

УНІВЕРСИТЕТ «КРОК»

УДК 338.2:339.9

ЕКОНОМІКА ВІДНОВЛЕННЯ

Навчальний посібник

За редакцією Грушка В. І.

Київ - 2023

УДК 338.2:339.9

Е - 45

*Рекомендовано до друку
Вченою радою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»*

Рецензенти:

Денисенко М.П. - доктор економічних наук, професор, Київський національний університет технологій та дизайну.

Терехов В.І. - доктор економічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

За редакцією Грушка В.І.

Е - 45 Економіка відновлення: Навчальний посібник. – Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2023 – 221 с.

ISBN 978-966-170-077-1

У навчальному посібнику розглядаються питання відновлення економіки країни після безумовної перемоги над агресором – російською федерацією.

Катастрофічні наслідки війни пропонується знешкодити використанням світового досвіду для відбудови економіки нашої країни, визначенням вартості та пошуком джерел, як власних так і запозичених, для реалізації успішного відновлення та функціонування економіки в Україні.

Розрахований на студентів, аспірантів, науковців та усіх зацікавлених у проблематиці післявоєнного відновлення економіки нашої країни.

ISBN 978-966-170-077-1

© В.І. Грушко, 2023
© Університет «КРОК», 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	6
--------------	----------

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА ВІЙНИ

1.1. ЕКОНОМІКА В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	8
1.2. ВАРТІСТЬ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ	15
1.3. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	18
1.4. МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГНОЗ ЕКОНОМІКИ	32

РОЗДІЛ 2. БЮДЖЕТНО - БОРГОВА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ

2.1. ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФІНАНСОВУ ПОЛІТИКУ ДЕРЖАВИ	41
2.2. ОСОБЛИВОСТІ БЮДЖЕТНО - БОРГОВОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ	51
2.3. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ ТА ДИНАМІКИ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ УКРАЇНИ У ЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ І ПІД ЧАС ВОЄННОГО ЧАСУ	64
2.4. СТРАТЕГІЧНІ КОНЦЕПТИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БОРГОВОЇ ПОЛІТИКИ В ПОВОЄННИЙ ЕКОНОМІЦІ	73

РОЗДІЛ 3. ПОВОЄННИЙ РИНОК ПРАЦІ

3.1. ВТРАТИ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВІДНОВЛЕННЯ	81
3.2. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	88
3.3. СТАН ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ	96
3.4. РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ	103

РОЗДІЛ 4. МАЛИЙ БІЗНЕС І МІКРОСТРАХУВАННЯ В ПОВОЄННИЙ ЕКОНОМІЦІ

4.1. ЗНАЧИМІСТЬ МАЛОГО БІЗНЕСУ ТА МІКРОБІЗНЕСУ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ	110
4.2. МІКРОСТРАХУВАННЯ ЯК ЗАСІБ УБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАМОЖНОГО НАСЕЛЕННЯ І МАЛОГО БІЗНЕСУ	114

**РОЗДІЛ 5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ МІКРОСТРАХУВАННЯ У ПОВОЄННИЙ
ПЕРІОД**

5.1. АДРЕСНЕ МІКРОСТРАХУВАННЯ ЗА УЧАСТІ ДЕРЖАВИ ТА СПОНСОРІВ	129
5.2. РОЗРОБКА ПОЛІСІВ МІКРОСТРАХУВАННЯ: СУТНІСТЬ І СПЕЦИФІКА	137

**РОЗДІЛ 6. ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ В
УМОВАХ ВІЙНИ**

6.1. ПОНЯТТЯ ТА ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ ДОМОГОСПОДАРСТВ: РЕСУРСНО-ВІДТВОРЮВАЛЬНИЙ ПІДХІД	145
6.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ БЮДЖЕТУ ДОМОГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕСУРСНО-ВІДТВОРЮВАЛЬНИЙ ПІДХІД	150
6.3. НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО БЮДЖЕТУ ДОМОГОСПОДАРСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ	154

**РОЗДІЛ 7. ЕКОНОМІКА ВІДБУДОВИ ЕНЕРГЕТИЧНОГО
СЕКТОРУ**

7.1. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОТОЧНА СИТУАЦІЯ В ЕНЕРГЕТИЦІ	161
7.2. СТАН ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ ТА ТАКСОНОМІЯ	169
7.3. СВІТОВІ ІНІЦІАТИВИ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ	172
7.4. ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ З ВІДНОВЛЕННЯ ЕНЕРГЕТИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ	183

**РОЗДІЛ 8. АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ПІД ЧАС
ВІЙНИ: НАСЛІДКИ, ОЦІНКА ТА ПРОГНОЗИ**

8.1. ВПЛИВ ВІЙНИ НА АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС	187
8.2. ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ РОЗВИТКУ АПК	191

ВСТУП

Неоголошена війна російської федерації проти нашої держави та ті неприродні катаклізми, які стали наслідком воєнних дій в Україні, величезні втрати матеріальних ресурсів, загибель тисяч наших земляків тощо потребують максимальної концентрації не лише матеріальних, а й духовних зусиль наших співвітчизників.

Тверда впевненість населення України у нашій перемозі, можливо не такій швидкій, як того б хотілося, вимагає розробки найраціональніших і швидких шляхів відбудови економіки нашої держави. І чим швидше наше суспільство усвідомить і намітить хоча б попередні напрями поновлення вітчизняної економіки, тим впевненіше і переконливіше ми виконаємо намічене після безумовної перемоги над ворогом, тим швидше Україна здолає шкодоносні наслідки війни. А ці наслідки є достатньо катастрофічними. Так, валовий внутрішній продукт лише у 2022 році зменшився на 32% у порівнянні з попереднім роком. Матеріальні збитки як результат не прикритої агресії (війни) російської федерації проти України склали 750 мільярдів доларів та потребують не менше 10 років поспіль на нейтралізацію шкодоносних наслідків, відбудову та поновлення вітчизняної економіки.

Економіка потребує створення не менше 6 мільйонів робочих місць для тих наших земляків, які втратили роботу. За даними Державної служби статистики, понад 60% наших співвітчизників заявили про погіршення матеріального стану, а інфляція на кінець 2022 року становила понад 30% у порівнянні з 2021 роком.

Подібні негативні наслідки війни привели до 35% непрацюючої економіки. Це цілком очевидний результат, спричинений руйнацією промислових центрів держави, а саме: знищено 388 підприємств, 18 цивільних аеропортів, 779 медичних закладів, 1371 освітніх закладів, 690 дитсадків, 563 культурних і релігійних закладів, 23 торгових центри, 28 нафтобаз тощо.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, лише природі України завдано збитків майже на 400 мільярдів гривень, зокрема збитки внаслідок забруднення повітря становлять понад 171 мільярд гривень, водних ресурсів – 106,3 мільярди гривень ґрунтів – 8,8 мільярдів гривень.

Потребують розмінування 270 тисяч квадратних кілометрів нашої території і не менше десяти років цієї складної і небезпечної роботи. Це половина території України, що рівноцінно площі Великобританії. Україна сьогодні є найбільшим мінним полем у світі.

Отримуючи поразки від збройних сил України, російська федерація зриває злість на мирному населенні нашої країни. 70% пошкоджень припадає саме на житлові квартали наших міст і селищ, на цивільну інфраструктуру. І це приводить до безмірної кількості жертв серед цивільного населення. Проте, співчуючи безневинним жертвам російської агресії, ми маємо думати про

майбутнє для наших нащадків, про повернення після обов'язкової перемоги над ворогом до мирного життя. І саме ця обставина спонукала авторський колектив зробити спробу намітити хоча б у першому наближенні реальні шляхи відновлення та розбудови економіки у найкоротші строки (терміни).

Враховуючи вище згадані обставини, авторський колектив пропонує наступну концепцію посібника, яка включає і аналізує сутність економіки війни, розглядає можливість повоєнного економічного розвитку та вартість відбудови держави. Особлива увага звертається не лише на кількісні, а й на вартісні показники відновлення економічної міці держави. Детально розглядаються та аналізуються світовий досвід, який варто використати у процесі відновлення економіки України.

Автори зупиняються на основних етапах та обґрунтовують макроекономічний прогноз розвитку нашої країни у післявоєнний період. Мають місце і обґрунтовані етапи відновлення економіки. Особливу увагу приділено бюджетно-борговій та енергетичній політиці, а також повоєнному ринку праці. Читачів, напевно, зацікавить аналіз показників втрат людського капіталу та перспективи його відновлення. Детально аналізуються міграційні процеси як наслідок бойових дій на території нашої держави. Отже, стан економічної активності є запорукою успішності країни. Заслужовують на увагу і питання регулювання ринку праці та збереження людського капіталу. Ці та багато інших питань знайшли своє відображення на сторінках навчального посібника, який тримає у своїх руках читач.

На глибоке переконання авторів, перш за все обґрунтований та об'єктивний аналіз потрібен для переходу від воєнної економіки до післявоєнного стану її відновлення на якісно новому рівні, який би знешкодив вище викладені проблеми, породжені війною. Таку мету і поставив перед собою авторський колектив у складі д.е.н., професора Грушка В.І. (загальна редакція, вступ, Розділ 1), к.е.н., доцента Кузмінського В.З. (Розділ 2, пункт 2.1), д.е.н., професора Румика І.І. (Розділ 2, пункти 2.2, 2.3), к.е.н., доцента Пилипенко О.О. (Розділ 2, пункт 2.4), к.е.н., доцента Красоти О.В. (розділ 3), д.ф.-м.н., професора Шіриняна А.С. (Розділи 4, 5), к.е.н., доцента Плетенецької С.М. (Розділ 6), д.е.н., доцента Боброва Є.А. (Розділ 7) та асистента Федунова М.В. (Розділ 8).

У процесі підготовки рукопису посібника, автори максимально використали наукові доробки як українських, так і зарубіжних учених, економістів і практиків, які є авторитетами з даної проблематики.

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА ВІЙНИ

1.1. ЕКОНОМІКА В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Повномасштабна війна в Україні триває більше року. Відповідно, війна росії проти України, яку 24 лютого 2022 під виглядом так званої «спеоперації» розв'язала росія, продовжує негативно впливати на українську економіку.

З початку вторгнення валовий внутрішній продукт (ВВП) України скоротився на понад третину, інфляція різко зросла, а бюджетний дефіцит зріс до критичного рівня. Згідно зі звітом Міжнародного валютного фонду (МВФ), зростання ВВП України у річному вимірі скоротилося на 37,5%. Аналітики Фонду вважають, що за підсумками 2022 року ВВП України знизиться на 35%, а інфляція до кінця року сягне 30%. У МВФ нагадали, що війна спричиняє безпрецедентне збільшення бюджетного дефіциту.

«Податкові надходження були обмежені через зниження економічної активності. Тим часом попри скорочення другорядних витрат, витрати продовжували зростати переважно через оборону. У результаті у 2022 році на кінець серпня дефіцит бюджету без урахування зовнішніх грантів досяг 13,9% ВВП. Завдяки значному приросту неподаткових доходів, який забезпечується зовнішніми грантами, загальний дефіцит бюджету 2022 року був нижчим і становив близько 15% від ВВП». За даними Міністерства економіки, на кінець 2022 року зниження ВВП України становило приблизно 35% ($\pm 2\%$). Водночас, у Міністерстві прогнозували, що після закінчення чотирьох кварталів зниження ВВП сповільниться і становитиме біля 30%.

Одним із факторів, який може вплинути на економічні показники, є покращення динаміки транспортних перевезень, завдяки чому український експорт у грошовому еквіваленті може збільшитись більш, ніж на 23%.

Необхідно відмітити, що наразі українська економіка пристосовується до реалій війни: через те, що активні бойові дії перемістилися на схід та південь України, активність у небойових зонах стабілізувалася.

У той же час, з огляду на те, що війна стала затяжною, перспективи української економіки на 2023 рік МВФ оцінює вкрай стримано.

Необхідно відмітити, що згідно з офіційними даними Міністерства фінансів рф, росія на війну з Україною щодня витрачає близько 21 млрд рублів (338 млн 188 тис. доларів) або майже мільярд рублів на годину. Для порівняння: бюджет Республіки Адігея на 2022 рік склав 31,6 млрд рублів, а річний бюджет Єврейської автономної області на 2022 рік і того менше – 15,4 млрд рублів.

В ISW підкреслили, що керівництво рф продовжує значною мірою покладатися на фінансове заохочення росіян до війни в Україні, що продовжуватиме тиск на російську економіку протягом десятиліть.

Наприкінці 2022 року виходячи з тих даних, які є на сьогоднішній момент, щодня російська федерація витрачає на війну близько 600-700 млн доларів залежно від обсягу витрачених боєприпасів і техніки. Світовий банк, Кабінет міністрів України та Європейська комісія (ЕК) презентували спільний аналітичний звіт Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment («Швидка оцінка завданих збитків та потреб на відновлення»), який присвячений оцінкам збитків від війни та відновлення України.

Згідно з документом, на відновлення соціального та виробничого секторів та інфраструктури України необхідно 349 млрд доларів, що майже в 1,5 рази перевищує ВВП країни у 2021 році (200,1 млрд доларів).

У жовтні стало відомо, що Конгрес США обговорює новий пакет допомоги для України на 50 млрд доларів. Його планують узгодити до січня наступного року після того, як новий склад Конгресу розпочне роботу після виборів, запланованих на 8 листопада.

Президент США Джо Байден наголосив, що фінансову та військову допомогу Україні скорочувати в жодному разі не можна.

Звіт містить оцінку наслідків війни за півріччя війни і тому ця цифра не є остаточною. Повну вартість відновлення України можна буде назвати лише після закінчення бойових дій на усій території країни.

«Ми повинні продовжувати [надавати допомогу]. Крім того, переговори про майбутній пакет фінансування важливі через нагальність та необхідність», – зазначив член Палати представників США Джим Коста.

Крім цього, Європейський Союз планує надати Україні 18 млрд євро. У планах ЄС профінансувати близько половини дефіциту бюджету України у 2023 році.

Європейська комісія підготувала варіанти, за допомогою яких держави-члени можуть фінансово підтримати Україну в умовах війни. За інформацією видання, документ передбачає три способи підтримки України:

- позику під так званий «запас міцності» (різниця між максимальною сумою від грошових надходжень країн-членів ЄС та витратами ЄС);
- надання бюджетних гарантій Єврокомісії – у цьому випадку гарантії покриватимуть 100% суми, а не 61%, оскільки «іншого бюджетного покриття» у бюджеті ЄС не залишилося;
- надання бюджетних гарантій без національних. При нестачі коштів ЄК має скоротити заплановані витрати Євросоюзу та надавати кредити на зворотній основі.

Сьогодні українська економіка має справу з небаченим за всю свою історію шоком. Повномасштабне військове вторгнення північних сусідів завдало потужного удару по всіх ланках економічної системи нашої держави. Знизилося виробництво основних видів продукції, зокрема тієї, що становить основу експортного потенціалу України. Крім того, заблоковані порти, а відтак і лівова частка зовнішньої торгівлі. Нищиться транспортно-логістична,

соціальна, маркетингова та інженерна інфраструктура цілих регіонів. Відбувається відтік кадрів за кордон та їх часткова передислокація на захід держави, що тимчасово викидає з активного економічного життя сотні тисяч, або й мільйони людей.

Все це ставить під загрозу можливість надійного та довготривалого закріплення успіхів Збройних сил України на фронтах нинішньої війни. Адже загальновідомим є той факт, що без надійного економічного тилу досягати військових перемог доволі складно, а забезпечити стійке повоєнне зростання – фактично неможливо. Тому сьогодні вітчизняна економіка дедалі очевидніше стає одним з пріоритетних фронтів, який визначатиме як подальший перебіг військових дій, так і спроможність нашої держави успішно відбудовуватись після їх закінчення.

Так само, як і на полі бою, коли запорукою перемоги стає, насамперед, грамотне військове керівництво, успіхи на економічному фронті значною мірою залежать від спроможності управлінців різних рівнів сформувати адекватні стратегічні плани та забезпечити ефективність їх практичної реалізації, включаючи своєчасне виконання окреслених прикладних завдань.

Це значить, що часто тиражовані засобами масової інформації висловлювання окремих експертів про нібито неминучий повоєнний економічний бум в Україні та «приреченість» нашої держави на членство в ЄС і стрімку відбудову зруйнованих міст чи модернізацію інфраструктури (або навіть про її перетворення на інноваційну «мекку» майбутньої Європи) потребують критичного осмислення. Дійсно, передумови для цього є. Але без адекватних дій з боку влади, що полягатимуть у впровадженні відповідних інструментів економічної політики, значний потенціал повоєнного відродження може бути нівельованим.

Ще після першої фази війни на Донбасі (у 2014 р.) у публічному просторі дискутувалося питання про зміну акцентів економічної політики задля більш ефективного протистояння агресору. Зокрема, наголошувалося на тому, що пріоритетного значення у контексті протистояння централізований економіці рф набуває розвиток в Україні приватної ініціативи та підприємництва. Адже індивідуалізм, як основа вільного суспільства та конкурентоспроможного бізнесу, є головною силою, яка спроможна здолати тоталітаризм. А для максимального розкриття економічного потенціалу підприємництва нашому уряду слід відмовитися від шкідливої догми, яка домінує в українській економіці упродовж усього періоду її незалежності, будучи невідомо перенесеною ще з часів радянського минулого, про визначальну роль державного бюджету в економічному житті країни.

На жаль, за останні роки належних висновків зроблено так і не було. Наша економіка продовжувала залишатися надміру «бюджетизованою», а відтак і забюрократизованою, корумпованою, негнучкою та малоефективною. Як і раніше, її експортний потенціал визначали монополії, сконцентровані у

вузькому сегменті сировинних галузей, передусім металургії та сільського господарства. Уся небезпека такої ситуації стала очевидною після повномасштабного військового вторгнення в Україну російських окупантів.

Так, протягом першого місяця війни лише 17% великих підприємств продовжували працювати без будь-яких обмежень (ще 30% змогли перейти на роботу в онлайн, а решта або не працювали зовсім, або призупинили діяльність якщо не до мирних, то принаймні до спокійніших часів).

Більше 10% орних земель країни виявились не доступними для проведення посівної кампанії, що суттєво вдарило як по експортному потенціалу країни, так і по наповнюваності державного бюджету. І, якщо фермери відносно швидко призвичаїлися до важких умов і знаходять варіанти зберігання, транспортування необхідних ресурсів та забезпечують інші важливі речі, щоб посівна відбувалася, то менш гнучким агрохолдингам складніше адаптуватися до нових реалій.

Станом на початок квітня, понад 50% українців втратили роботу. Насамперед, це стосується працівників великих старопромислових підприємств, розташованих у південно-східному регіоні України.

Загальні втрати від транспортної блокади, зокрема морських торговельних портів (які забезпечували до 65% міжнародної торгівлі України, передусім за рахунок металургійної та аграрної продукції), становитимуть орієнтовно 3-5 млрд доларів щомісяця (і це без урахування пошкодження об'єктів інфраструктури внаслідок системних бомбардувань).

Враховуючи зазначене, уряд в екстреному порядку запровадив низку важливих регуляторних новацій, покликаних зменшити фіскальне навантаження на бізнес та стимулювати розвиток малого підприємництва. Зокрема, було дозволено переходити на третю групу спрощеної системи оподаткування платникам податку із оборотом до 10 млрд грн із необмеженою кількістю працівників. Платники за новими правилами «спрощенки» мають сплачувати 2-відсотковий податок із доходу замість податку на прибуток і ПДВ. Розширено перелік операцій, щодо яких платник єдиного податку третьої групи звільнятиметься від податкового обов'язку з ПДВ. Збільшено період, протягом якого платник податків може без застосування санкцій не виконувати податкового обов'язку, якщо у нього немає відповідної можливості. Відбулась певна лібералізація митного законодавства, зокрема частково скасовано обов'язкові платежі при імпорті товарів та автомобілів.

Окреслені заходи з лібералізації економіки свідчать, що в уряді чітко усвідомлюють прямий взаємозв'язок, який існує між ступенем економічної свободи і темпами економічного розвитку. Шкода, що це усвідомлення не стало підставою для проведення відповідних реформ, принаймні після 2019 року. Більше того, слід відзначити і навіть наголосити на тому, що започатковані зміни повинні не лише продовжуватися, але і посилюватися на повоєнному етапі. В іншому разі на нас неминуче чекатиме повернення назад,

у лоно кланово-олігархічної економіки, з усіма її «родинними плямами»: монополізацією ринків, корупцією, високою енергомісткістю виробництва, переважанням сировинних галузей, низькою якістю соціального капіталу, незадовільним інвестиційним кліматом тощо.

Це означає, що вже сьогодні має формуватися стратегія повоєнного економічного розвитку України, орієнтована на її максимальну дерегуляцію та демонополізацію. А, зважаючи на реалії військового часу, коли бомбардуванням піддаються, насамперед, великі склади палива та продовольства, а також потужні логістичні вузли, доцільно вести мову про якнайшвидше закладення основ своєрідної «москітної економіки» (за аналогією з «москітними» військовими стратегіями, коли основні цілі на полі бою досягаються, насамперед, за рахунок використання надмобільних інноваційних засобів та ресурсів, які є на озброєнні у великій кількості малочисельних автономних груп добре підготовлених бійців).

Що означає така економіка для України і якими мають стати наріжні принципи її становлення?

По-перше, слід зберегти та розвинути започаткований курс на мінімізацію регуляторного впливу владних інституцій на операційне функціонування економіки. Насамперед, це стосується скорочення кількості контролюючих органів та їх повноважень, а також лібералізації дозвільних процедур. Крім того, варто забезпечити подальше зниження податкового навантаження на економіку, зокрема шляхом диференціації ПДВ (передусім впровадження нульової ставки на соціально значимі групи товарів), суттєвого зменшення податків на працю: ЄСВ та ПДФО (принаймні для малого бізнесу), а також нівелювання митних бар'єрів або і їх цілковита ліквідація (крім випадків захисту внутрішнього ринку від субсидованого імпорту чи імпорту з недружніх країн).

Зворотною стороною пропонованих змін є суттєве обмеження соціальних видатків та мінімізація бюджетного сектору економіки. Це має стати другим пріоритетом економічної модернізації України. Війна показала, що соціальні програми не мають жодного значення, якщо країна не здатна захистити себе від зовнішньої агресії. І, якби сотні мільярдів гривень, які щорічно витрачалися з державного бюджету України на житлові субсидії та на різного роду соціальні виплати, були скеровані на розбудову збройних сил і на розробку нових видів озброєння (принаймні протягом 2015-2021 років), то соціальний захист тих мільйонів українців, які сьогодні залишилися без житла та без роботи, був би точно вищим, ніж це є зараз. Саме тому видатки на оборону є головним засобом забезпечення соціального захисту громадян.

Натомість, лівова частка соціальної підтримки для малозабезпечених, включаючи безробітних, має реалізовуватися переважно через налагодження механізму громадських робіт (за винятком обмеженого кола людей, які не спроможні долучатися до таких робіт за станом здоров'я чи за віком). Причому

цей механізм повинен впроваджуватися вже сьогодні. Адже, з однієї сторони, розмір соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам необхідно поступово збільшувати, а з іншого, ці особи повинні дедалі активніше залучатися до виконання громадських робіт у тилу: як тих, що пов'язані з підтримкою армії (харчування, логістика, транспортування), так і тих, що стосуються потреб цивільного населення: відбудова пошкоджених ракетними обстрілами об'єктів інфраструктури; послуги зі складування, сортування та розподілу гуманітарної допомоги; робота в сільському господарстві тощо. Окрема сфера громадських робіт, перспектива якої лише відкривається – житлове будівництво (у першу чергу – будівництво тимчасового житла для переселенців у районах їх тимчасової дислокації, а в перспективі – відбудова пошкодженої житлової та соціальної інфраструктури на звільнених територіях).

Іншим напрямом зменшення бюджетних видатків у контексті реалізації пропонуванних заходів з мінімізації фіскального навантаження на економіку, є реформування системи фінансово-бюджетного забезпечення науково-освітньої сфери. Передусім це стосується переведення наукових установ, зокрема інститутів НАН України та галузевих академій (НААН, АМН тощо) виключно на проектне фінансування, а також різкого скорочення бюджетного фінансування для закладів вищої освіти (відповідне фінансування має бути збережене лише для чітко визначеного кола бюджетних місць на окремих спеціальностях, які будуть визнані особливо значимими для розвитку держави, при умові укладення контрактів зі студентами (слухачами), що передбачатимуть роботу за державним скеруванням після закінчення навчання, протягом не менш ніж 5 років (або повернення до державного бюджету подвійної вартості навчання, встановленої для студентів платної форми за відповідною спеціальністю).

Водночас, зменшення рівня бюджетного фінансування ЗВО в Україні має супроводжуватися суттєвим зростанням їх академічної свободи. Це означає фактичне перекидання відповідальності за якість навчання, викладання та дослідження з держави (яка зберігається ще з радянських часів) на університети. Паралельно з академічною свободою має відбуватися і посилення фінансової автономії ЗВО. Їх повна автономність і самоврядність – це не лише шлях до оптимізації бюджетних видатків на вищу освіту, але і пріоритетний напрям формування якісних вітчизняних університетів та суттєвого підвищення кваліфікованості кадрів, які ними випускаються.

І, нарешті, завершальною ланкою пропонованої концепції реформування вітчизняної економіки в умовах військового стану та з огляду на пріоритети її повоєнного розвитку є зміна цілей структурної економічної політики держави. Тобто, замість існуючої практики державної підтримки бюджетоформуючих та експортоорієнтованих галузей (а саме вони визначають сировинний характер української економіки, до того ж ринки, на яких працюють підприємства цих галузей в Україні, є значною мірою картелізованими), уряд має стимулювати розвиток малого бізнесу, одночасно заохочуючи самозайнятих осіб і підприємців

інвестувати у стартапи та реалізацію інноваційних проєктів. Зокрема, експерти з цього приводу відзначають: «Після закінчення війни можливостей для будь-якого бізнесу буде багато. Дуже важливо, щоб наша держава мала орієнтир на розвиток країни через підтримку малого бізнесу, бо якщо фокус буде, як завжди, на великі корпорації та монополістів, повернути сюди біженців, що вже перетнули наш кордон, буде вкрай важко» [8].

Таким чином, слід констатувати, що повоєнний економічний бум в Україні можливий лише в тому разі, якщо заходи економічної політики держави реалізовуватимуться в руслі чіткої та послідовної стратегії, спрямованої на дерегуляцію економіки та створення сприятливого інвестиційного клімату. Основним пріоритетом такої стратегії має стати зміна бюджетних орієнтирів держави. Тобто, замість переобтяження державного бюджету різного роду соціальними програмами, основний акцент має бути зроблений на фінансуванні оборонних програм та розбудові військово-промислового комплексу, включаючи створення сучасної системи територіальної оборони. Крім того, бюджетне фінансування слід спрямовувати на гарантування населенню базових медичних (соціальна медицина) та освітніх (шкільна освіта) послуг, а також на підтримку закладів культури (музеї, бібліотеки, театри тощо).

Натомість, вирішення переважної більшості соціальних проблем українців має відбуватися в основному за рахунок стимулювання їх самозайнятості, включаючи зменшення податкового навантаження на працю та впровадження дієвого механізму громадських робіт. Це створить передумови для зростання доходів громадян, зменшення рівня їх безробіття та працевлаштування в легальному секторі економіки, який дає змогу отримати значно вищий рівень соціальних гарантій, ніж у тіньовому секторі.

1.2. ВАРТІСТЬ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Дослідники з Центру досліджень економічної політики (Centre for Economic Policy Research, CEPR) оцінили загальну вартість відновлення України у 700 млрд євро. Ця сума співпадає з розрахунками українського уряду. Спосіб проведення відбудови та реформи, які її супроводжуватимуть, не менш важливі за кошти. Якщо все зробити правильно, то можна перетворити економіку, зовсім нещодавно повністю підвладну олігархічним інтересам, на відкриту та динамічну.

Однак, відновити економіку цілої української держави після війни – завдання непросте. Експерти Віденського інституту міжнародних економічних досліджень (The Vienna Institute for International Economic Studies, WIIW), вважають, що в постраждалих регіонах біло близько 29% українського виробництва. Адже споживання електроенергії – найліпший показник промислової активності – зменшилося приблизно на третину порівняно з попереднім роком. Згідно з результатами опитування Національного банку України, 30% українських компаній припинили виробництво, ще 45% – скоротили. Світовий банк оцінює зменшення ВВП України 2022 року на 45%.

Уряд відчайдушно намагається зменшити завдану шкоду. Допомога із Заходу в розмірі близько \$7 млрд втримала фінансову систему від руйнації. Фермерам виділили 20 млрд грн (\$675 млн) на посівну кампанію. Виробникам надається допомога для релокації в інші регіони України. Оскільки росія блокує основний експортний маршрут України – через Чорне море, – уряд співпрацює з ЄС задля спрощення наземного транспортування. Наразі з України можливо експортувати близько 80% наявної продукції.

Навіть за цих умов відбудова зруйнованих війною регіонів стане в неабиякий кошт. Попереду три ключові завдання. Перше – розмінування постраждалих районів. Хоча повний обсяг робіт ще до кінця не зрозумілий, попередній досвід дає змогу поррахувати витрати. До війни Міністерство оборони України оцінювало вартість розмінування Донбаського регіону, окупованого росією ще 2014 року, у 650 млн євро. Зусилля з розмінування в масштабах Іраку коштуватимуть приблизно \$1 млрд протягом десятиліття. Економічні вигоди від розмінування можуть бути великими. Колись проблему позбавлення наслідків війни вирішував Мозамбік – і за результатами одного дослідження, розмінування, яке тривало понад два десятиліття, сприяло зростанню ВВП на 20%.

Харчі та житло стануть витратнішими статтями. Як постачальник зерна та сільськогосподарських товарів, Україна зможе прогодувати себе. Але кількість внутрішньо переміщених осіб зростає: на момент написання підручника їх нараховувалося 7,1 млн, ще 4,5 млн покинули країну. Зведені дані від KSE свідчать про вартість зруйнованого житла в \$29 млрд.

Важливим питанням також залишається відновлення знищеної

інфраструктури та промислових об'єктів. У KSE вважають, що вартість загальних руйнувань – від електростанцій і заводів до мостів і доріг – наразі перевищує суму у \$50 млрд. Але зупинення виробництва, відсутність технічного обслуговування та інвестицій означають, що навіть уціліла інфраструктура потребуватиме оновлення. Інше дослідження WIIW показує, що з 2014 року така амортизація на Донбасі за п'ять років окупації сягнула 60% від загальних втрат. За оцінками Уряду, втрати інфраструктури та промисловості цього разу становитимуть у ліпшому разі понад \$119 млрд.

Реконструкція потребуватиме плану, фінансування та управління процесом розподілу коштів. Уряд України створив фонд відбудови, а міністерства надають свої пропозиції щодо напрямів відновлення. Оскільки уряд щомісячно недораховується близько \$2 млрд, для підтримки соціальних статей бюджету знадобиться певна сума запозичень. Потреби відновлення посилять це напруження. Уряд, який і без того має велику заборгованість, може виявитися неспроможним позичити або погасити свої позики. Імовірно, буде потрібна комбінація перегляду боргових зобов'язань і грантових коштів.

Фінансування має надходити від західних урядів, міжнародних організацій та приватних інвесторів. Пропозиція використовувати заморожені російські активи існує, але здається малоімовірною, якщо не стане частиною мирного врегулювання. Грантове фінансування, особливо від ЄС, не є чимось новим: Польща з населенням, рівним українському, отримала 106 млрд євро на сільське господарство та внутрішні проекти за 2014-2020 роки. Фінансування від приватного бізнесу може мати форми субсидованих позик, наприклад, від Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР). За ці роки банк вже інвестував в Україну близько \$18 млрд.

Наступне питання – розподіл коштів: складне завдання в економіці, де довгий час домінували корупційні схеми. Україна за останні роки зробила тендерні процедури значно прозорішими, але цього разу контрактів буде набагато більше. У Центрі досліджень економічної політики пропонують використовувати рамкові контакти – усталені угоди з фірмами на постачання певного продукту за фіксованою ціною – і відкриті контракти, які навіть без тендерних процедур забезпечують прозорість.

Завершальний етап відбудови України передбачатиме допомогу в довгостроковому розвитку її економіки. У 2019 році ВВП на людину в реальному вираженні був нижчим за часи розпаду Радянського Союзу, що свідчить про тривалу відсутність реформ. Багато з 1500 державних підприємств України, що функціонують, є збитковими або малорентабельними. Ще до війни МВФ закликав уряд посилити свою антикорупційну систему та верховенство права.

Політична підтримка українцями важких реформ та їхня уважність до розподілу повоєнних інвестицій матимуть вирішальне значення для успіху загальної відбудови. У нагоді може стати готовність Уряду використати ситуацію для осучаснення української економіки та підвищення її

конкурентоспроможності (а також створення стабільної промисловості).

Попередні проєкти відновлення, між іншим, свідчать про те, що успіху сприяє тісна інтеграція з Європою, як це сталося із Західною Німеччиною кілька десятиліть тому. Швидкий розвиток Польщі також став наслідком вступу до ЄС: за останні 15 років ВВП країни з розрахунку на особу зріс більш, ніж на 80%.

Україна вже орієнтована на Захід. Частка її експорту до ЄС зросла з 30% у 2014 році до 36% у 2020-му, тоді як експорт до росії за цей час знизився з 18% до 5,5%. Одним із способів заохочення реформ було би надання Україні та її бізнесу доступу до європейських ринків і включення у ланцюги постачань – аж до членства в ЄС. Привабливість вступу до ЄС у тому, що він створює в Україні консенсус щодо кінцевої точки тривалого процесу реформ і фіксує напрям руху.

Легко не буде. Для реформування вкорінених інститутів потрібна політична воля. Що довше триває війна, то більше збитків завдається Україні, і тим важчим стає відновлення. Також жодна сума витрат ніколи не компенсує жахіття війни. Проте ретельне планування могло б принаймні забезпечити краще, більш забезпечене майбутнє.

1.3. ВИКОРИСТАННЯ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Після війни все частіше звучатимуть різні ідеї, думки та бачення, як відновлювати зруйновану інфраструктуру та економіку України. Економісти та експерти обговорюють і шукають варіант плану Маршалла для України.

Розробити такий план для України допоможе досвід країн, які мали «повстати з попелу» війни і навіть увійти до підручників історії зі своїм економічним дивом.

Всесвітня історія має багато прикладів реконструкції країн після бойових дій. Після закінчення Другої світової війни у світі сталося понад 30 великих війн і понад 250 військових конфліктів, учасниками яких стало не менш, ніж 60 країн.

Але навіть за такої, здавалося б, чималої вибірки успішні приклади відновлення країн можна порахувати на пальцях рук. Кожен унікальний і залежить від багатьох факторів – починаючи з банальної наявності природних копалин і закінчуючи збігом обставин у регіоні. Єдиний спільний знаменник успіху – це рівень зовнішньої підтримки та вміння не прогавити свій шанс.

Випадок України також є унікальним. Наш рівень економічного розвитку, наявність сформованих державних інституцій і легітимної влади, налагоджені виробничі процеси, стабільність фінансової системи значно відрізняють перспективи відновлення України від Афганістану, Іраку чи Анголи. Нашій країні ближчі приклади країн Європи, а також деяких східних та азіатських країн після 1945 року.

Щоб розробити план для України, найлогічніше аналізувати план Маршалла і сценарії відновлення 5 країн: Західної Німеччини, Італії, Японії, Південної Кореї та Ізраїлю. Ці приклади зовсім різні між собою за інструментами досягнення мети, але одночасно схожі на вихідний стан країн і результат. Кожна з проаналізованих країн зіткнулася з колосальними руйнуваннями (через це нам немає сенсу говорити, наприклад, про Іспанію), і кожна з них змогла не просто відновитися, а зробити економічний прорив (тому в списку немає тих самих Анголи, Хорватії, Боснії і Герцеговини).

Як мінімум три країни, яким довелося відновлюватись після війни, зараз входять у топ-5 економік світу. Період їхнього відновлення називають «економічним дивом», що свідчить про нові можливості повоєнного часу для економік постраждалих країн.

Відновлення Європи і план Маршалла (1948-1953).

Стан після війни: Європейські країни були значно пошкоджені війною, постраждала інфраструктура та промисловість. Виробництво сільськогосподарської продукції становило 83% рівня 1938 року, промислове виробництво становило 88%, а експорт – лише 59%. Було розірвано економічні

зв'язки між країнами Європи.

План Маршалла: Програму відновлення Європи (як офіційно називався план Маршалла) почали реалізовувати в 1948 році як відповідь на значні економічні та соціальні виклики в Європі, серед іншого п'ять мільйонів зруйнованих будинків і голод. Одним з інструментів допомоги були фінансові вливання з боку США, які за чотири роки склали понад 17 млрд доларів (на нинішні часи це близько 210 млрд дол.). 20% від суми становили дешеві кредити, а 80% були передані у вигляді безоплатної фінансової допомоги.

Важливо враховувати, що план Маршалла був направлений, насамперед, на відновлення промисловості. До нього з 1945 по 1947 рік Європа отримала 14 млрд безпосередньо на відновлення інфраструктури.

Хоча план відновлення був передбачений для шістнадцяти країн Європи, основними одержувачами допомоги стали Великобританія, Франція, Італія, Західна Німеччина та Нідерланди – на ці чотири країни пішли 2/3 всіх коштів.

Гроші не йшли до бюджетів країн безпосередньо, а виділялися на цільове придбання промислової та сільськогосподарської продукції. Наприклад, згідно з планом, у перший рік його дії 60% допомоги було виділено на продовольство.

Діяв механізм так: уряд США постачав країнам-реципієнтам товари та послуги в рамках допомоги згідно з планом. Уряди цих країн своєю чергою продавали товари підприємствам і приватним особам, які оплачували доларову вартість товарів у місцевій валюті. Далі ці гроші використовувалися на потреби країн.

Загалом більшість грошей було витрачено на товари зі США: \$3,4 млрд доларів – на імпорт сировини та напівфабрикатів, \$3,2 млрд – на продукти харчування, корми та добрива, \$1,9 млрд – на транспортні засоби та обладнання, \$1,6 млрд – на паливо.

Накопичені кошти можна було використати для інвестицій у реконструкцію, як зробили у Франції та Німеччині, або для погашення військових боргів уряду, як це сталося у Великій Британії.

Акумулювали та контролювали кошти спеціальні фонди під спільним управлінням органів влади країн-реципієнтів і США. Ці ж фонди вели облік потреб країни та контролювали витрати.

Крім безпосередньо економічних, план Маршалла мав і політичні цілі. По-перше, однією з головних умов була повна відсутність комуністів в управлінні країною. Італія, наприклад, змогла отримати допомогу лише після програшу комуністів на виборах.

Друга політична мета – це інтеграція економік країн Європи та налагодження співпраці між ними. Завдяки кооперації між рурським вугіллям і лотаринзькою залізною рудою і вийшов у результаті Європейський Союз.

Результат: Загалом можна сказати, що план спрацював. За підсумками його реалізації економіки країн-реципієнтів зросли на 30% порівняно з довоєнним часом. Найуспішніше пройшло відновлення Західної Німеччини

(хоча на неї пішло лише 9% від усього фонду) та Італії. Щоб зрозуміти, що цьому сприяло, ці два приклади слід розглядати окремо.

Економічне диво Західної Німеччини (1948-1960).

Стан після війни: Переможена Німеччина після війни була вщент зруйнована. Виробництво скоротилося у 7 разів порівняно з довоєнним рівнем. Зруйновано 25% житла, 20% промислових об'єктів, 40% транспортної інфраструктури. Тільки кожна п'ята дитина могла лягти у своє ліжко, при цьому кожен третій німець міг лягти у власну труну. Кожен другий мешканець Німеччини виявився безробітним. Фінансова система зазнала колапсу через величезну інфляцію та державний борг.

Німецьке економічне диво: Початком розквіту країни можна вважати 20 червня 1948 року, коли «батько дива» Людвіг Ерхард скасував державний контроль за цінами на товари і скасував 90% регуляторних обмежень бізнесу. Ідеологія німецького економічного дива загалом була ліберальною: скасування держмонополій і водночас стимулювання конкуренції та інвестицій, запуск механізмів приватизації. Другим найважливішим етапом стало проведення фінансової реформи. Рейхсмарку, що діяла на той момент, замість якої населення використовувало валюту, цигарки або каву через гіперінфляцію, замінили на німецьку марку за курсом 100:6,5. Через війну обсяг грошової маси країни скоротився більш, ніж 93%.

Примітною особливістю відновлення було те, що підприємства отримували кошти на виплату тільки першої заробітної плати – далі вони повинні були працювати за рахунок власної виручки.

В основі економічного зростання лежало відновлення та переорієнтація військових підприємств на легку, харчову, текстильну промисловість, виробництво побутової техніки та автомобілів.

Істотну роль відіграла і допомога США. По-перше, Штати дозволили Західній Німеччині відновити заборонене на той час виробництво, зокрема алюмінію та верстатів.

По-друге, з Америки до Німеччини було поставлено товарів на суму \$3,8 млрд (з них \$1,5 млрд – у рамках плану Маршалла), кошти від реалізації яких спрямовувалися до спеціальних фондів та банків на розвиток економіки країни. Велику роль зіграли прямі іноземні інвестиції, теж переважно американські. За період з 1950 по 1957 р. обсяг інвестицій у Німеччині збільшився на 81%.

Окрему увагу в повоєнній Західній Німеччині приділяли фінансовій політиці. Держава та місцеві органи влади мінімізували свої бюджети. Валютні обмеження знімали поступово – у цій сфері лібералізму не було. Було випущено державні облігації, ресурси від продажу яких спрямовували на підтримку підприємств.

Основна маса видатків держбюджету була спрямована на розвиток бізнесу.

У рамках податкової реформи високу диференційовану ставку корпоративного податку (близько 65%) замінили на єдину ставку 50%. Було також використано метод прискореної амортизації виробничих приміщень (у перші два роки можна було списати 50% їх вартості).

Для стимулювання експорту держава давала податкові пільги, а під великі контракти – фінансування. Фізичні особи, чиї доходи були нижчі за 2400 марок на рік, платили 18% податку, а ось ставку податку на доходи понад 250 тис. марок на рік підняли до 95%. Крім того, було знижено податки на доходи за цінними паперами.

Не останню роль відновлення економіки Західної Німеччини зіграло німецьке «велике будівництво». Розруха і 12 млн біженців зі східних земель вимагали більше житла, тому існувала окрема програма стимулів для будівництва житлової та комерційної нерухомості, яка включала як податкові стимули, так і можливості спільного фінансування з державою.

Результат: У 1962 році рівень промислового виробництва в Західній Німеччині перевершив довоєнні показники втричі. ФРН займала друге місце за величиною золотовалютних резервів, третє місце після США та Англії за обсягом промислового виробництва. Середньорічні темпи економічного зростання 1950-1966 рр. становили близько 9,2%.

Італійський бум (1953-1973).

Стан після війни: Італія опинилася серед найбільш постраждалих і зруйнованих європейських країн. ВВП був лише на рівні бідних країн, а військово орієнтована промисловість у занепаді.

Монополістичне відновлення. Історія повоєнного відновлення Італії унікальна державно-монополістичним капіталізмом (ДМК), який в Італії, зокрема, проявився також в існуванні гігантських державних об'єднань.

Італія отримала \$1,5 млрд допомоги в рамках плану Маршалла, в основному у вигляді товарів та обладнання. Характерною особливістю було те, що більшість цієї допомоги розподілили між компаніями-монополістами. Наприклад, із виділених на закупівлю імпортного обладнання \$154 млн половину отримали лише 6 компаній: «Фіат», «Едісон», «Монтекатіні», «Фальк», «Смі», «Саде».

У 1951 р. італійський уряд розробив і почав реалізовувати так звану систему пріоритету. Ця система встановлювала порядок розподілу урядом сировини так, щоб великі монополісти першими отримували сировину, яка, на їхню думку, була дефіцитною в той чи інший період часу.

Той самий принцип працював і у видачі кредитів: монополії отримали в кредит 85 млрд італійських лір, а малий та середній бізнес – у 8 разів менше. Той самий «Фіат» отримав 35% кредитів у рамках плану Маршалла.

Дрібним і середнім компаніям був недоступний і внутрішній фінансовий ринок. З 600 млрд лір, зібраних з 1948 по 1952 р. шляхом випуску акцій та

облігацій, більшу частину знову ж таки отримали великі концерни.

У результаті італійські монополісти почали швидко розвиватися та захоплювати зовнішні ринки, що призвело до зростання промислового виробництва. Крім підтримки монополій, важливим кроком стала аграрна реформа 1950-1955 років. Її суть полягала в тому, що держава викупувала земельні наділи площею понад 100 га, а потім продавала громадянам на виплату. Усього було продано 1,5 млн га землі, що допомогло збільшити ефективність аграрного виробництва та створити попит на виробництво аграрної техніки.

Значну роль у відновленні економіки Італії відіграла і Корейська війна (1950-1953), оскільки США закуповували матеріали для виробництва військової техніки саме в Італії.

Результат: Італія повністю відновилася після війни вже до початку 50-х, а в період з 1953 по 1962 рр. обсяг промислового виробництва зріс втричі. Правда, істотна монополізація економіки призвела до того, що рівень зарплат не особливо виріс. Проблеми, які викликала надмірна монополізація економіки, виявилися вже наприкінці 60-х років разом з корупцією та диспропорціями в розвитку окремих регіонів Італії.

Економічна експансія Японії (1948-1962).

Стан після війни: Японія не просто програла війну – вона була знищена. Рівень промислового виробництва становив 20% показників 1939 року. 70% усіх промислових потужностей лежали в руїнах. Країна втратила всі захоплені території, від яких залежало постачання сировини, палива та продовольства.

Відновлення величі: Одразу важлива вступна: основа економічного дива Японії – це, власне, сама особливість культури та способу життя. Тому повторити досвід Японії в повному обсязі неможливо. У Японії вийшов мікс ліберальної, планової та самобутньої економіки.

По-перше, Японія з 1945 по 1952 рр. перебувала під повним контролем США, що дозволило зробити непопулярні, але важливі ліберальні зміни, без яких, власне, Японія не змогла б відновитися.

По-друге, після програшу в Китаї Японія стала для США головною геополітичною зброєю в регіоні, тому Штати максимально допомагали країні, в тому числі за рахунок втрати своїх позицій. Єдиною сферою, розвиток якої обмежував заокеанський патрон, була військова промисловість.

На створення сильного успішного партнера в Азії США виділили понад \$3 млрд – більшість країн Європи отримали значно менше фінансової допомоги.

Тож економічне диво Японії можна умовно поділити на два етапи: демілітаризація та лібералізація при США до 1951 року та японська модель після відходу американців.

Демілітаризація та лібералізація (1945-1952). Насамперед, у 1945 році вийшов закон про ліквідацію дзайбацу – промислових картелів. Вони зосередили в руках акції найбільших компаній ВПК, які були основою

японської економіки до війни. У такий спосіб США умовно встановили антимонопольний контроль.

1949 року в Японії було проведено податкову реформу. Знижено корпоративні податки, але збільшено оподаткування населення (до цього його практично не було).

Водночас проведено аграрну реформу та відкрито продаж землі. Держава конфіскувала сільськогосподарські землі в довоєнних землевласників і за дуже пільговими цінами продала їх фермерам, які раніше працювали на цій землі. Сільськогосподарські землі становлять лише 15% території країни, тому наголос зробили на ефективності та продуктивності землі. З'явилися заможні аграрії, які почали вкладатися в банківську систему та нові технології. До того ж прибрали обмеження на переїзд до міст.

У 1950 році було проведено бюджетну реформу, яка полягала в зупинці виплат компенсації військовим заводам і безоплатних субсидій збитковим підприємствам. Японці вирішили не відновлювати зруйновану промисловість, а будувати її з нуля. Тут виявилася особливість японців: вони порівняно мало витрачали, а зекономлені гроші вкладали в банки чи купували акції промислових підприємств.

У 1949-му році США обмежують імпорт іноземних авто в країну як протекціоністський крок.

Корейська війна (1950-1953) теж допомогла: Штати почали робити великі замовлення в Японії, що підштовхнуло промисловість.

Японська модель (1952-1962). Після відходу США японці почали знову вільно керувати країною і принесли в управлінські процеси та рішення всі особливості японської культури.

Це призвело до побудови планової економіки по-японськи. Однією з ключових особливостей є визначення пріоритетних галузей. Якщо в середині 1950-х це були класичні металургія, енергетика та суднобудування, то вже у 1960-х їх замінили нові пріоритети – електроніка та автомобілебудування.

Національні особливості в тому, що хоча державне планування мало індикативний і рекомендаційний характер, його дотримувалася вся країна.

Компанії з пріоритетних галузей отримували максимальну державну підтримку: субсидії, пільгові кредити, високі мита на імпорт готової конкурентної продукції, обмеження іноземних інвестицій і відверті демпінгові інструменти.

Тут знову зіграли роль особливості країни: у складанні планів беруть активну участь представники фінансових груп і корпорацій, але при цьому зловживання були мінімальними.

Величезне значення мала і культура довічної прихильності працівника до підприємства, і навіть божевільна працездатність і самопожертва японців заради процвітання корпорації.

Ключовим елементом успішного відновлення економіки країни стала

ставка на високотехнологічне виробництво.

Розуміючи обмеженість своїх природних ресурсів, японці почали інвестувати в «мізки» та активно скуповували патенти по всьому світу. Лише з 1950 по 1960 рік японські компанії придбали понад 30 тисяч патентів на близько \$1 млрд. У результаті виробляли технологічну продукцію, фокусуючись лише на товарах, які можна експортувати на великі ринки збуту. На науково-технічні розробки витрачалося понад 3% ВВП. Такий підхід дозволив Японії швидко захопити світовий ринок споживчої електроніки.

Результат: У 1956 році, усього за десять років, показник ВВП на душу населення перевищив довоєнний рівень. У період відновлення середній річний приріст ВВП на душу населення становив 7,1%. Ще через дванадцять років, у 1969 році Японія вийшла на друге місце у світі за обсягом ВВП і промислового виробництва, а економіка стала хрестоматійним прикладом успішного відновлення після війни.

Південнокорейське диво (1945-1980).

Стан після війни: У результаті війни Корея була не просто зруйнована, а розділена на дві частини. ВВП на душу населення 1961 року становив лише \$80 доларів – за цим показником країна поступалася навіть багатьом країнам Африки. У містах не було електрики – основна промисловість залишилася у Північній Кореї.

В історії Південної Кореї головним фактором зростання стала допомога США. З 1945 по 1976 рік Корея отримала понад \$12,6 млрд економічної допомоги. Більше отримав лише Ізраїль.

Проте за ефективністю використання зовнішньої фінансової допомоги до 1960-х років Південна Корея була прикладом того, як не треба робити. Основну інфраструктуру в основному відновили, але в іншому гроші США активно розкрадала та використовувала на політичні цілі еліта країни.

Протягом 1945-1960 років були проведені єдині фундаментальні реформи – земельна та освітня.

В економіці влада намагалася проводити політику імпортозаміщення, яка виявилася провальною – країна не мала достатніх обсягів природних ресурсів і внутрішнього ринку. У результаті промисловий розвиток був незначним, але породив великі промислові клани. Економіка ж покладалася на імпортовані товари, куплені на фінансову допомогу США, гроші, витрачені американськими солдатами в країні, і чорний ринок товарів, призначених для тих самих американських військ.

Якоїсь миті американська допомога становила майже 80% усіх державних доходів і забезпечувала значну частину всього ВВП Південної Кореї. Уряд використав її ще й для накопичення долара, а потім продавав ліцензії за офіційним курсом привілейованим бізнесменам.

Водночас країна мало експортувала. У 1956 року експорт становив

\$25 млн, тоді як імпорт – \$389 млн. Дефіцит торгового балансу теж покривався з допомогою фінансових вливань США.

Унаслідок такої економічної політики до 1957 р. більшу частину бюджету Південної Кореї наповнював продаж товарів, які країна отримувала в рамках допомоги США, а уряд допустив значну емісію. Звичайно, до очікуваного економічного зростання це не призвело.

У результаті США переглянули свій підхід, скоротили фінансову допомогу і змусили Південну Корею змінити політику. З приходом 1961 року диктатури військового уряду генерала Пак Чон Хи Південна Корея змінила економічну політику на експортоорієнтовану. Хоча паралельно і було знижено імпортне мито, але бізнес, який виконував встановлені експортні квоти, отримував доступ до субсидованих кредитів та інших фінансових бонусів.

Диктатура дозволяла використовувати абсолютно неринкові методи: п'ятирічки, націоналізацію банків та ставити державне завдання для всіх великих бізнес-конгломератів (чеболів).

Водночас були зроблені й ліберальні кроки, такі як податкові канікули та спрощення процесу інвестування в країну.

Важливу роль економічного підйому Південної Кореї зіграла і В'єтнамська війна, оскільки США стали великим замовником. Доходи країни від військових контрактів 1967 року становили \$185 млн, що становить близько 4% річного ВВП країни. Допоміг і розвиток Японії. Дешева південнокорейська робоча сила та японський капітал із технологіями стали формулою економічного успіху. Через війну товари легкої промисловості, спільно вироблені в Південній Кореї, становили понад 70% експорту країни, а Японія стала великим іноземним інвестором у Південній Кореї.

У 1970-х економіка Південної Кореї повністю перестала бути сировинною і перейшла на технологічні продукти, почала розвивати важку та хімічну промисловість, але повоєнного відновлення це вже не стосувалося.

Результат: З 1960 по 1980 роки Південна Корея мала стабільне зростання економіки в середньому 8%, її ВВП в рази перевищував ВВП Північної Кореї. У 1963-1969 роках середній щорічний приріст ВВП загалом досягав 35%. Це зростання заклало фундамент для того, що Південна Корея стала однією з провідних світових економік вже до 2000 року.

Становлення Ізраїлю (1948-1962).

Стан після війни: Територія країни була зруйнована «війною за незалежність». Економіка перевантажена величезним (800 тисяч) напливом емігрантів з арабських країн. Витрати на армію становили 40% від усіх витрат країни. Сільське господарство забезпечувало близько 50% потреб у харчових продуктах, а доходи від експорту покривали не більше 30% витрат на імпорт.

Диво в пустелі. У процесі становлення незалежності за умов війни з країнами Арабської ліги Ізраїль шукав додаткові ресурси. Ними стали кредити

та гранти США, а також випуск держоблігацій (Позика незалежності), які розміщувалися в інших країнах. До речі, Ізраїль став єдиною країною, якій США для повоєнного відновлення дозволили розмістити свої облігації.

Ресурсом стали також репарації від Західної Німеччини (\$112 млрд у сучасному еквіваленті), які становили до 55% додаткових доходів бюджету у 1952-1965 роках.

У той самий час із 1952 року Ізраїль почав впроваджувати Нову економічну політику. Вона полягала в значній лібералізації економіки, зокрема скасуванні розподільчої системи та державне регулювання цін. Також Ізраїль відмовився від емісії грошей на покриття витрат.

Водночас країна запускала великі інфраструктурні проєкти такі, як будівництво Національного ізраїльського водопроводу, енергетичних заводів і портів. Значні інвестиції держави йшли в аграрний сектор та легку промисловість.

Головна схожість України та Ізраїлю полягає в тому, що обидві країни мають дуже недружніх сусідів. Саме тому висока частка витрат на військову сферу неминуча. Ще дві війни – Шестиденна війна (1967) та Війна судного дня (1973) – дали важливий імпульс розвитку військово-промислового комплексу Ізраїлю. Саме сфера ВПК стала головним роботодавцем, країна – лідером воєнної промисловості, а експорт озброєння став важливим джерелом бюджету.

Результат: З 1954 по 1964 рік ВВП Ізраїлю демонстрував зростання на рівні 10% (трохи менше від темпів зростання економіки Японії), споживання на душу населення зросло на 221%, країна практично досягла нульового безробіття. А головне – за цей період Ізраїль залучив інвестиції та зміг закласти основи своєї промисловості.

Війна ламає і людські долі, і цілі країни. Рецепт відновлення кожної країни різний і залежить від її економічних, геополітичних і навіть культурних особливостей навіть у довоєнний час. Але є низка інструментів, спільних для всіх успішно відновлених після війни країн: лібералізація економіки, створення великої кількості робочих місць державою, орієнтація економіки експорту і значне вливання зовнішніх фінансових ресурсів.

Навіть маючи у своєму розпорядженні всі інструменти зростання економіки, важливо ефективно їх використовувати. Від цього залежить, чи досягне країна успіху, чи поповнить величезний список невдалих прикладів, таких як Афганістан чи Ірак.

Історія: програми МВФ 2014-2015 років. Після подій Майдану та зміни політичної влади шляхом демократичних виборів Україна зіткнулася з різким зниженням економічної активності, викликами у фіскальній і борговій сферах, фінансовим потрясінням і втратою доступу до зовнішніх фінансових ринків.

Програма МВФ воєнного часу: про що влада домовляється з фондом.

Однак, більшими викликами для України були анексія Криму та початок гібридної війни на сході країни.

Переоцінений обмінний курс, значний дефіцит бюджету і великі втрати в енергетичному секторі призвели до того, що Україна перебувала в дуже скрутній ситуації зі швидким зростанням дефіциту поточного рахунку та стрімкою втратою валютних резервів.

До початку 2015 року суттєві виплати за зовнішніми й внутрішніми зобов'язаннями уряду призвели до дедалі більшого тиску на гривню та скорочення резервів до критичних рівнів.

Тиск на курс підвищував невизначеність, а геополітичні ризики послабили банківські й корпоративні баланси, спричинили вилучення банківських депозитів і стимулювали відплив капіталу.

За таких обставин Україна у квітні 2014 року домовилася з МВФ про дворічну програму SBA (Stand-by agreement) у розмірі 10,976 млрд СПЗ (це дорівнювало приблизно 17 млрд дол., що покривали понад 60% потреби України у фінансуванні).

Затверджений рівень доступу до SBA був «винятковим», оскільки він надавав доступ до значно більших ресурсів, ніж це передбачається звичними обмеженнями політики доступу до фінансування Фонду.

Крім того, Україна попросила додаткову фінансову допомогу від міжнародного співтовариства для виконання своїх фінансових зобов'язань, у тому числі для повернення коштів за попередніми зобов'язаннями до Фонду.

Згідно з програмою, близько 15 млрд дол. було надано іншими офіційними кредиторами, і прогноз Фонду передбачав відновлення доступу до ринкового фінансування в наступні роки програми.

Програма SBA зосереджувала зусилля на стабілізації макроекономічної ситуації, здійсненні структурних реформ для зміцнення державного управління та прозорості й створенні основи для надійного і збалансованого економічного зростання у довгостроковій перспективі.

Пріоритетними діями у фінансовому секторі були оцінка платоспроможності та стійкості банків шляхом проведення стрес-тестування для 50 найбільших банків, забезпечення ліквідності платоспроможних банків.

Програма SBA також мала на меті *поступово ліквідувати дефіцит «Нафтогазу»* шляхом поетапного підвищення тарифів до ринкових рівнів і вдосконалення платіжної дисципліни.

Щоб пом'якшити ціновий шок для домогосподарств, підвищення тарифів супроводжувалося заходами захисту найуразливіших верств населення (субсидії).

Однак, геополітичні та економічні потрясіння призвели до зниження реального ВВП набагато більше, ніж передбачалося (реальний ВВП за період 2014-2015 скоротився на 17%), а зниження цін на основні товари українського

експорту ще більше погіршило поточний рахунок платіжного балансу.

Ескалація воєнних дій на сході протягом першого року імплементації SBA призвела до значної втрати довіри інвесторів та до спаду промислового виробництва й відповідно експортних потужностей.

Відплив капіталу ще більше вимив валютні резерви та призвів до різкого знецінення гривні в лютому 2015 року й відповідно збільшення фінансового розриву в балансах усіх суб'єктів економіки.

Банки втрачали кошти, а відношення державного боргу до ВВП виросло (державний та гарантований борг у 2015 році сягнув 80% ВВП).

У цій ситуації Україні потрібна була нова програма економічних реформ, спрямована на відновлення стабільності та створення основи для стійкого зростання в середньостроковій перспективі.

У першому кварталі 2015 року Україна запросила підтримки Фонду через програму розширеного кредитування EFF (Extended Fund Facility). Міжнародне співтовариство також гарантувало додаткове фінансування. А для ліквідації фінансового розриву, який не давав узгодити фінансові параметри програми, уряд розпочав переговори щодо реструктуризації боргу з основними кредиторами.

Після вдалих перемовин щодо реструктуризації боргу 11 березня 2015 року Рада директорів Міжнародного валютного фонду схвалила чотирирічну домовленість за програмою розширеного кредитування (EFF) для України. Ця угода становила еквівалент 12,348 млрд СПЗ (або приблизно 17,5 млрд дол. США, 900% квоти) і була затверджена згідно з *політикою виняткового доступу Фонду*.

Рада Директорів також взяла до відома рішення України одночасно скасувати Угоду про стенд-бай (SBA). Затвердження розширеної угоди в рамках EFF дало змогу Фонду негайно виплатити 3,546 млрд СПЗ (близько 5 млрд дол. США), з яких 1,915 млрд СПЗ (близько 2,7 млрд дол. США) надійшло до бюджету.

МВФ у своєму звіті звернув увагу на ризики внаслідок військових дій на сході та зазначив, що «криза дає змогу уряду рішуче порвати з минулим і впроваджувати реформовану та стабільну політику із сильним ownership».

Після 5 місяців 2016 р. макроекономічна ситуація суттєво покращилась. Економіка почала зростати, обмінний курс стабілізувався одразу після запуску програми, інфляція зменшилась до однозначних цифр, а загальний платіжний баланс загалом відповідав програмі за результатами 2015 року.

У 2016 році Національний банк України офіційно проголосив про перехід до інфляційного таргетування, коли основним номінальним «якорем» був рівень внутрішніх цін, а курс ставав плаваючим.

Це також відіграло суттєву роль у забезпеченні макроекономічної стабілізації. У грудні 2016 року влада націоналізувала найбільший комерційний банк «Приватбанк», який був у скрутному становищі й загрожував фінансовій

стабільності. Це було головною передумовою третього перегляду програми EFF, який відбувся у квітні 2017 року.

Протягом 2017 року українська влада готувала затвердження пенсійної реформи, але її основні положення не вирішували проблеми суттєвого зменшення дефіциту пенсійного фонду у довгостроковій перспективі.

На жаль, після цього основні структурні реформи, які передбачалися програмою, були загальмовані, і програма EFF не була повністю реалізована.

Що потрібно для запуску нової програми? Відповідь на головне питання: чи не є перешкодою для отримання програми фактичний стан війни, в якому знаходиться Україна, однозначна – ні, не є.

В історії МВФ були прецеденти, коли країна-отримувач фінансової допомоги була в стані активного воєнного конфлікту (зокрема такий прецедент – програма Фонду з Україною 2014-2015 років).

Досвід також показує, що якщо непередбачувані умови перешкоджатимуть виконанню програми, *Фонд може за певних умов розширити фінансування шляхом підписання більшої за обсягом і більш тривалої за терміном програми.*

Окрім прямої фінансової допомоги, програма з МВФ дозволила б ефективніше використовувати зовнішнє фінансування в процесі реалізації та моніторингу за її виконанням. Програма з МВФ також дозволить активізувати фінансову допомогу від інших МФО, зокрема Світового банку та ЄБРР.

Фінансування та реалізація проєктів з відбудови пошкодженої інфраструктури, підготовки до важкого опалювального сезону та медичної допомоги населенню від інфекцій, епідемій та поранення населення під час воєнних дій сьогодні критично необхідні для України.

Але підготовка програми з МВФ має низку серйозних перешкод, які дуже важко усунути за короткий час. Геополітична та економічна ситуація, в якій знаходиться зараз Україна, потребує надзвичайно великого та постійного фінансування. Тільки на покриття дефіциту бюджету щомісячно потрібно 5-6 млрд доларів.

Тому навіть програма Stand-by, яка призначена для усунення зовнішніх дисбалансів, за своїми кількісними параметрами є дуже малою для України (435% від квоти на 3 роки при квоті України близько 2,8 млрд дол. – це загалом 12,18 млрд дол. або 4 млрд дол. на рік).

Програма розширеного фінансування (EFF) має більші можливості, але все одно за максимальним розміром недостатня для України. Крім того, її цілі у короткостроковому періоді мають бути відкориговані та узгоджені з негайними задачами, які має вирішувати Україна.

Зокрема, як свідчать програмні документи Фонду, основними задачами EFF є здійснення структурних реформ та забезпечення «боргової стійкості» (тобто здатності країни обслуговувати борг).

Здійснення цих задач є принципово важливими для подальшого розвитку України, але першочерговою сьогодні є задача фінансування ЗСУ та підтримка

обороздатності економіки та населення в умовах широкомасштабних військових дій.

У будь-якому разі, з точки зору розміру необхідного фінансування Україна, згідно з регуляціями Фонду, повинна мати «винятковий доступ» (exceptional access) до коштів Фонду. А це обумовлено виконанням чотирьох критеріїв, повну реалізацію яких важко гарантувати під час війни.

Один із критеріїв – приведення боргу до «стійкого» стану (debt sustainability), основним показником якого є відношення розміру боргу до ВВП, а також те, що перспективи запозичувати на зовнішніх ринках після закінчення програми будуть «хорошими».

В умовах, коли перспективи закінчення активної фази війни є невизначеними, реальний ВВП згідно з усіма прогнозами, суттєво зменшиться, а Україна потребує все більше кредитування, критерій «стійкості» боргу навряд чи може бути виконаний так, як це визначалося для країн у мирний час.

А можливість запозичувати на зовнішніх фінансових ринках також обумовлена війною, тому важко розраховувати на добрі перспективи кредитування приватними інвесторами країни у разі продовження війни.

Що необхідно зробити для отримання програми МВФ?

По-перше, необхідне узгоджене рішення основних країн-донорів, щодо розміру зовнішнього фінансування для України. Розмір такої фінансової допомоги разом із коштами Фонду та інших МФО має профінансувати розрив у платіжному балансі та зробити фінансову програму життєздатною. Узгодження такого фінансування допомогло б НБУ зупинити емісію та стабілізувати фінансову ситуацію.

По-друге, ця програма має бути в першу чергу програмою України та для України (ownership), і всі реформи в рамках нової програми, зокрема судова чи фінансова, мають бути виконані повністю та вчасно.

Ситуація не залишає українській владі інших шляхів, окрім як швидко реформувати систему державного управління, щоб підвищити її ефективність та ефективність економіки загалом, що критично важливо в умовах війни.

По-третє, необхідна реструктуризація зовнішнього боргу, що допоможе зменшити фінансовий розрив платіжного балансу і відповідно полегшить ухвалення узгодженого рішення країн-спонсорів щодо фінансування України.

Нарешті, фахівці Фонду разом із владою України мають знайти рішення для того, щоб фактичні цілі та завдання нової програми узгоджувалися з установчими документами Фонду, які визначають умови, на яких надається та реалізується програма фінансування для країни-члена МВФ.

Це спростило б процедуру затвердження програми на Раді директорів Фонду. В цьому контексті також буде корисною зміна представника України в Раді директорів Фонду з метою підвищення креативності, посилення якості та ефективності подальшого співробітництва України та МВФ у рамках системи

ротації, якої дотримуються переважна більшість країн-членів Фонду.

Розробка програми в таких умовах має дуже багато ризиків і невизначеностей, що, можливо, наразі є формальною перепорою для швидкої розробки й затвердження кінцевої матриці фінансової програми.

Серед цих ризиків головними є:

- непередбачуваність щодо термінів продовження війни та оцінки масштабу втрат для економіки та фінансів,
- складність оцінки основних макроекономічних параметрів та маяків програми в поточних умовах,
- значні фінансові розриви, які є зараз, та які можуть з'являтися під час реалізації програми і для яких мають бути передбачені джерела фінансування,
- ризик нездатності країни виконувати зобов'язання з повернення грошей Фонду.

Тому, враховуючи досвід попередніх програм та поточну ситуацію, необхідною умовою нової програми фінансування мають бути гарантії наших союзників і спонсорів щодо готовності фінансування нашої армії та економіки та реструктуризація боргів, які спотворюють можливість «закрити» фінансові розриви в рамках програми.

Виконання всіх указаних попередніх заходів уможливить підписання угоди про нову програму з Фондом в поточних складних умовах.

1.4. МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГНОЗ ЕКОНОМІКИ

Як зміниться валовий внутрішній продукт України (ВВП), на які інфляцію та курс гривні чекати? Провідні економісти країни повідомили агенції УНІАН свої прогнози на цей рік.

Рік, що минає, став найтрагічнішим в історії незалежної України через жорстоку війну, яку розпочала росія під управлінням кривавого диктатора. Це вторгнення стало руйнівним, у тому числі для національної економіки. Економісти, що позаминулого року розробляли прогнози на 2022 рік, не могли і подумати про те, наскільки радикально зміниться реальність.

Минулого року економіка України очікувано зазнала карколомного зниження через повномасштабну війну. У Міністерстві економіки зазначили, що продовження атак рашистів на об'єкти енергетичної інфраструктури, які розпочалися в жовтні, може призвести до ще більшого зниження ВВП України, ніж прогнозувалося.

Перший заступник міністра економіки Денис Кудін повідомив, що російські обстріли енергетичної інфраструктури збільшили темпи спаду національної економіки в листопаді 2022 року до листопада минулого до 41%. В цілому на 2022 рік прогноз зниження ВВП Уряд погіршив з 32 до 33,2%.

«Наш прогноз – мінус 33,2%. Ми його дещо погіршили внаслідок атак на енергосистему після 23 листопада і 5 грудня», – сказав Кудін.

Інфляція ж у листопаді, за даними Державної служби статистики України, склала 26,5% у річному вимірі, і в 2023 році на значне її сповільнення очікувати не доводиться. За словами першого віце-прем'єр-міністра - міністра економіки Юлії Свириденко, проблеми з енергетикою, спричинені ракетними обстрілами росіянами критичної інфраструктури, можуть вплинути на зростання інфляції в першому кварталі 2023 року.

Така висока інфляція, звісно, відбивається на гаманцях українців, які стикнулися зі зниженням доходів чи взагалі втратою роботи. За даними Державної служби статистики України, ціни на продукти харчування за рік зросли на 35%, найбільше – майже вдвічі – подорожчали яйця. Також значно зросли ціни на фрукти і овочі. Ціни на транспорт зросли на 40%, зокрема, паливо та мастила подорожчали на 59%.

Не менш різко за минулий рік девальвувала національна валюта. Якщо перед вторгненням росіян на нашу землю курс гривні до долара коливався в межах 29 грн/дол., то наразі готівковий курс складає приблизно 40 грн/дол. Національний банк України вже з початку повномасштабної війни зафіксував офіційний курс гривні, який до цього був плаваючим. У перший день вторгнення курс був зафіксований на рівні 29,25 грн/дол., пізніше, у липні, регулятор послабив його на 25% – до 36,57 грн/дол. і поки що не планує змінювати його чи відпускати гривню у вільне плавання.

Що стосується очікувань від року, що настав, то озвучені прогнози,

звісно, не можуть точно відобразити, що чекає національну економіку через продовження війни і відповідну невизначеність. Згідно з консенсус-прогнозом провідних економістів країни, у 2023 році очікується зростання ВВП України на 3,25% при споживчій інфляції на рівні 21,5% та курсі національної валюти у 41 гривню за долар США.

У Міністерстві економіки прогнозують цього року скромне зростання ВВП на 3,2% після карколомного минулорічного зниження. Прогноз базується на тому сценарії, що активна фаза бойових дій закінчиться влітку.

Щодо курсу долара, то в Уряді заклали в прогноз повільну девальвацію національної валюти. Згідно з прогнозом, який закладено в бюджет на 2023 рік, середньорічний курс долара буде складати 42,2 грн/дол., на кінець року - 45,8 грн/дол. Інфляція ж очікується на рівні 28%.

Національний банк у жовтневому прогнозі передбачав зростання ВВП у 2023 році на 4% та інфляцію у 21% на кінець року. Але вже у грудні в НБУ заявили про погіршення прогнозу через ракетні обстріли росіянами енергетичної інфраструктури. Свій оновлений прогноз регулятор опублікує в січні 2023 року.

«Щодо ВВП у цьому році, скоріш за все, зниження буде трохи глибшим, ніж очікувалося в жовтневих прогнозах. На цей рік навіть при нашому базовому, відносно оптимістичному сценарії зростання ВВП буде дуже млявим і набагато нижчим, ніж ті 4%, які ми допускали в жовтневому прогнозі», – заявив заступник голови НБУ Сергій Ніколайчук.

Міжнародні організації також висловили своє бачення стану української економіки в цьому році. За прогнозами Міжнародного валютного фонду, після зниження майже на третину в 2022 році реальний ВВП України може незначно зрости приблизно на 1% у 2023 році. Інфляцію фонд прогнозує на рівні 22,5%. Світовий банк же очікує зростання ВВП України на 3,3% у 2023 році та інфляцію у 20% (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Макроекономічні прогнози на 2023 рік

	ВВП, %	Інфляція, %	Курс, грн/дол.
МВФ	1	22,5	-
Світовий банк	3,3	20	-
Мінекономіки	3,2	28	45,8
Нацбанк	4	21	-
ICU	4	24	40,2
Dragon Capital	-5	18	43
Concorde Capital	-7	22	41
SenseBank	5,5	18	40,65
Консенсус (медіана)	3,25	21,5	41

Український ВВП поступово відновлювався протягом травня-вересня, аж поки масовані ракетні удари по енергетичній інфраструктурі не зупинили цю тенденцію. Протягом березня та квітня – найгірших місяців для української економіки – ВВП скоротився на 45-50%. У наступні місяці цей показник покращився до -35% завдяки відступу російської армії з північних областей та покращенню безпекової ситуації.

Багато внутрішньо переміщених осіб повернулися до домівок, що дало змогу бізнесу відновити робочу силу. Кредитування залишалося доступним для малого та середнього бізнесу завдяки урядовим програмам. Економіка також значно виграла від відновлення логістики, адже «Укрзалізниця» доклала зусиль для збільшення пропускнуго потенціалу. Із серпня став можливим експорт зернових та олійних через чорноморські порти.

Проте з жовтня з'явився новий негативний фактор, що загрожує економічному відновленню, – руйнування енергетичної інфраструктури через російські ракетні обстріли. За оцінками урядовців, наразі зруйновано понад 40% енергетичної інфраструктури – як потужностей із генерування, так і передачі електроенергії. Відключення електроенергії залишаються частими та тривалими й охоплюють області, що до війни виготовляли понад 55% ВВП.

Не очікується помітного економічного відновлення в 2023 році і через слабкість внутрішнього попиту та все ще значні обмеження експортної логістики. Зберігається прогноз зростання реального ВВП цього року на рівні 4%. Прогноз на рік, що настав, базується на припущеннях поступового зниження інтенсивності бойових дій, покращення безпекової ситуації та часткового повернення біженців. Водночас, не передбачається в 2023 році отримання Україною репарацій та відновлення прямих іноземних інвестицій.

Прогноз уповільнення інфляції також підкріплюється ще двома новими аргументами. По-перше, НБУ не буде поспішати послаблювати курс гривні настільки, як це очікувалось раніше. Зараз, до кінця 2023 року офіційний курс долара зріс приблизно до 40 грн, хоча раніше очікували курс 45 грн. По-друге, через скорочення реальних доходів домогосподарств Уряд, імовірно, не буде підвищувати тарифи на комунальні послуги або ж погодиться лише на символічне підвищення цього року. Тож прогнозується зниження інфляції до 24% наприкінці 2023 року.

Зважаючи на значні очікувані обсяги міжнародної фінансової допомоги, НБУ більше не має причин поспішати з подальшою девальвацією гривні після того, як низив курс гривні до долара на 25% наприкінці липня. Водночас, певне послаблення курсу в цьому році можливе з урахуванням наступного: на девальвації гривні може наполягати МВФ, адже поточний обмінний курс створює значні дисбаланси на валютному ринку. Державний бюджет на 2023 рік базується на середньорічному обмінному курсі 42,2 грн/дол. Якщо курс гривні залишиться на поточному рівні, то доходи бюджету та запозичення можуть виявитися недостатніми для виконання плану. З урахуванням цих

міркувань офіційний курс гривні до долара дещо послабиться до 40 грн/дол. до кінця 2023 року.

Негативний вплив відключень електроенергії на економіку України в результаті обстрілів об'єктів енергетичної інфраструктури поки що був помірним. Проте, обстріли, ймовірно, продовжаться, а зростання попиту на електроенергію взимку змусить збільшувати масштаб та тривалість відключень електроенергії. Зважаючи на це, прогноз реального ВВП у 2022 році погіршується на 2 в.п. до мінус 32% р/р, та зберігається прогноз на 2023 р. без змін на рівні мінус 5% р/р, незважаючи на зміну ключового припущення щодо перебігу війни.

Прогноз ВВП на рік, що настав, базується на припущенні, що Україна буде поступово звільняти окуповані території, та зможе закінчити гарячу фазу війни на прийнятних умовах цього року, орієнтовно ближче до осені. Раніше ключовим припущенням макропрогнозу було тривале продовження війни та виснаження.

Очікується, що в результаті суттєвого зниження військових ризиків робота ключових морських портів буде повністю розблокована, з-за кордону повернеться принаймні половина вимушених мігрантів (приблизно 4 млн людей), а український приватний бізнес відновить інвестиційну діяльність. Але, зважаючи на пошкодження виробничих потужностей ворогом та руйнування логістичних ланцюжків, темпи початкового пост-воєнного економічного відновлення будуть помірними і недостатніми, щоб компенсувати економічні втрати на початку 2023 р., викликані атаками на енергетичну інфраструктуру. Запуск широкомасштабної програми відновлення української економіки, скоріше за все, потребуватиме часу і розпочнеться вже у 2024 р.

Очікується, що золотовалютні резерви НБУ залишатимуться вище безпечного рівня, який оцінюється близько 20 млрд дол. Це дозволить НБУ тримати офіційний курс гривні до долара на поточному рівні 36,57 грн/дол. до кінця третього кварталу 2023 року, коли очікуване завершення гарячої фази війни дасть змогу розпочати повернення до гнучкого курсоутворення та інфляційного таргетування.

У післявоєнний період структура попиту і пропозиції валюти на міжбанківському ринку суттєво зміниться. Експортні надходження зростуть в результаті розблокування портів, витрати мігрантів за кордоном суттєво знизяться, так само як і непродуктивні відтоки капіталу, але при цьому стрімко зростатиме імпорт. Скоріше за все, в перші післявоєнні місяці на ринку зберігатиметься відносно невеликий дефіцит валюти на міжбанку, тому очікується помірна девальвація гривні в четвертому кварталі 2023 року до 43 грн/дол. США.

Основним ризиком для прогнозу залишають розвиток військової ситуації та масштаб пошкоджень критичної інфраструктури. Також тривала затримка міжнародної допомоги або суттєве зменшення її обсягів, особливо в першому

кварталі 2023 року, може спровокувати стрімку втрату золотовалютних резервів НБУ та вимушену девальвацію гривні.

Згідно з прогнозом аналітиків, очікується зниження реального ВВП у мінус 7% у 2023 році, споживча інфляція у 22% на кінець року та готівковий курс гривні до долара на рівні 41 грн/дол. Очікується, що режим фіксованого курсу залишиться протягом 2023 року, з незмінним курсом 36,6 грн/дол.

Дефіцит бюджету за прогнозом складе 1,4 трлн гривень у 2023 році (за умови грантового фінансування доходів бюджету від США по 1,5 млрд доларів на місяць).

Є шанс уникнути «емісійного» фінансування за умови злагодженої роботи НБУ та Міністерства фінансів України. Але викуп НБУ нових облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), скоріш за все, залишатиметься фактором перестраховування на випадок, якщо зовнішня підтримка бюджету буде затримуватися.

Обстріли енергетичної інфраструктури – і, відповідно, обмеження енергетичних потужностей, – будуть основним чинником стримування економічного відновлення як мінімум протягом періоду високого споживання електричної потужності, тобто у 4 кварталі 2022 року та 1 кварталі 2023 року. У четвертому кварталі минулого року не варто розраховувати на зниження ВВП кращого за 40% у річному вираженні.

Скорочення реального ВВП України у 2022 році становитиме 32,5%. Якщо влітку спостерігався помітний тренд посилення економічної активності, то восени ситуація змінилася у бік погіршення через цілеспрямовані ворожі обстріли енергетичної інфраструктури та викликані ними вимушені вимкнення електроенергії. Негативний вплив цього чинника на економіку у вересні-жовтні був мінімальним, проте він стрімко зріс у другій половині листопада, зумовлюючи значне послаблення ВВП у IV кварталі 2022 року.

Продовження енергетичного тероризму є ключовим ризиком макроекономічного прогнозу на 2023 рік. Наразі базовий прогноз передбачає зростання реального ВВП у 2023 році на 5,5%, проте не виключається його перегляд за підсумками перебігу зими в Україні.

Показник інфляції на кінець 2022 року становитиме 28%. Водночас спостерігається дедалі більше ознак переходу інфляції до сповільнення. Це станеться вже весною 2023 року. Базовий прогноз передбачає, що середньорічний показник споживчої інфляції в 2023 році становитиме 18%. Цілком імовірно, що Національний банк України слідом за сповільненням інфляції знижуватиме облікову ставку, очікуваний розмір якої на кінець 2023 року становить 20% річних проти нинішніх 25%.

Стан платіжного балансу України в умовах значної зовнішньої підтримки нашої держави дає змогу і надалі утримувати стабільність обмінного курсу. Водночас, передбачається певний керований рух обмінного курсу в сторону послаблення пізніше упродовж 2023 року. Прогноз середньорічного офіційного

курсу на 2023 рік становить 40,65 грн/дол.

Прогнози вітчизняних експертів є досить обережними на тлі значної невизначеності в умовах руйнівної війни, що цілком зрозуміло. При цьому більшість прогнозів базується на припущенні, що в 2023 році завершиться, як мінімум, фаза активних бойових дій.

Таким чином, у цьому році на нас чекає незначне зростання ВВП, трохи нижча інфляція та практично незмінний валютний курс. А головне завдання українців – працювати на перемогу, берегти себе та близьких та підтримувати наші Збройні сили. А за перемогою прийде час з міжнародною допомогою відновлювати економіку нашої країни, яка скоро стане частиною Євросоюзу.

Загальний висновок цього розділу можна викласти у вигляді десяти обов'язкових принципів відбудови економіки, обґрунтовані українськими та зарубіжними практиками безпосередньо для нашої країни (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Десять базових принципів відбудови економіки України

Принципи	Зміст та сутність принципів
1. Україна має отримати повний доступ до ринків країн G7 та Євросоюзу	Для українських товарів уряди цих країн мають скасувати всі квоти та імпорتنі мита, зокрема захисні та антидемпінгові. Українські виробники зможуть вільно експортувати свою продукцію на ринки, що охоплюють 54% світової економіки. Велика Британія як країна великої сімки вже подає приклад. Найближчим часом за підсумками двосторонніх перемовин британці оголосять про повне відкриття своїх ринків для України. В минулому доступ до ринків розвинутих держав дозволив успішно відновитися після війни Південній Кореї. Експорт дає можливість промисловості розвиватися і виробляти більше товарів. А головне – інтегруватися в сучасні ланцюги виробництва. Це не лише експорт, але і трансфер технологій до України, що не менш важливо для промислової модернізації.
2. Повноцінний вступ України до ЄС вже у найближчі 2 роки	Україна розраховує отримати статус кандидата на вступ до ЄС уже влітку до 2025 року.
3. Повна дерегуляція та мінімальне втручання держави в роботу бізнесу	З початку російського вторгнення Уряд вже розпочав масштабну дерегуляцію. Перевели на декларативний принцип 48 дозволів, 19 ліцензій, приблизно 500 інших публічних послуг для бізнесу. Тепер слід це законодавчо закріпити. Міністерство економіки розробило відповідний законопроект, який ВРУ розгляне найближчим часом. Бізнес має зосередитись на основних виробничих процесах, а не на взаємодіюваннях з державою. Тому маємо замінити перевірки страхуванням або іншими подібними механізмами в тих галузях, де це можливо.

Принципи	Зміст та сутність принципів
4. Швидка логістика – не більше, ніж за 72 години з України до Європи	Через російську агресію Україна має обмежені логістичні можливості. Вже зрозуміло, що в майбутньому наші товари будуть рухатися в основному саме на захід – до ЄС. Тому слід максимально розширювати в напрямку ЄС автомобільні переходи та пункти пропуску, збільшувати залізничну логістику через сухі порти та вузли перевантаження на вузьку колію. Навіть після відновлення роботи портів, розвинена логістика з ЄС стане фундаментом для економічної інтеграції України в європейську економіку.
5. Ставка на експорт переробленої продукції в галузях, де Україна вже має конкурентну перевагу на світових ринках	Йдеться про продовольство та металургію. За підсумком 2020-го року Україна була шостою у світі за обсягами експорту продовольства – 74 млн тон (Канада - 77 млн). При цьому ціна експорту української агропродукції склала 22 млрд доларів, а канадської – 55 млрд доларів. Така колосальна різниця зумовлена тим, що Канада експортує здебільшого перероблену продукцію, а Україна – сировину. Саме тому основа політики полягатиме в стимулюванні подальшої переробки сировинної продукції на експорт. З огляду на обмежену логістику, слід оптимізувати тоннаж експорту, переводячи його в експорт готової продукції. Це дає приріст робочих місць всередині країни. Позитивний досвід з переробки соняшника на соняшникову олію можна поширити на кукурудзу та пшеницю. Є можливість запустити переробку кукурудзи на біоетанол, спирт, крохмаль та в якості корму для отримання м'яса птиці, свинини, яловичини та яєць. Також можна наростити виробництво з кукурудзи та пшениці нішевих високомаржинальних товарів – спеціалізованих білків, що використовуються у косметичній, фармацевтичній галузях та харчовій промисловості. Завдяки відкриттю ринку ЄС та будівництву нових потужностей, Україна перероблятиме на метал більшість руди власного видобутку. Вартість тони руди 100-150 доларів, металу – 500-1000, а готового металевого виробу – 1,5-2 тисячі доларів, вартість енергетичних машин – 15-20 тисяч доларів за тону. Модернізація металургії буде також внеском у декарбонізацію економіки, зокрема через впровадження сучасних методів обробки руди. Нам потрібна зброя. Для цього є стартові майданчики у вигляді підприємств ВПК. Необхідний трансфер військових технологій
6. Формування потужного ВПК, що стане базою для подальшого розвитку аерокосмічних технологій	Важливу роль у цьому секторі відіграватиме ІТ, оскільки Україна робитиме ставку на military-tech. Прикладом для наслідування може бути Ізраїль, який демонструє, як високі військові технології можуть бути двигуном цивільної економіки.

Принципи	Зміст та сутність принципів
7. Україна має нарощувати енергетичні потужності	За європейськими мірками наша електроенергія є дешевою. Маємо великі компетенції в атомній енергетиці, які можемо використати для подальшого будівництва атомних блоків та нарощування чистої енергії. Україна здатна будувати АЕС в основному власними силами – від проєктування до виробництва силового обладнання, крім самого корпусу реактора. Але й ці навички можна розвинути на базі існуючих промислових підприємств.
8. Досягнення енергетичної незалежності	За 3-5 років маємо повністю забезпечити себе газом власного видобутку, адже Україна – друга в Європі за покладами «блакитного палива». Паралельно необхідно зменшити енерговитрати економіки через програму термомодернізації. В галузі нафтопродуктів маємо побудувати потужності з переробки, щоб повністю покрити власні потреби. Варто також врахувати досвід Бразилії і значну частину пального виготовляти через сільське господарство: шляхом додавання 15% біоетанолу до бензинів та 20% біодизелю до дизельного пального.
9. Кліматична модернізація – основа трансформації економіки	Будівництво нових промислових потужностей одразу на принципах «зеленої економіки» – мінімального вуглецевого сліду та низької залежності від викопного палива. Все це на основі партнерства в режимі трансферу технологій і доступу до фінансових ресурсів. Уряди-партнери можуть видати своїм компаніям державні гарантії для залучення коштів для інвестицій в Україну. Такі гарантії покривають країновий ризик і дозволять інвестувати в реалізацію великих проєктів. Перспективною має стати концепція ніаршорингу – перетворення України на промислову зону для Європи, що активно стимулюватиме розвиток сектору послуг. Важливо також забезпечити максимальне відновлення транспортної та соціальної інфраструктури протягом року.
10. Локалізація власних ресурсів не менше 60%	Залучення до відбудови саме українців та максимальне використання вітчизняних ресурсів: будматеріалів, металу. Росія має заплатити за всі руйнування. Порушення норм міжнародного права є настільки очевидними, що заморожені активи мають бути конфісковані. Держави, які заморозили активи РФ, повинні зняти імунітети, які ще захищають ці активи, і спрямовувати ці кошти на відновлення України. Впровадження спеціального імпортного мита на всі товари та послуги з Росії для тих економік, які не готові впровадити цілковите ембарго. Таке мито не обтяжить покупця, а Росія знизить ціну постачання на його розмір. Отримані кошти можуть перераховуватись Україні для фінансування відновлювальних проєктів.

Таким чином, економічна частина плану відновлення має включати повне відкриття ринків G7 та ЄС для українських товарів, масштабний розвиток військово-промислового комплексу через трансфер технологій і military-tech, фокус на експорті готових товарів у традиційних галузях агро та металургії, а також швидкий розвиток енергетики та логістики на принципах «зеленої економіки».

Література до розділу:

1. Городніченко Ю. Відбудувати краще, ніж було: основні принципи відновлення України? URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/13/694934/>
2. Богдан Т. План відновлення України: сильні та слабкі сторони. URL: <https://lb.ua/>
3. Городніченко Ю., Сологуб І., Мауро Б.В. Відбудова України: принципи та політика. CENTRE FOR ECONOMIC POLICY RESEARCH, 2022. 139 с.
4. Уряд та офіс президента представили план відновлення України. URL: <https://mind.ua/>
5. Україна презентувала план відновлення країни. URL: <https://nv.ua/tags/vojna-v-ukraine.html>
6. Відновлення України після війни: з чого почати? Аналітика. №18/19(1339/1340).
7. Війна і державний борг – що маємо і що буде. URL: <https://dia.dp.gov.ua/vijna-i-derzhavnij-borg-shho-mayemo-i-shho-bude/>
8. Як реформувати країну і створити економічне диво – досвід розвинених країн. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/reformirovat-stranu-sozdat-ekonomicheskoe-1473033596.html>
9. План модернізації економіки. URL.: <http://modernization.fru.org.ua/ua>

РОЗДІЛ 2.

БЮДЖЕТНО - БОРГОВА ПОЛІТИКА В СИСТЕМІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ

2.1. ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФІНАНСОВУ ПОЛІТИКУ ДЕРЖАВИ

Вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 року завдало великої шкоди українській економіці. Загарбник зосередився на знищенні промисловості на південному сході, пошкодженні посівів, руйнуванні енергосистеми та блокуванні експорту з морських портів України. Тільки прямі збитки від війни станом на початок грудня 2021 року за мінімальними оцінками оцінюються у \$135,9 млрд (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Прямі збитки від війни за типом майна

Тип майна	Прямі збитки, млрд дол.
Житлові будівлі	52,5
Інфраструктура	35,5
Активи підприємств, промисловість	13,0
Освіта	8,2
Енергетика	6,8
АПК і земельні ресурси	6,6
Соціальний захист	0,2
Фінансовий сектор	0,1

Джерело: офіційні дані [1]

У результаті російської військової агресії валовий внутрішній продукт України у 2022 році знизився більше, ніж на 30 відсотків.

Рис. 2.1. Динаміка ВВП України

Джерело: офіційні дані [2; 3], 2022 – прогноз

Крім оборонної промисловості, по якій російські ракети вразили насамперед, найбільше постраждала металургія, яка до війни була основною експортною галуззю України. Були зруйновані другий і третій за величиною сталеливарні заводи країни «Ілліч» і «Азовсталь», розташовані в окупованому південно-східному місті Маріуполь. Інші великі сталеливарні заводи, розташовані в прифронтових районах, були змушені скоротити виробництво через ракетні удари і блокаду морських портів. У результаті з січня по листопад 2022 року експорт металу знизився на 60 відсотків за даними Державної служби статистики України [4; 5].

Енергетичний сектор був ще однією головною метою москви. Найбільший в Україні нафтопереробний завод, розташований у місті Кременчук, був знищений російськими ракетами в березні 2022 р. разом із великими резервуарами з паливом по всій країні. У листопаді росія завдала удару також по об'єктах газовидобутку.

Сільськогосподарський сектор України також зазнав серйозної шкоди, оскільки великі ділянки орних земель перетворилися на мінні поля, а десятки зерносховищ по всій країні були знищені. Фермери втратили доступ до кредитів, насіння і добрив, а на окупованих територіях їхній урожай був розграбований. На експорт сільськогосподарської продукції також вплинула блокада морських портів України. Зрештою росія погодилася розблокувати лише три морські порти України відповідно до угоди про зерновий коридор від серпня 2022 року, укладеної за посередництва Туреччини та Організації Об'єднаних Націй.

Джерела фінансування економіки України в умовах війни

Такі величезні втрати призвели до різкого зниження доходів бюджету. Тим часом, видатки на оборону зросли на 818% і становили колосальні 42% загальних бюджетних видатків із січня по листопад 2022 року.

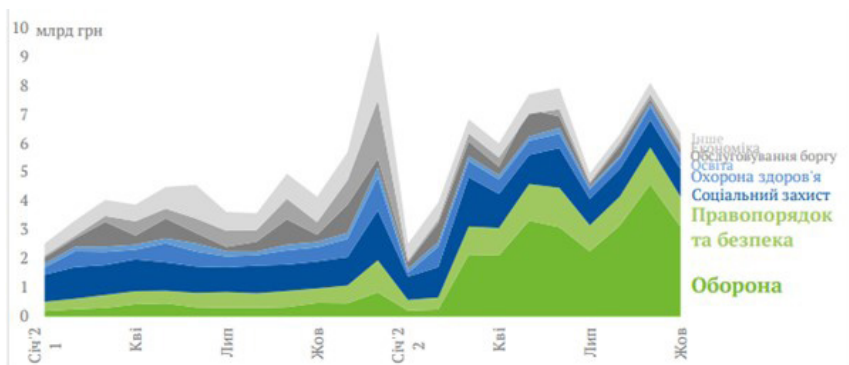

Рис. 2.2. Видатки державного бюджету України за функціями держави, млрд грн

Джерело: офіційні дані [4; 6]

Економіка не витримала б такого удару, якби не безпрецедентна іноземна допомога, переважно зі Сполучених Штатів та Європейського Союзу.

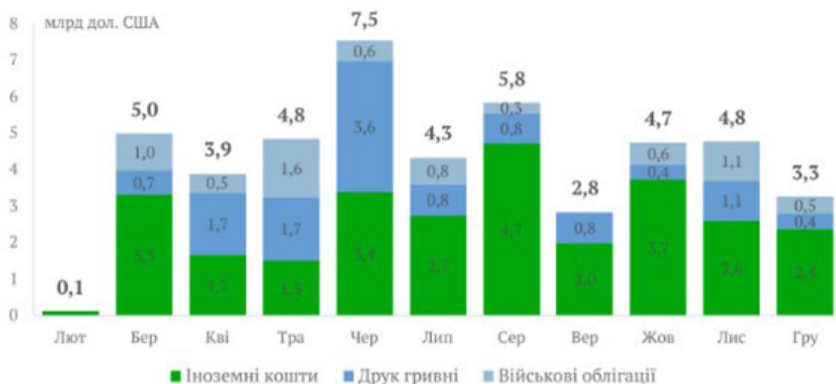

Рис. 2.3. Додаткове фінансування державного бюджету з 24.02.2022

Джерело: офіційні дані на 14.12. 2022 [4; 6; 7]

На іноземні гранти припадало 23% доходів бюджету України у 2022 році (за даними Міністерства фінансів України). Міжнародна фінансова допомога з 24 лютого до 20 грудня перевищила 30 мільярдів доларів, цифра немислима до війни. Загальна іноземна допомога, включно з фінансовою, гуманітарною та військовою, становила 113 мільярдів євро (122 мільярди доларів), зокрема

48 мільярдів євро (52,37 мільярда доларів) від США. Для порівняння, ВВП України 2021 року становив 200 мільярдів доларів.

У 2023 році Україна ще більше покладатиметься на міжнародну допомогу, як для захисту себе, так і для підтримки на плаву своєї скаліченої економіки. Україна очікує, що міжнародна фінансова допомога цього року зросте до 38 млрд доларів, з яких 18 млрд євро (19,64 млрд доларів) має внести ЄС, щонайменше 9,9 млрд доларів – США, а решту – головним чином міжнародні фінансові інституції, включно з Міжнародним валютним фондом (МВФ).

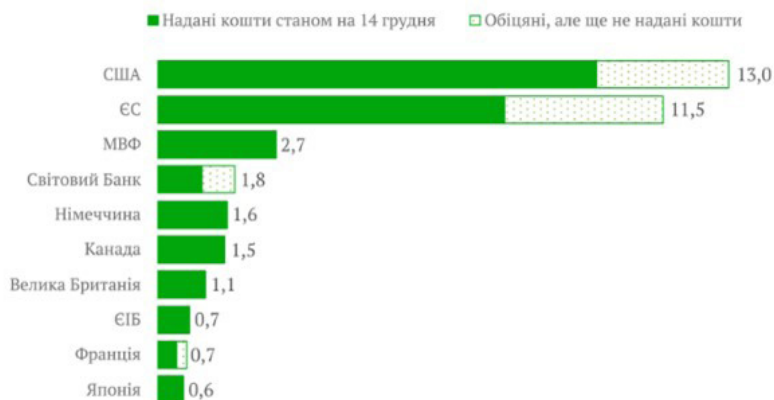

Рис. 2.4. Головні донори державного бюджету України, млрд дол.

Джерело: офіційні дані [4; 7]

Україна вже отримала перші 3 млрд євро (3,27 млрд доларів) від ЄС.

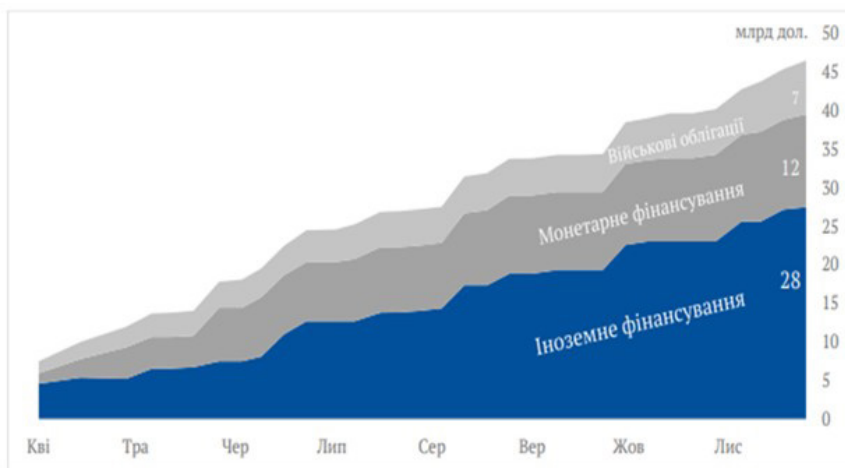

Рис. 2.5. Джерела додаткового фінансування державного бюджету України під час війни, кумулятивно, млрд дол.

Джерело: офіційні дані [4; 7]

Точні потреби України залежатимуть від перебігу війни. Українська влада та міжнародні фінансові інституції досі виявляли обережний оптимізм, сподіваючись, що війна закінчиться 2023 року. Національний банк України в жовтні 2022 року прогнозував, що ВВП України зросте на 4 відсотки, якщо війна закінчиться до середини 2023 року, а на 2 відсотки, якщо війна триватиме довше. У листопаді МВФ прогнозував 1-відсоткове зростання на 2023 р.

Також, серед основних ускладнень на 2023 рік і далі буде повторне працевлаштування кількох мільйонів кваліфікованих робітників, які виїхали за кордон або стали внутрішньо переміщеними особами, оскільки очікується, що більшість із них повернеться додому після війни, а також відбудова зруйнованої промисловості та інфраструктури України.

За оцінками ООН, кількість українських біженців тільки в Європі становить понад вісім мільйонів осіб за довоєнного населення близько 40 мільйонів осіб. Уряд України, ЄС та Світовий банк оцінили вартість реконструкції та відновлення у 349 мільярдів доларів у вересні 2022 р., до масованих ракетних ударів по енергетичній інфраструктурі України.

Україна сподівається використати заморожені Західною стороною російські активи, що оцінюються в кілька сотень мільярдів доларів, для потреб відновлення.

Президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн повідомила в листопаді 2022 року, що ЄС шукає механізми для покриття частини потреб України у відновленні за рахунок заморожених 300 мільярдів євро (327,29 мільярда доларів) резервів Центрального банку росії та 19 мільярдів євро

(20,73 мільярда доларів) коштів російських олігархів.

Україна також буде залучати як інституційних, так і приватних інвесторів, якщо її процес вступу до ЄС продовжиться після того, як у червні цього року країна отримала офіційний статус кандидата в члени ЄС. Європейський Союз оцінить прогрес України щодо вимог вступу восени 2023 року.

Стан державного та гарантованого державою боргу України

На 31 грудня 2022 року за даними Міністерства фінансів України державний та гарантований державою борг становив 4071,68 млрд грн або 111,34 млрд дол. США, в тому числі: державний та гарантований державою зовнішній борг – 2610,95 млрд грн (64,12% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 71,40 млрд дол. США; державний та гарантований державою внутрішній борг – 1460,74 млрд грн (35,88%) або 39,95 млрд дол. США.

Державний борг України становив 3715,12 млрд грн (91,24% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 101,59 млрд дол. США. Державний зовнішній борг становив 2325,43 млрд грн (57,11% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 63,59 млрд дол. США. Державний внутрішній борг становив 1389,69 млрд грн (34,13% від загальної суми державного та гарантованого державою боргу) або 38,00 млрд дол. США.

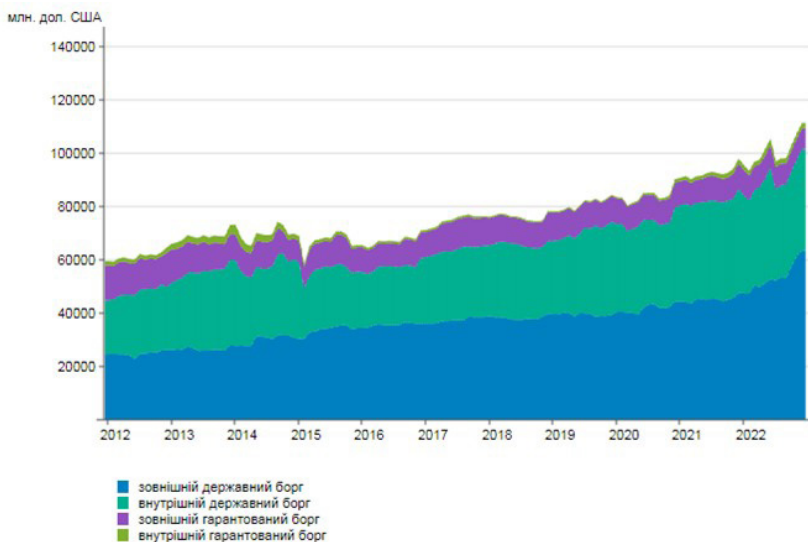

Рис. 2.6. Державний та гарантований державою борг України з 2009 по 2022 рр. (млн дол. США)

Джерело: офіційні дані [8]

Гарантований державою борг України становив 356,56 млрд грн (8,76%) або 9,75 млрд дол. США, в тому числі: гарантований державою зовнішній борг – 285,52 млрд грн (7,01%) або 7,81 млрд дол. США; гарантований державою внутрішній борг – 71,05 млрд грн (1,75%) або 1,94 млрд дол. США.

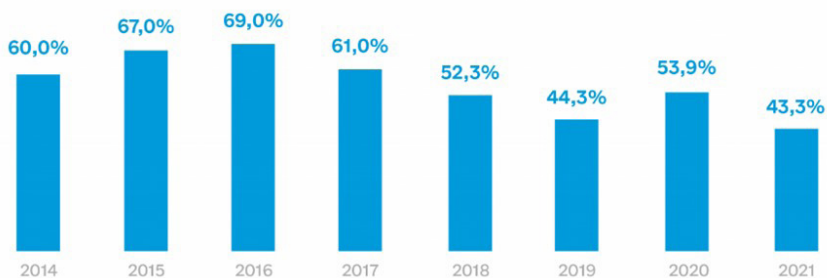

Рис. 2.7. Динаміка співвідношення державного боргу до ВВП

Джерело: офіційні дані [8]

При умові отримання за підсумками 2022 року ВВП в розмірі 140 млрд дол. співвідношення державного боргу до ВВП на початок 2023 року зросте до 79%.

Також можна прогнозувати зростання витрат з обслуговування державного боргу.

У будь-якому разі Україна протягом 2023 року буде в значній мірі покладатися на зовнішню фінансову допомогу.

Таблиця 2.2

**Помісячні платежі за державним боргом у 2023 році за діючими
угодами станом на 01.01.2023**

	2023-01	2023-02	2023-03	2023-04	2023-05	2023-06	2023-07	2023-08	2023-09	2023-10	2023-11	2023-12	Всього
Всього	16,04	46,00	72,75	59,26	102,59	89,93	18,24	41,64	58,77	33,07	84,09	36,07	658,44
Внутрішній борг	13,19	36,05	58,80	53,98	96,94	82,91	15,66	31,39	26,75	27,91	75,18	17,30	536,06
Обслуговування	1,89	4,31	13,14	10,45	41,09	35,17	5,50	14,02	11,27	8,88	40,99	16,55	203,24
Інші зобов'язання	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
UAH													0,00
Кредити НБУ	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,02	0,08
UAH			0,02			0,02			0,02			0,02	0,08
ОВДП	1,89	4,31	13,11	10,45	41,09	35,15	5,50	14,02	11,25	8,88	40,99	16,53	203,16
EUR	0,14				0,22	0,06	0,14						0,57
UAH	1,68	4,03	12,78	9,95	40,63	34,52	5,29	14,02	11,25	8,59	40,99	16,50	200,22
USD	0,07	0,27	0,33	0,50	0,24	0,56	0,07			0,29		0,03	2,37
Погашення	11,31	31,74	45,66	43,53	55,85	47,74	10,17	17,36	15,48	19,03	34,20	0,76	332,82
Кредити НБУ	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,03	0,00	0,00	0,03	0,13
UAH			0,03			0,03			0,03			0,03	0,13
ОВДП	11,31	31,74	45,63	43,53	55,85	47,71	10,17	17,36	15,45	19,03	34,20	0,72	332,69
EUR					16,92	5,03							21,95
UAH	11,31	17,08	28,69	32,11	25,74	24,48	10,17	17,36	15,45	4,26	34,20		220,84
USD		14,66	16,94	11,42	13,18	18,20				14,77		0,72	89,89
Зовнішній борг	2,84	9,95	13,95	5,28	5,65	7,02	2,58	10,25	32,02	5,16	8,91	18,76	122,38
Обслуговування	1,10	4,00	1,17	1,85	2,66	1,83	0,83	4,60	0,84	1,73	5,85	1,77	28,22
Інші зобов'язання	0,21	0,05	0,14	0,03	0,11	0,06	0,02	0,04	0,02	0,04	0,02	0,13	0,86
EUR	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
JPY		0,00											0,00
UAH				0,00								0,00	0,00
USD	0,21	0,05	0,14	0,03	0,11	0,06	0,02	0,02	0,03	0,02	0,02	0,13	0,84
Комерційні позики	0,11	0,49	0,25	0,10	0,18	0,47	0,11	0,46	0,26	0,11	0,19	0,34	3,07
EUR	0,11	0,49	0,25	0,10	0,18	0,47	0,11	0,46	0,26	0,11	0,19	0,34	3,07
Офіційні позики**	0,00	0,00	0,11	0,00	0,31	0,55	0,00	0,00	0,11	0,00	0,32	0,55	1,96
CAD						0,27							0,27
EUR			0,08		0,15	0,26			0,08		0,16	0,25	0,98
GBP						0,01						0,01	0,01
JPY			0,04		0,16	0,02			0,03		0,16	0,02	0,43
Позики, надані МФО	0,78	3,45	0,65	1,71	2,05	0,75	0,71	4,11	0,43	1,60	5,33	0,74	22,33
EUR	0,00	0,49	0,27	1,40	0,49	0,16	0,30	1,23	0,04	1,28	3,86	0,14	9,69
USD	0,78	1,22	0,01	0,31	0,07	0,20	0,41	1,38	0,01	0,32	0,06	0,22	4,97
XDR		1,74	0,37		1,50	0,38		1,50	0,38		1,42	0,38	7,67
Погашення	1,75	5,95	12,79	3,43	3,00	5,19	1,75	5,65	31,18	3,44	3,05	16,99	94,16

Джерело: офіційні дані [7]

Стан банківської системи та грошово-кредитного ринку

Одразу ж після вторгнення Україна швидко адаптувала грошово-кредитну та валютну політику для збереження фінансової та курсової стабільності. Щоб компенсувати значну втрату міжнародних резервів, було проведено девальвацію обмінного курсу, що допомогло стабілізувати валютні резерви та зберегти загальну макроекономічну та фінансову стабільність.

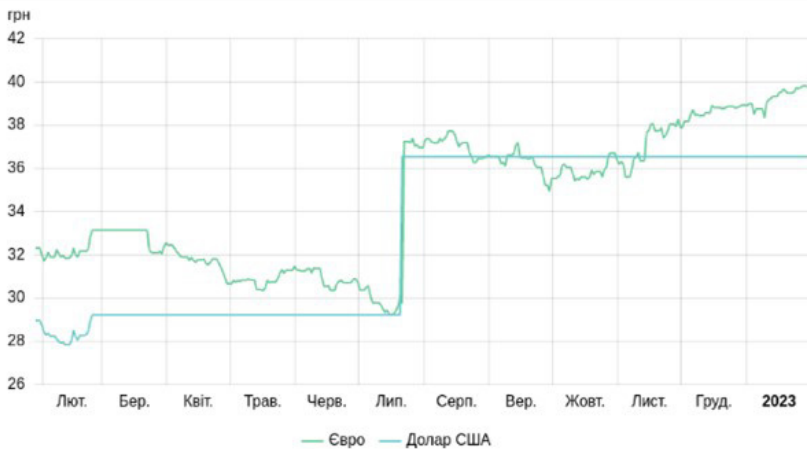

Рис. 2.8. Динаміка офіційного курсу гривні до долара США та євро
Джерело: офіційні дані [6]

Також Національний Банк України для стримування інфляційних процесів був вимушений підняти облікову ставку до рівня 25% річних.

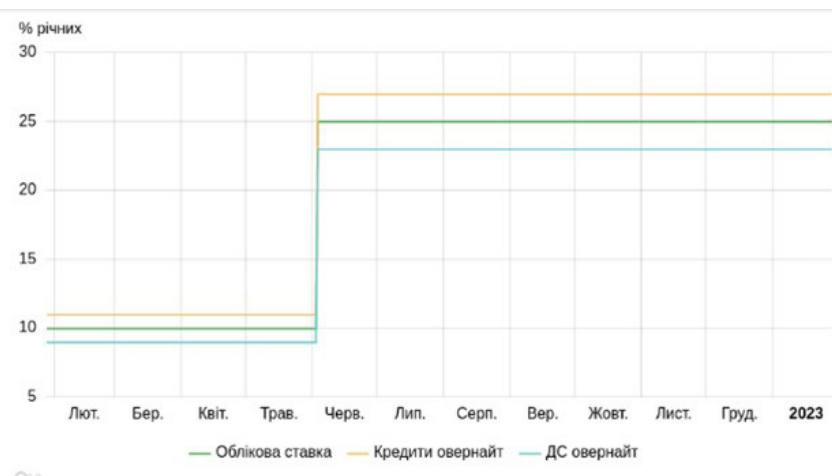

Рис. 2.9. Монетарні операції НБУ з банками: процентні ставки
Джерело: офіційні дані [6]

Відповідно такі дії Національного Банку України вплинули на збільшення відсоткових ставок в цілому на грошово-кредитного ринку.

Рис. 2.10. Рівень облікової ставки НБУ, ставок за депозитами в гривні та середньозважений рівень дохідності гривневих ОВДП, %

Джерело: офіційні дані [6]

У цілому монетарна політика НБУ сприяла зниженню темпів інфляції. Так, у грудні 2022 року споживча інфляція в річному вимірі становила 26,6% та практично не змінилася, якщо порівнювати з темпами зростання цін у листопаді (26,5%) та жовтні (26,6%). У місячному вимірі ціни зросли на 0,7%. Про це свідчать дані, опубліковані Державною службою статистики України.

Попри війну, інфляційні процеси в Україні залишаються контрольованими, і НБУ прогнозує помірне сповільнення інфляції у 2023 році. Цьому сприятиме послідовна економічна політика за підтримки міжнародних партнерів та сповільнення світової інфляції.

2.2. ОСОБЛИВОСТІ БЮДЖЕТНО - БОРГОВОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Однією з ключових умов стабільності бюджетної системи держави є реалізація ефективної боргової політики, спрямованої на управління та обслуговування державного боргу. Наявність його в країні на сьогодні є об'єктивною реальністю й часто супроводжує процеси економічної стагнації. Світовий досвід демонструє численні приклади нагромадження державних боргів, що веде до нарощення кредитних урядових запозичень. З однієї сторони, покриття дефіциту бюджету за допомогою запозичень дозволяє державі підтримувати на відповідному рівні внутрішній попит і задовольняти соціальні та економічні потреби населення, а з іншої – призводить до підвищення боргового тягаря.

У воєнній економіці боргова політика має фундаментальне значення не лише у збалансуванні державних фінансів та реалізації грошово-кредитної політики, але й у процесах мобілізації і трансформації інвестиційних ресурсів для забезпечення підтримки соціально-економічного розвитку в цілому.

Потреба держави виконувати свої соціально-економічні функції в умовах війни та обмежених фіскальних можливостей зумовлює залучення державних запозичень як одного з джерел покриття дефіциту бюджету. Однак, роль і складність державного боргу виявляється через його тісний зв'язок та вплив на макроекономічні процеси, пов'язані з ринком позикового капіталу та реалізацію бюджетно-податкової і монетарної політики.

Особливу увагу привертає питання управління державними зобов'язаннями в контексті внутрішнього та зовнішнього державного боргу України, тобто визначення найефективнішого та оптимального їх співвідношення. Саме тому вирішення питань щодо оптимальної структури боргу є одним із найголовніших, що постає перед Урядом у сучасних умовах.

Боргова політика є предметом дослідження і дискусій багатьох українських і зарубіжних учених. Багато з них відзначають як прямий вплив на фінансову систему, і, зокрема, на державний бюджет через значне навантаження на економіку, так і непрямі наслідки позитивного характеру (економічне зростання, поява нових джерел фінансових ресурсів, стабілізація фінансової системи тощо), так і негативного (скорочення приватних інвестицій, зменшення сальдо торгового балансу, інфляція та ін.) [9, с. 23].

На сьогодні боргова політика є складовою бюджетної політики, дієвим інструментом у механізмі макроекономічного регулювання та реалізації економічної стратегії держави. Від характеру врегулювання боргової проблеми залежить бюджетна дієздатність країни, стан її валютних резервів, а отже стабільність національної валюти, рівень відсоткових ставок, інвестиційний клімат, характер поведінки всіх сегментів українського фінансового ринку [10, с. 247].

Боргова політика в різних країнах має свої характерні специфічні риси. Бюджетна складова боргової політики характеризує відносини та взаємообумовленість між сумою державного боргу та дефіцитом бюджету, що можуть бути описані через наступний причинно-наслідковий зв'язок: державний борг є значною мірою результатом бюджетного дефіциту, створеного внаслідок розбалансування доходів і витрат державного бюджету.

Фінансування проєктів розвитку, що забезпечується через зростання інвестиційної складової боргової політики, зумовлено тим, що, з однієї сторони, державне запозичення має сприяти економічному зростанню, якщо запозичені ресурси будуть використовуватись в проєктах розвитку економіки країни та інноваційно-інвестиційних проєктах, з іншої – при неефективному використанні ресурсів, коли віддача від проєктів, не здатна компенсувати видатки на обслуговування та погашення даного боргу, призводить до збільшення навантаження на бюджет.

Таким чином, боргова політика є вагомим індикатором макрофінансового регулювання економіки, а реалізація її – іманентною складовою макроекономічної політики, яка спрямована на забезпечення економічного зростання.

Визначення особливостей боргової політики в умовах війни неможливе без аналізу існуючого наявного теоретичного доробку з цього питання. У зарубіжній економічній літературі боргова політика зводиться до регулювання структури та обсягів державних боргових зобов'язань.

Так, на думку Е. Ролфа, боргова політика – це дії уповноважених на те органів – центрального банку держави або казначейства, скеровані на зміну кількості і видів цінних паперів в обігу [11, с. 102].

Водночас В. Сміт боргову політику трактував як всі дії уряду, зокрема державного казначейства і Федеральної резервної системи, які впливають на структуру державного боргу. Однак визначення обсягів здійснення нових запозичень для покриття дефіциту чи обсягу зобов'язань, що повинні бути погашені державою в умовах бюджетного профіциту, не належать до боргової політики [12, с. 2].

За визначенням Ярошевич Н.Б., боргова політика – це сукупність дій держави, пов'язаних із вивченням кон'юнктури на ринку позичкових капіталів, випуском нових позик і виробленням умов випуску, з виплатою відсотків за раніше випущеними позиками, проведенням конверсій і консолідацій позик, визначенням курсу облігацій на грошовому ринку, проведенням заходів з визначення процентних ставок по державному кредиту, а також заходи держави з погашення раніше випущених позик, термін дії яких уже закінчився [13, с. 268].

Терещенко В.Л. розглядає боргову політику у вузькому та широкому розумінні, як формування одного з напрямів економічної політики держави, пов'язаної з її діяльністю в якості позичальника або гаранта. На його думку, це

прерогатива органів законодавчої влади або уряду, яка полягає в наступному:

- формування політики державного внутрішнього і зовнішнього боргу;
- встановлення межі заборгованості (в тому числі визначення загального обсягу бюджетного дефіциту і відповідно обсягів запозичень, необхідних для їх фінансування);
- визначення основних напрямів і мети впливу на мікро- і макроекономічні показники;
- встановлення можливості і доцільності фінансування за рахунок державного боргу загальнодержавних програм тощо [14, с. 868].

Пасічник Ю.В. вважає, що боргова політика містить наступні функціональні елементи: безпосереднє управління, обслуговування і контроль [15, с. 97].

У широкому розумінні боргова політика передбачає формування одного із напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта. Це потребує комплексного підходу, а саме:

- координації грошово-кредитної та фінансової політики держави;
- узгоджених взаємовідносин уряду та НБУ з питань боргової політики;
- розроблення ефективних форм і методів зниження боргового тягара із застосуванням інструментів активного управління державним боргом.

Боргова політика у вузькому розумінні розглядається як сукупність дій, пов'язаних з:

- підготовкою до випуску боргових зобов'язань держави;
- розміщенням боргових зобов'язань;
- наданням державних гарантій по боргових зобов'язаннях;
- проведення операцій з обслуговування та погашення боргових зобов'язань [16, с. 312].

За визначенням експертів Світового банку, ефективна боргова політика містить три специфічні взаємопов'язані процеси:

- вибір придатного виду фінансування;
- рішення про розмір запозичень;
- ведення повної та своєчасної звітності про борг держави.

Основним критерієм ефективності операцій з державним боргом є досягнення економії коштів державного бюджету [17].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що основним завданням боргової політики є досягнення оптимальної структури державного боргу з точки зору інструментів, ринків, кредиторів, вартості та термінів, із метою забезпечення довгострокової боргової стійкості держави та розвитку ринку державних цінних паперів. У вузькому розумінні під борговою політикою розуміють безпосередню діяльність органів державної влади щодо визначення порядку та умов випуску і розміщення боргових зобов'язань держави, їх обслуговування та погашення.

Загалом же сам процес формування та реалізації боргової політики в

повоєнній економіці можна розглядати як процес і репрезентувати як певну систему, структура якої наведена на рис. 2.11.

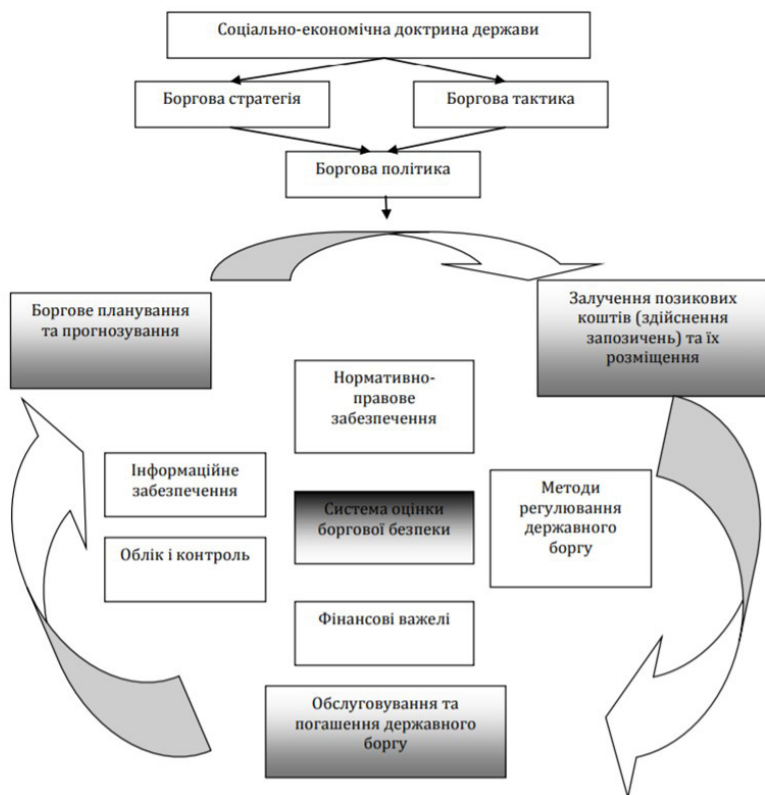

Рис. 2.11. Боргова політика та її складові в повоєнній економіці

Джерело: побудовано на основі [11]

Початковим елементом системи боргової політики виступає боргове планування та прогнозування, яке є складовою фінансового планування розвитку держави і спрямоване на розроблення та визначення джерел та обсягів державних запозичень для фінансування державних потреб.

Наступним елементом є безпосередньо сам процес залучення позикових коштів на умовах державного кредиту та їх розміщення (розподіл на потреби держави). Обслуговування та погашення державного боргу виступає кінцевим елементом системи боргової політики, проте він не є завершальним етапом, оскільки вже наявні обсяг та структура боргу визначають подальший процес боргового планування та прогнозування.

Уся система боргової політики знаходиться під впливом наступних детермінант: інформаційного забезпечення, нормативно-правового забезпечення, фінансових важелів, системи оцінки боргової безпеки, методів регулювання державного боргу, обліку та контролю.

Система оцінки боргової безпеки виступає основою всього процесу боргової політики.

З огляду на це, боргова безпека держави у повоєнній економіці – це певний рівень державної заборгованості, співвідношення її складових, вартості обслуговування та обсягів погашення, який дозволяє уникнути виникнення дисбалансів у системі державних фінансів та забезпечити сталий економічний розвиток країни.

Виділяють наступні складові системи оцінки боргової безпеки:

- окреслення цілей боргової політики держави із зазначенням критичних параметрів боргової ситуації в країні;
- системний аналіз індикаторів боргової безпеки із виявленням потенційно небезпечних дестабілізуючих чинників;
- визначення екзогенних та ендегенних факторів соціально-економічної сфери, що впливають на зміну боргової ситуації;
- прогнозування можливих загроз для боргової безпеки країни, їх причин та наслідків;
- розробка стандартизованих алгоритмів урегулювання боргової ситуації;
- оцінка ефективності вжитих заходів для забезпечення боргової безпеки.

Боргова політика складається з кількох етапів, за організацію і впровадження яких відповідають органи влади (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Етапи реалізації боргової політики в повоєнній економіці

Стадія управління	Функціональні характеристики	Сфера відповідальності
I. Залучення державних запозичень	Встановлення порядку та умов випуску боргових зобов'язань на внутрішньому і зовнішньому ринках капіталу та здійснення операцій щодо їх розміщення	Міністерство фінансів України, Національний банк України
II. Використання коштів	Безпосередньо покриття поточних потреб бюджету, реалізація інвестиційних програм та суспільно важливих проєктів, покриття дефіциту платіжного балансу	Кабінет Міністрів України
III. Погашення та обслуговування	Проведення платежів із виконання боргових та гарантійних зобов'язань перед кредиторами щодо погашення основної суми боргу, супутніх витрат та сплати відсотків	Державна казначейська служба України

Стадія управління	Функціональні характеристики	Сфера відповідальності
III. Погашення та обслуговування	Проведення платежів із виконання боргових та гарантійних зобов'язань перед кредиторами щодо погашення основної суми боргу, супутніх витрат та сплати відсотків	Державна казначейська служба України
IV. Контроль за станом державного боргу	Контроль за порядком утворення, цільовим використанням, своєчасним поверненням державного і гарантованого державок боргу та додержанням його граничного обсягу	Державна аудиторська служба України, Рахункова палата України

Джерело: побудовано на основі [18, с. 201]

Позитивні та негативні наслідки боргової політики та її можливий вплив на повоєнну економіку (рис. 2.12).

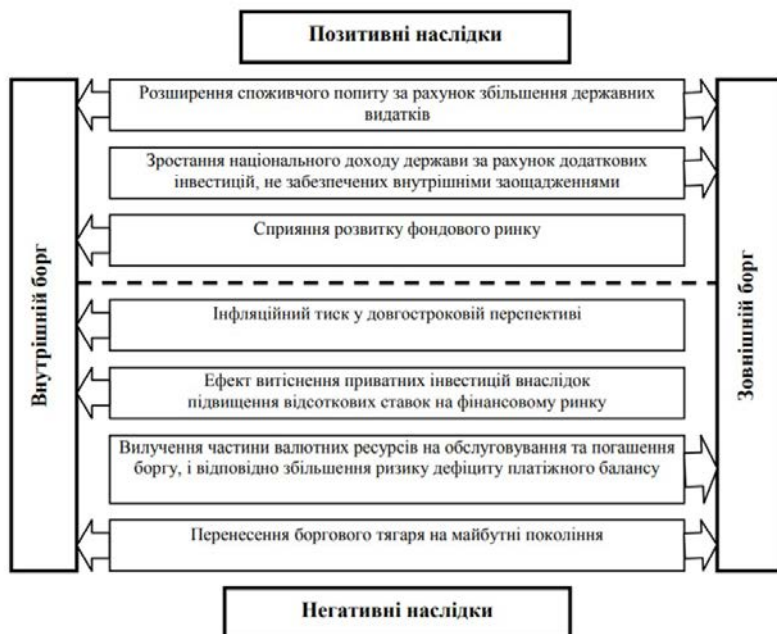

Рис. 2.12. Вплив боргової політики на повоєнну економіку

Джерело: побудовано на основі [18]

Боргова політика тісно взаємопов'язана з фіскальною та монетарною

політикою. Важливе значення для ефективного використання державного боргу як макрофінансового індикатора має координація бюджетно-податкової та грошово-кредитної політики.

Так, на час воєнного стану через дуже обмежений бюджетний ресурс та потребу збільшити фінансування оборони Уряд запровадив особливі правила проведення видатків. Постанова Уряду № 590 запровадила жорстку пріоритетність здійснення видатків під час війни як з державного, так і з місцевих бюджетів, суттєво обмеживши статті видатків, за якими Державна казначейська служба України проводила фінансування [19]. Навіть якщо виконуються плани надходжень певного бюджету, ДКСУ не пропустить видатки, які не є першочерговими для фінансування під час війни, тим самим забезпечуючи ліквідність єдиного казначейського рахунку.

Пріоритетними протягом всього 2022 року були видатки на національну безпеку і оборону та на здійснення заходів правового режиму воєнного стану, у другій черзі – захищені в мирний час статті видатків – оплата праці бюджетників, обслуговування боргу, соціальні видатки, оплата комунальних послуг та енергоносіїв та ін. [20].

Із загального фонду державного бюджету з початку повномасштабного вторгнення до кінця року було профінансовано видатки в обсязі 2,24 трлн грн, тобто в середньому 223,7 млрд грн в місяць (найменше у квітні – 166,9 млрд грн, а найбільше у грудні – 330,5 млрд грн) (рис. 2.13).

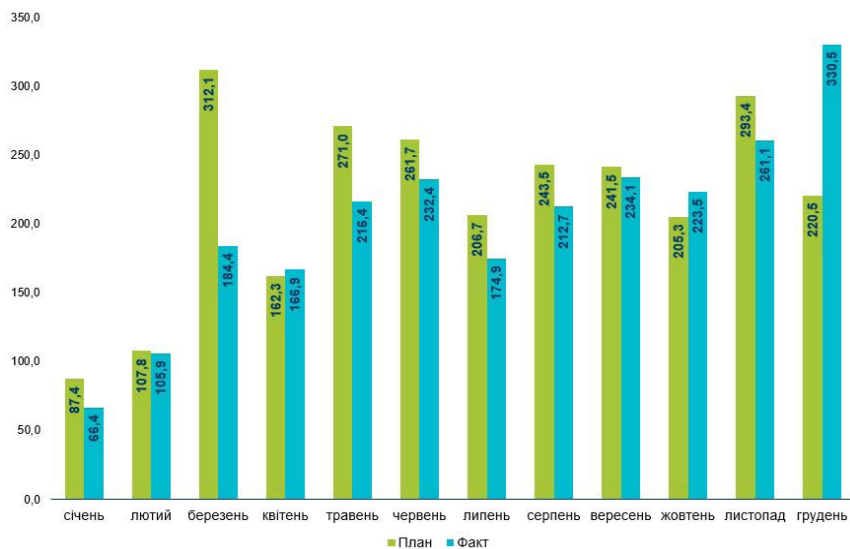

Рис. 2.13. Касові видатки загального фонду державного бюджету на 01.12.2022, млрд грн

Джерело: оперативні дані Міністерства фінансів України

Капітальні видатки фінансуються в останню чергу і, як правило, лише при обґрунтуванні нагальної необхідності таких видатків ще в цьому році. Залежно від наявності коштів перелік пріоритетності видатків змінювався – до Постанови Уряду №590 під час воєнного стану вносились зміни сімнадцять разів. Передусім зміни були обумовлені фактично виявленими нагальними потребами, які складно було передбачити під час ухвалення Постанови (до запровадження воєнного стану).

У січні-листопаді 2022 року лише близько 2% від усіх видатків державного бюджету були капітальними видатками, тобто такими, що мають розвитковий та/або довгостроковий характер. Це стало наслідком того, що капітальні видатки не розглядались як пріоритетні в умовах дуже обмеженого бюджетного ресурсу. В результаті капітальні видатки стрімко скоротились порівняно з відповідним періодом 2021 року. Через це виконання річного плану капітальних видатків за три квартали було лише на рівні 28,8% (2021 року план було виконано на 44,8%). Поточні видатки виконувались на 64,8% планового річного обсягу [20].

За економічною класифікацією головною статтею витрат стала заробітна плата (сюди ж входить грошове утримання військовослужбовців): щомісяця на це витрачалось близько 40% загального обсягу видатків під час війни. З моменту повномасштабного вторгнення і до кінця листопада на виплату заробітної плати (в т.ч. грошового забезпечення військових) спрямовано понад 800 млрд грн. (рис. 4). Водночас на закупівлі товарів і послуг спрямовувались 22-23% загального обсягу видатків щомісячно, частина з яких припадала саме на військові закупівлі [20].

Проаналізуємо пріоритетність видатків державного бюджету України в 2022 році.

Беззаперечним є той факт, що під час війни основними видатками ж видатки на оборону, на який разом із безпекою та правопорядком припадає близько 60% видатків. Плановий бюджет Міністерства оборони у порівнянні з початковим варіантом виріс у 7,4 рази, майже до трильйона гривень.

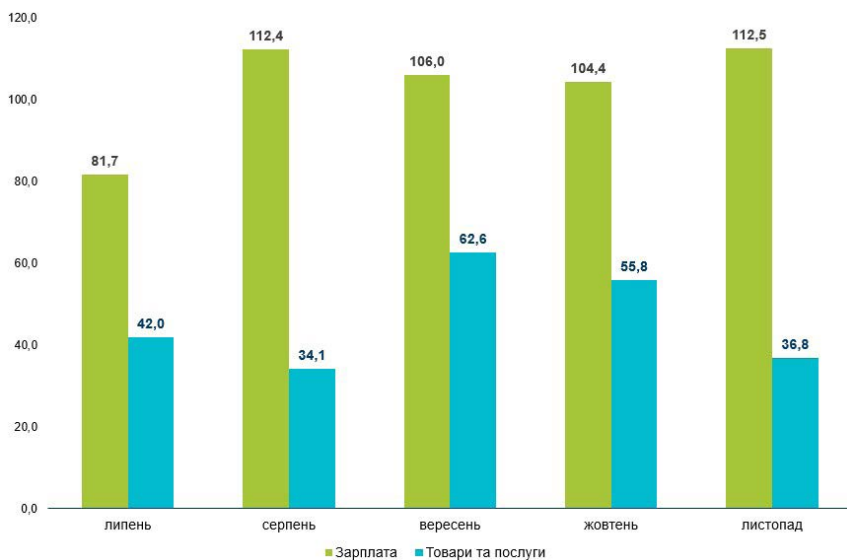

Рис. 2.14. Видатки загального фонду державного бюджету на зарплати і товари та послуги в липні-листопаді 2022 року, млрд грн

Джерело: оперативні дані Міністерства фінансів України

Фактично за січень-жовтень на оборону, безпеку і правопорядок витрачено 1,13 трлн грн (з них на оборону – 814 млрд грн), що більше, ніж усі видатки державного бюджету за такий самий період минулого року. Основний фінансовий ресурс із доходної частини бюджету, за винятком грантів, іде на оборону, бо це єдина сфера, яку не можна фінансувати за рахунок прямої бюджетної підтримки міжнародних партнерів [20].

Отже, обороноздатність фінансується передусім за рахунок податкових надходжень і коштів, залучених від військових облігацій. Гранти, які є частиною доходів, та на які припадає близько 80% неподаткових доходів або 32,2% усіх доходів загального фонду держбюджету, спрямовують передусім на соціальні виплати та зарплати.

Найбільшою статтею оборонного бюджету є грошове утримання військовослужбовців, на яке за березень-листопад спрямовано понад 622 млрд грн. В середньому щомісяця на ці потреби скеровується майже 70 млрд грн (у другій половині року ці витрати були вищими). На забезпечення інших складових підтримки Збройних Сил України (придбання військової техніки, озброєння, боєприпасів, продукції оборонного призначення, засобів індивідуального захисту (шоломів, бронежилетів та іншого спеціального екіпування) у цей же період витрачено 245 млрд грн. Військова допомога іншим державам у бюджеті не обліковується (рис. 2.15).

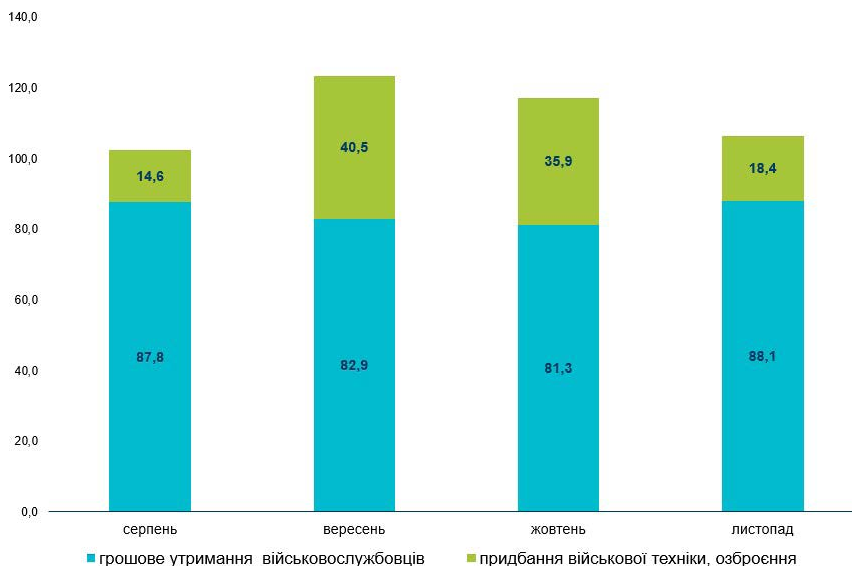

Рис. 2.15. Ключові складові видатків державного бюджету на безпеку та оборону в серпні-листопаді 2022 року, млрд грн
Джерело: оперативні дані Міністерства фінансів України

Соціальний захист є другим за важливістю бюджетним пріоритетом. Небачені раніше виклики соціального характеру та внутрішня міграція значно ускладнили процеси планування та повноцінного виконання соціальних видатків. Щомісяця на соціальне забезпечення (виплату пенсій, допомоги, стипендій) з державного бюджету спрямовували близько 21% загального обсягу видатків. На ці потреби не заборонено використовувати допомогу, яка надається міжнародними партнерами [20].

Так, за період повномасштабної війни в Україну надійшло 480,3 млрд грн грантів, які дозволили профінансувати соціальну допомогу, заробітні плати працівників державного сектору, допомогу внутрішньо переміщеним особам, медичні послуги та ін. Також, на ці потреби спрямовувались позики, залучені Урядом (загальна сума фінансування державного бюджету у 2022 році сягнула 1,2 трлн грн, з яких 564,2 млрд грн надійшли у формі зовнішніх кредитів та 666,9 млрд грн від розміщення ОВДП) (рис. 2.16).

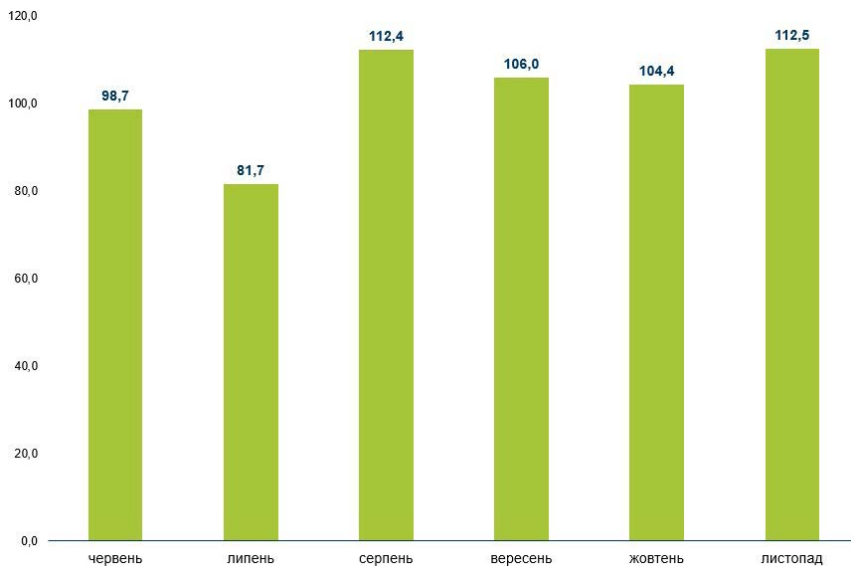

Рис. 2.16. Видатки державного бюджету на соціальне забезпечення в червні - листопаді 2022 року, млрд грн

Джерело: оперативні дані Міністерства фінансів України

На кінець 2022 року в Україні кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) досягла 5,9 млн, із яких 1,8 млн осіб отримують допомогу. За час повномасштабної війни на допомогу ВПО спрямовано 57 млрд грн. Крім того, за програмою «Прихисток» понад 4 млн власників житла, які розмістили у себе ВПО, отримали компенсації на покриття вартості житлово-комунальних послуг на загальну суму 900 млн грн [20].

Загалом з 24 лютого по 1 грудня на соціальні виплати з державного бюджету спрямовано 396,4 млрд грн (рис. 2.17).

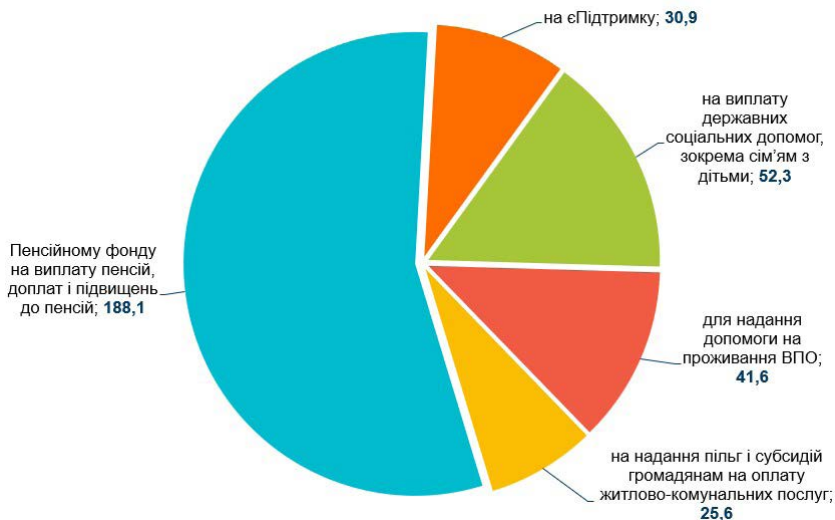

Рис. 2.17. Структура витраток державного бюджету на соціальний захист (з 24 лютого по 1 грудня), млрд грн

Джерело: оперативні дані Міністерства фінансів України

Як свідчать дані рис. 2.17, найбільшу частку в структурі витраток на соціальне забезпечення займає трансферт Пенсійному фонду України. На другому місці соціальні видатки, пов'язані з виплатою державних соціальних допомог, зокрема сім'ям з дітьми. Доволі суттєву частку (кожна четверта гривня) займають видатки на надання пільг і субсидій на оплату житлово-комунальних послуг.

Для порівняння у 2021 році значну частку теж займав соціальний захист пенсіонерів (щоправда за січень-листопад 2022 року ця частка була меншою на 8 в.п.). Частки інших складових соціальних витраток минулого року також були схожими, за винятком адресної допомоги переселенцям, яка за січень-листопад 2022 року була більшою у 17 разів, ніж такі ж видатки за аналогічний період минулого року. Через високу кількість ВПО (за наявною інформацією близько 5 млн осіб) стрімко виросли й видатки на їхню підтримку. Так, лише на надання допомоги на проживання ВПО було спрямовано 41,6 млрд грн [20].

Таким чином, у 2022 році велику кількість бюджетних програм через війну не було виконано. Однак, ключовий висновок цього року в контексті видаткової частини – усі критичні видатки були профінансовані. Звичайно, цьому сприяли зовнішні фактори – підтримка міжнародних партнерів, а також внутрішні фактори – вимушена емісія. Завдяки цьому бюджетна стабільність була збережена, що дає надію на позитивні зміни у 2023 році.

На 2023 рік видатки державного бюджету були заплановані в обсязі 2,6 трлн грн. Основна стаття серед них – це оборона (33%). Важливо пам’ятати, що видатки на оборону здійснюються лише за рахунок внутрішніх надходжень, а міжнародна допомога (гранти та кредити) може спрямовуватись на інші невійськові видатки. Тому потрібно максимально виважено підходити до видаткової політики держави, а обмежений фінансовий ресурс використовувати ще ефективніше.

2.3. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ ТА ДИНАМІКИ ДЕРЖАВНОГО БОРГУ УКРАЇНИ У ЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ І ПІД ЧАС ВОЄННОГО ЧАСУ

Важливе місце в дослідженні проблеми боргової політики займає аналіз структури державного боргу. Значне перевищення зовнішнього боргу в структурі сукупного спричинює відтік капіталу за кордон та збільшує фінансову залежність перед іноземними суб'єктами кредитних відносин, які ставлять певні вимоги перед позичальниками, що не завжди вигідно для держави.

Показниками ефективності боргової політики є:

- частка державного боргу у валовому внутрішньому продукті (Маастрихтський критерій – 60%, критерії економічної безпеки: частка внутрішнього боргу – 30%, зовнішнього – 25%);
- середній строк обігу державних боргових зобов'язань;
- середня ставка процента за державними зобов'язаннями;
- показник частки зовнішніх запозичень у покритті дефіциту бюджету (найвища межа – 30%);
- співвідношення чистої (приведеної) вартості зовнішнього боргу до обсягу експорту (межа – 250%) [10, с. 265].

Боргова політика має орієнтуватися на довгострокові стратегічні інтереси національної економіки. Першочерговими кроками ефективної її реалізації мають стати: удосконалення відповідної законодавчої бази, де б закріплювалися вихідні положення боргової політики держави, розроблення системи ризик-менеджменту державного боргу, оптимізація його структури, застосування боргового планування та прогнозування в поєднанні з бюджетним та макроекономічним плануванням і прогнозуванням, удосконалення процедур контролю за погашенням державного боргу, розвиток внутрішнього ринку державних цінних паперів, планування державних інвестицій не тільки в межах щорічного бюджету, але й у довгостроковій перспективі на 5-10 років з оцінкою їх ефективності та доцільності здійснення. Такі заходи дозволять уникнути виникнення кризових боргових ситуацій та мінімізувати бюджетні видатки на обслуговування та погашення державного боргу.

Відносини з приводу управління та обслуговування державного боргу мають значний, як прямий, так і опосередкований, вплив на сферу державних фінансів, грошовий ринок, ринок капіталу, інвестиційний клімат, структуру споживання, а також на статус країни у системі міжнародних відносин.

Проблематики механізму управління та обслуговування державного боргу також пов'язана з фінансовою безпекою. Перед Україною постала проблема перегляду пріоритетів соціально-економічного розвитку в умовах значного боргового навантаження як на сферу державних фінансів, так і на приватні домогосподарства. Тісно пов'язана з соціально-політичними процесами боргова політика є невід'ємною частиною фінансової системи.

Стан державного боргу України у 2015-2021 роках є відображенням економічної ситуації того періоду та політики Уряду передусім в сфері публічних фінансів. Серед інших факторів наступні: 2015 рік – перший рік після початку агресії росії на сході нашої країни, окупації частини Донецької та Луганської областей та анексії Автономної республіки Крим, які спричинили суттєве зниження економіки України. В 2014 році реальний ВВП скоротився на 6,6%, у 2015 році – на 9,8% [21].

Щоб утримати ситуацію, Уряд залучив додаткове фінансування, зокрема від МВФ. Зростання загального обсягу державного боргу до ВВП (з 59,7% на кінець 2014 року до майже 67% на кінець 2015 року) також було зумовлене значною девальвацією гривні у 2015 році. Цього ж року Уряд провів комплекс заходів з реструктуризації боргу, що були спрямовані на зменшення боргового тиску на економіку України. В результаті було досягнуто домовленостей з кредиторами про списання 20% боргу та продовження терміну погашення українських єврооблігацій. Не виключено, що у майбутньому цей досвід можна буде використовувати в переговорах щодо поточних боргів.

У 2017-2019 роках Уряд проводив політику фіскальної консолідації, було прийнято Стратегію управління державним боргом, зокрема, намагався збільшити частку гривневого боргу та залучати кошти на довший термін.

У 2019 році п'ятирічні ОВДП України стали першими гривневими інструментами, включеними в глобальні індекси боргових цінних паперів MV Index Solutions, іноземні інвестори почали активніше додавати у свої портфелі українські ОВДП. Порівняно невелике зниження ВВП у 2020 році, під час «пандемічної кризи», і зростання у 2021 стало можливим через виважену державну фіскальну політику, а також через структуру економіки України – світовий попит на агропродукцію під час кризи не знизився, а в Україні вагома частка агросектору у ВВП (9,3% у 2020 році та 10,6% у 2021 році) та експорту (49% і 43,9% у 2020 та 2021 роках відповідно) [21].

Попри номінальне зростання державного боргу – протягом 2015-2021 років із 1,3 трлн грн до 2,4 трлн грн – його частка у ВВП, починаючи з 2016 року, постійно зменшувалася як через зростання реального ВВП, так і через доволі високу інфляцію до 2019 року (рис. 2.18).

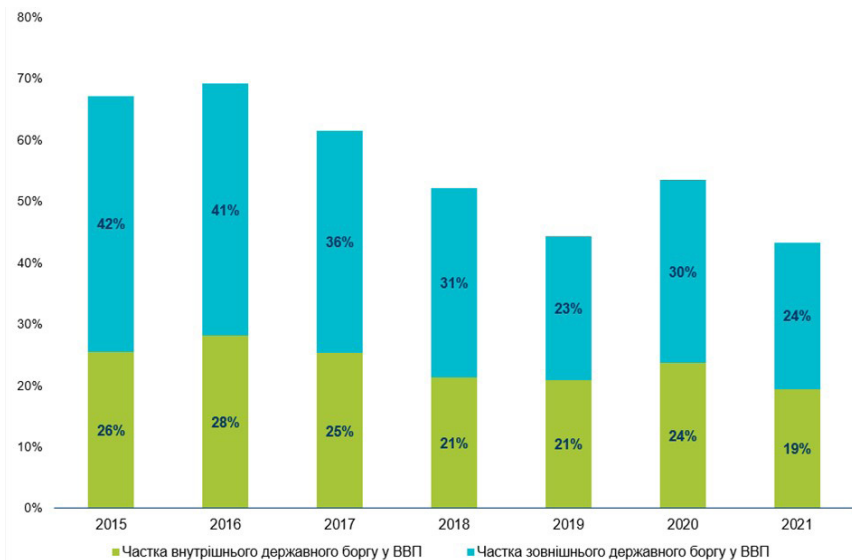

Рис. 2.18. Частка державного боргу у ВВП за 2015 - 2021 роки, %

Джерело: побудовані на основі [21]

У 2019 році відношення прямого державного боргу до ВВП становило 44,3%, у 2021 – 43,3%. У 2020 році державний борг виріс майже на 10 в.п. – до 53,5%, що було зумовлено потребою у додаткових коштах на підтримку системи охорони здоров'я, викликану пандемією коронавірусу. Проте, таке зростання боргу було короткостроковим. Уряд докладав зусилля для зниження частки зовнішнього боргу у ВВП, щоб зменшити валютні ризики (у 2021 році 45% прямого боргу становив внутрішній борг порівняно з 38% у 2015 році).

Навіть під час коронакризи Уряд зміг стримати значне зростання боргу, та втримати фінансову стійкість, що дозволило після початку повномасштабного вторгнення росії одразу розпочати перемовини із закордонними партнерами про залучення необхідного фінансового ресурсу.

З початком повномасштабної війни рівень добробуту громадян та ділова активність суб'єктів господарювання знизилися, водночас виросли безробіття, інфляція, девальвувала національна валюта, багато громадян покинули свої домівки і перемістилися у безпечніші місця нашої країни або за кордон. За оцінкою Мінекономіки, Україна втратила 30,4% ВВП [21].

За таких умов позикові кошти та безповоротна фінансова допомога відіграли роль «рятівника» для державних фінансів, забезпечивши їхню стійкість. Завдяки допомозі міжнародних партнерів, а також залученням від військових облігацій (напрямку викуплених Нацбанком та розміщених на

аукціонах), система публічних фінансів України вистояла в умовах величезних економічних потрясінь.

Водночас залучення фінансових ресурсів на зовнішньому та внутрішньому ринку боргових інструментів призвело до зростання боргового навантаження, яке впливає на фінансову стійкість, а тому потребуватиме кроків з ефективного управління державним боргом.

З січня по листопад 2022 року державний борг України виріс із 2,4 трлн грн до 3,6 трлн грн або на 50%. Згідно з жовтневими прогнозами Мінекономіки, реальний ВВП України на кінець 2022 року має скоротитися на 32%, а номінальний – до 4,7 трлн грн [21].

За такого прогнозу відношення боргу до ВВП на кінець року мало б становити близько 76,6%. Хоча по факту він, можливо, був вищим, оскільки за оцінкою Мінекономіки реальний ВВП скоротився на 30,4%. Однак борг зростатиме і надалі, оскільки потреба у борговому фінансуванні залишиться й у 2023 році.

У результаті накопичення державного боргу та стрімкого зниження номінального ВВП рівень боргу у 2022 році вже значно перевищив розмір, передбачений фінансовим правилом (60% від ВВП), що діяло до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. Однак, через війну чинність цього та інших фінансових правил було призупинене (ст. 18 Бюджетного кодексу України) (рис. 2.19).

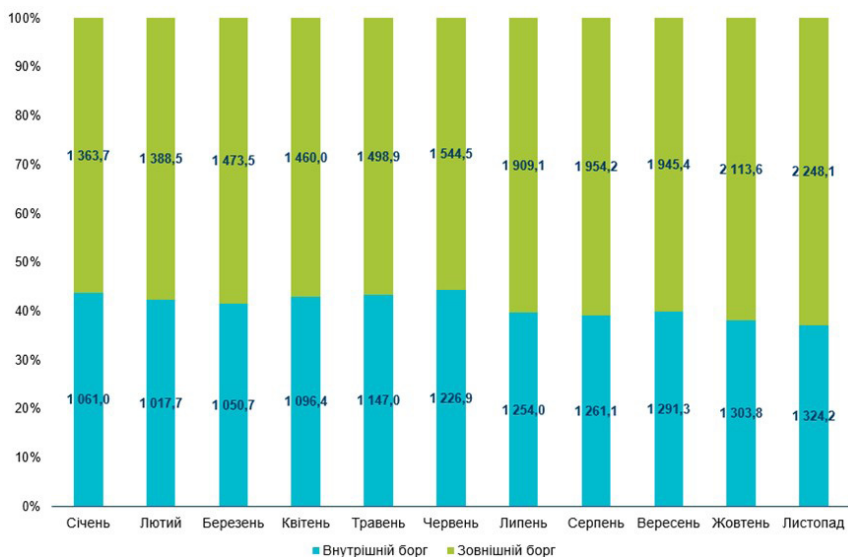

Рис. 2.19. Державний борг за січень - листопад 2022 року, млрд грн.

Джерело: побудовані на основі [21]

З початку повномасштабної війни протягом березня-грудня 2022 року із зовнішніх джерел було залучено 562,9 млрд грн або 46,4%, що стало основним джерелом фінансування державного бюджету у 2022 році. Ще 400 млрд грн (33% фінансування бюджету) забезпечив НБУ через прямий викуп військових облігацій. На аукціонах з розміщення ОВДП уряд залучив 250,4 млрд грн (20,6% фінансування). Більшість цих облігацій придбали банки. Крім того, у грудні окремо було випущено ОВДП з метою збільшення статутного капіталу ПАТ «Українська фінансова житлова компанія» на суму 30 млрд грн.

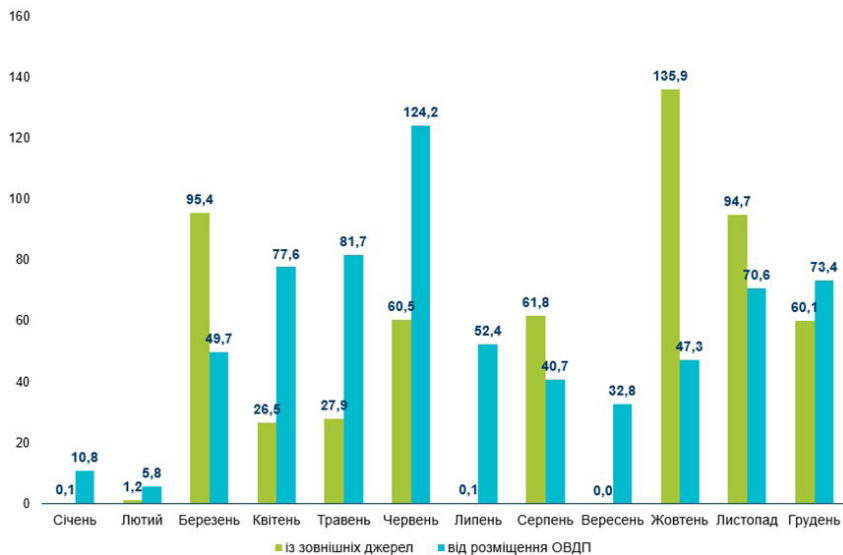

Рис. 2.20. Залучене фінансування за січень - грудень 2022 року, млрд грн.

Джерело: побудовані на основі [21]

Загальна сума фінансування державного бюджету у 2022 році склала 1,2 трлн грн, з яких 564,2 млрд грн надійшли у формі зовнішніх кредитів та 666,9 млрд грн від розміщення ОВДП. Найбільше фінансування Уряд залучив у червні – 184,7 млрд грн, з яких на внутрішньому ринку – 124,2 млрд грн, що також є найбільшою сумою за весь період. Найбільший обсяг зовнішніх кредитів було залучено у жовтні – 135,9 млрд грн. При цьому, масштаби зовнішньої кредитної підтримки є безпрецедентними – позики надаються на дуже вигідних пільгових умовах (довгий термін погашення, низька відсоткова ставка – до прикладу, від Світового банку надійшов кредит зі строком погашення 19 років з п'ятирічним пільговим періодом, процентна ставка – 0,25% річних (нараховується на невикористану частину позики), від

Японського агентства міжнародного співробітництва «Джайка» був наданий кредит з терміном погашення 30 років та пільговим періодом на 10 років під 1% річних, від Уряду Італії – за нульовою процентною ставкою на 15 років (з урахуванням пільгового періоду відстрочення погашення кредиту – 7,5 р.). Звичайно, що ці кошти потрібно буде повертати в майбутньому, але їхнє значення для порятунку фінансової системи сьогодні важко переоцінити.

Важливо, що попри війну, Уряд повністю виконував свої боргові зобов'язання, зокрема витративши 606,6 млрд грн на обслуговування та погашення державного боргу, з яких 519,8 млрд грн (85,7%) – за внутрішнім боргом і 86,7 млрд за зовнішнім. При цьому внутрішнього боргу з початку року вдалося залучити 666,9 млрд грн, що лише на 147,1 млрд грн більше, ніж витрачено на його погашення та обслуговування (рис. 2.21).

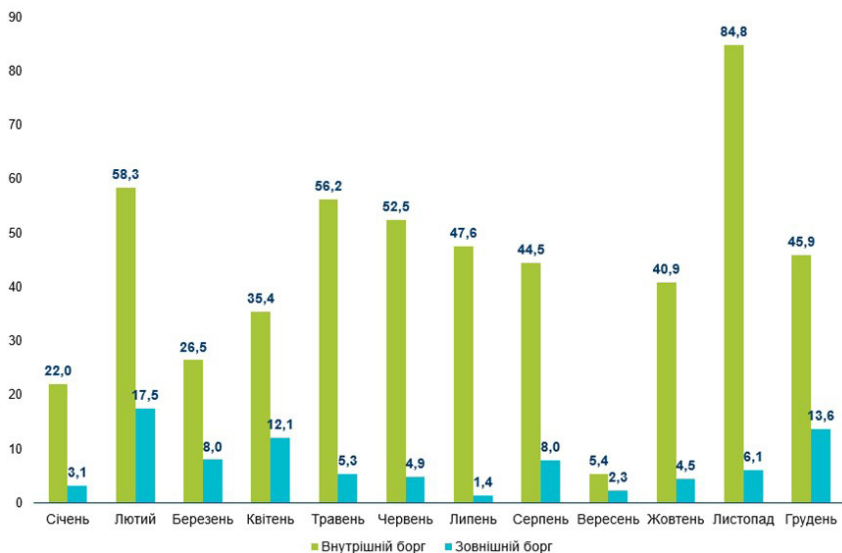

Рис. 2.21. Платежі з погашення та обслуговування внутрішнього та зовнішнього державного боргу за січень - грудень 2022 року, млрд грн.

Джерело: побудовані на основі [21]

Загальна сума на обслуговування та погашення державного боргу була б іще більшою, якби не підписання Меморандуму про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за офіційним боргом з міжнародними партнерами у G7 та Паризькому клубі. Згідно з інформацією Міністерства фінансів України, станом на 1 липня 2022 року на погашення та обслуговування зовнішнього державного боргу у 2022 році було заплановано витратити 135,8 млрд грн. Тобто, шляхом домовленостей з кредиторами виплати за зовнішнім боргом у

2022 році скоротилися на 49 млрд грн. Це дозволило зекономити необхідний фінансовий ресурс для фінансування нагальних державних потреб, передусім військового характеру.

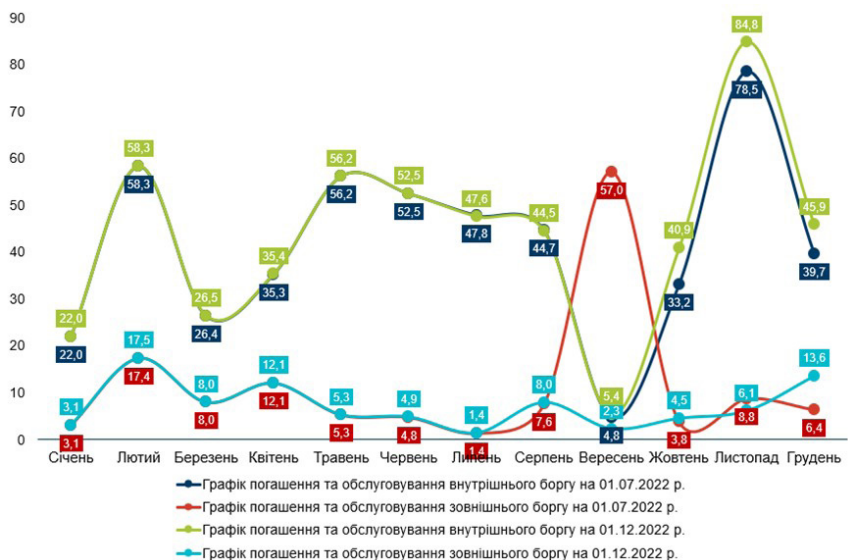

Рис. 2.22. Графік погігшення та обслуговування внутрішнього та зовнішнього державного боргу на 2022 рік, млрд грн.

Джерело: побудовані на основі [21]

Поряд із борговими інструментами домовленості Уряду з міжнародними партнерами дозволили отримувати значний ресурс у вигляді безповоротної фінансової допомоги. За період від початку повномасштабної війни і до кінця 2022 року, в Україну надійшло 480,6 млрд грн грантів, які дозволили профінансувати соціальні потреби, заробітні плати, допомогу ВПО, медичні послуги (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Отримані кредити та гранти у 2022 році, млрд грн.

Показники	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
Грантові кошти	3,6	6,6	30,9	38,0	81,9	109,9	73,1	0,0	0,0	136,0
Кредитні кошти	95,4	26,5	27,9	60,5	0,1	61,8	0,0	135,9	94,7	60,1

Джерело: побудовані на основі [21]

Це безпрецедентна для України сума, яка становить 46% від усіх залучених зовнішніх ресурсів протягом повномасштабної війни, значну частку якої було надано США. Саме гранти як безповоротна допомога є найефективнішим інструментом забезпечення фінансової стійкості країни в умовах наймасштабніших дисбалансів, основним із яких є війна.

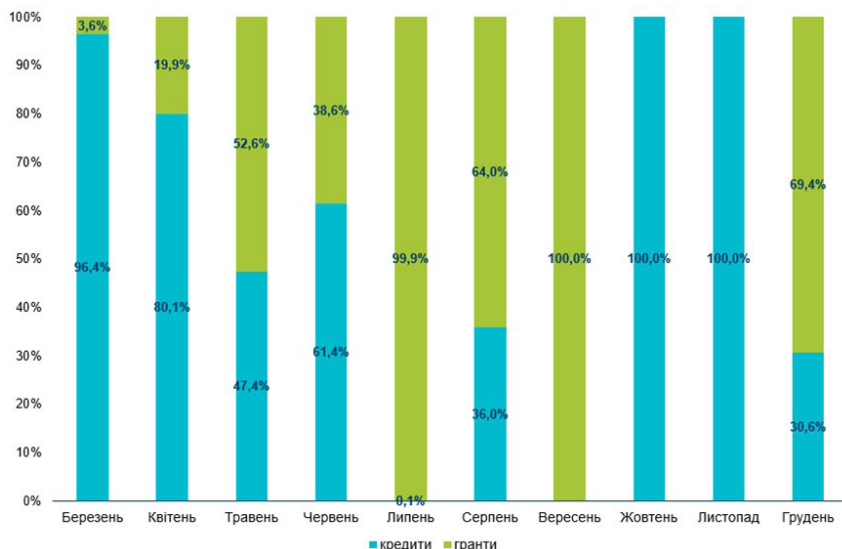

Рис. 2.23. Структура зовнішніх запозичень та грантів, отриманих з початком повномасштабного вторгнення, %

Джерело: побудовані на основі [21]

За прогнозами, 2023 рік буде не менш важким для Уряду України, ніж 2022 рік. Через відсутність достатнього обсягу власних надходжень і величезні потреби у забезпеченні оборони та безпеки країни, зростання соціальних видатків, у 2023 році Уряду необхідно буде залучити майже 38 млрд дол. США. І це лише в тому випадку, якщо не буде нової хвилі агресії або ж чергових терористичних атак на інфраструктуру України.

Розмір потреб на 2023 рік виглядає приблизно однаковим із сумами, отриманими у 2022 році, а згідно з останньою заявою країн G7, швидше за все, розмір допомоги у 2023 році складатиме як мінімум 32,7 млрд дол. Однак, цих коштів вистачить лише для балансування на межі і не залишиться для розвитку і швидкого відновлення України після чергових терористичних актів ворога. Окрім цього, за прогнозами Мінекономіки, розмір державного боргу у 2023 році перевищить номінальний розмір ВВП і становитиме 102% (якщо буде

отримано кошти переважно як кредити, а не у вигляді грантів). За теперішніх умов це, можливо, не критично, проте, якщо розглядати такий показник у довгостроковій перспективі, то виглядає він досить песимістично, адже борг потрібно буде повертати, а відновлення ВВП, за прогнозами експертів, навіть у разі швидкого закінчення війни триватиме досить довго.

Тому сьогодні основні зусилля Уряду мають бути спрямовані на пошук безповоротних грошей, які дадуть змогу уникнути накопичення надмірного боргового навантаження і не створять додаткового тиску на державні фінанси у майбутньому. Варто починати готуватись до переговорів із кредиторами про реструктуризацію боргу, і що, найважливіше, зосередитися на формуванні привабливого інвестиційного середовища для пришвидшення повосенної відбудови економіки України.

Таким чином, досягнення оптимального співвідношення між навантаженням на державні фінанси та відновленням та розвитком економіки, обсягом зовнішніх і внутрішніх запозичень зумовлює необхідність формування та реалізації ефективної боргової політики.

2.4. СТРАТЕГІЧНІ КОНЦЕПТИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ БОРГОВОЇ ПОЛІТИКИ В ПОВОЄННІЙ ЕКОНОМІЦІ

Основними орієнтирами при формуванні та реалізації боргової політики у багатьох країнах є акцентування уваги на скороченні вартості боргу (витрат на обслуговування боргу) та збереження прийнятного рівня ризику.

У світі не існує уніфікованого підходу до створення інституційного забезпечення реалізації боргової політики, особливо в умовах післявоєнної відновлення економіки. Проте, найбільшого поширення набули три моделі: урядова, банківська та агентська (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Інституційні моделі боргової політики

Модель	Характеристика	Держава
Урядова	– управління боргом покладається на міністерства та відомства	Чехія, Естонія, Іспанія, Литва, Люксембург, Польща, Словенія, Італія
	– цілі боргового менеджменту відповідають завданням бюджетної політики	
Банківська	– управління державним боргом здійснюється через центральний банк;	Кіпр, Данія, Мальта
	– управління державним боргом (цілі, завдання, стратегії, операції) підпорядковані переважно меті грошово-кредитної політики	
Агентська	– функції управління державним боргом зосереджені в руках однієї незалежної установи;	Австрія, Нідерланди, Бельгія, Фінляндія, Франція, Греція, Ірландія, Латвія, Німеччина, Португалія, Словаччина, Угорщина, Великобританія, Швеція
	– високий рівень прозорості діяльності агентства;	
	– оперативні цілі та управління державним боргом розробляються та реалізуються агентством із відповідною ухвалою Уряду	
Відомство не створено		Канада

Джерело: складено на основі [22, с. 201]

Переважання агентської моделі можна пояснити тим, що для учасників ринку капіталу особливий статус органу управління державним боргом має вагоме значення, оскільки відокремлене відомство оперативніше забезпечує ефективність боргового менеджменту. Зазвичай, подібні агентства мають корпоративну структуру управління.

Незалежно від інституційної моделі управління державним боргом, в повоєнній економіці основними завданнями залишаються розроблення боргової стратегії, управління ліквідністю та обслуговування боргу. У фінансовій науці і практиці виділяють такі основні риси, характерні для процесу формування та реалізації боргової політики в розвинутих країнах:

1. Усі методи та інструменти управління державним боргом спрямовані на макроекономічну стабілізацію та структурні перетворення, формування економіки, адаптованої до функціонування в умовах фінансової глобалізації, а в умовах відновлення економіки України – здатної забезпечити збалансований соціально-економічний розвиток.

2. В економічно розвинутих країнах система управління державним боргом ґрунтується на принципах відкритості, прозорості, прогнозованості та відповідальності.

3. Для розвинутих країн характерний високий рівень розвитку ринку державних цінних паперів, які реалізуються вітчизняним, зарубіжним інвесторам, сприяючи диверсифікації ризиків.

4. Застосовуються як ринкові, так і неринкові методи полегшення боргового навантаження. З-поміж них найпоширеніші конверсії боргових зобов'язань в акції, інші цінні папери з дисконтом від номіналу або із зниженим відсотком, конверсії у розвиток, екологію і т. п.

5. Зростають надходження валютно-фінансових ресурсів із високорозвинутих країн до країн, що розвиваються, та країн з трансформаційною економікою.

Боргова політика в розвинутих країнах передбачає розроблення відповідних стратегій, затвердження урядових директив, а також ухвалення щорічних програм фінансування та планів реалізації боргових запозичень.

Рівень розвитку економіки та рівень платоспроможності країни визначається такими показниками, як валовий внутрішній продукт (ВВП), сальдо платіжного балансу, курс національної грошової одиниці до іноземних валют, валовий національний продукт, чистий внутрішній продукт, національний дохід та інші. Також одним з критеріїв економічного розвитку можна зазначити й державний борг.

Динаміка формування державної заборгованості України характеризується тенденцією стабільного збільшення її обсягів, гарантованого державного боргу, а відповідно і видатків на його обслуговування, що викликане постійною дефіцитністю державного бюджету, негативним сальдо платіжного балансу держави.

Сучасні тенденції зростання державного боргу України, в першу чергу обумовлені військовими діями, характеризуються:

- впливом державного боргу на грошово-кредитну політику (зниження обсягів національних заощаджень зменшує пропозицію капіталу, що призводить до збільшення рівня реальних відсоткових ставок);
- «непоправні втрати» від податків, пов'язані з необхідністю збільшення оподаткування з метою обслуговування боргу;
- негативний вплив державного боргу на чутливість національної економіки до можливих криз;
- послаблення політичної і економічної незалежності української держави.

На першому етапі моделювання боргової політики в умовах повоєнної економіки необхідно здійснити прогнозування основних показників державного боргу на основі трендових моделей, зокрема суми державного та гарантованого державою боргу.

До основних показників, які можуть характеризувати обсяги державної заборгованості, належать наступні:

- частка державного боргу до ВВП, у %;
- частка загальної суми зовнішнього боргу держави у експорті товарів і послуг, у %;
- відношення боргу в іноземній валюті до загальної суми боргу.

До суттєвих загроз для боргової стійкості України, породжених війною, можна віднести:

- значні обсяги вилучення валютних ресурсів на підтримку основних секторів економіки;
- великою часткою боргових зобов'язань, деномінованих в іноземній валюті чи прив'язаних до обмінного курсу в структурі державного боргу;
- істотним обсягом державного і гарантованого державою боргу відносно ВВП країни;
- високим рівнем державного і гарантованого державою боргу відносно доходів державного бюджету.

У таких умовах для моделювання різних сценаріїв розвитку доцільно використовувати багатофакторний кореляційно-регресійний аналіз, який дає змогу оцінити ступінь впливу на досліджуваний результативний показник кожного із уведених у модель факторів при фіксованому становищі на середньому рівні інших факторів. Важливою умовою є відсутність функціонального зв'язку між ними.

У разі використання багатофакторних математичних моделей, побудованих не на функціональних, а на імовірнісних зв'язках між факторними та результативним показниками, розробляються стохастичні прогнози. Вони дозволяють отримати імовірнісну оцінку значень прогнозних показників, які мають вигляд:

$$Y=A_0+A_1*X_1+A_2*X_2+...+A_n*X_n \quad (2.1);$$

де Y – значення прогнозованого показника;

A_i – коефіцієнти регресії, $i = 1, 2, \dots, k$.

X_i – значення факторного показника.

У довгостроковому фінансовому прогнозуванні використовують наступні стохастичні методи: економіко-статистичний метод; метод кореляційного моделювання. Головною умовою їх застосування є придатна інформаційна база: достатній обсяг та незалежність спостережень, однорідність сукупностей.

Приведемо фактори багатофакторної моделі впливу обсягу доходів,

видатків державного бюджету, платіжного балансу та динаміки ВВП на державний борг (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Фактори кореляційного багатofакторного аналізу моделювання динаміки державного боргу України

Фактори	
Державний борг, млрд грн	Y
Доходи державного бюджету, млрд грн	X ₁
Видатки державного бюджету, млрд грн	X ₂
Платіжний баланс держави, млрд грн	X ₃
Валовий внутрішній продукт, млрд грн	X ₄

Джерело: побудовано автором

За результатами побудованої моделі отримуємо рівняння виду:

$$Y = a_0 + a_1X_1 + a_2X_2 + a_3X_3 + a_4X_4 \quad (2.2);$$

де Y – державний борг України;

X₁ – доходи державного бюджету;

X₂ – видатки державного бюджету;

X₃ – платіжний баланс держави;

X₄ – валовий внутрішній продукт.

З метою розширення можливостей змістового аналізу моделі регресії використовуються приватні коефіцієнти еластичності, які визначаються за формулою [23, с. 262]:

$$Ei = bi \frac{\bar{X}_i}{\bar{Y}} \quad (2.3)$$

Індивідуальний коефіцієнт еластичності показує, на скільки відсотків у середньому змінюється ознака-результат зі збільшенням ознаки-фактору X_i на 1% від свого середнього рівня при фіксованому становищі інших факторів моделі.

Для оцінки адекватності моделі проводять статистичну перевірку значущості отриманих результатів:

- коефіцієнт регресії (R²): загалом оцінює, чи існує залежність між «Y» та множиною «X_i»; змінюється від 0 до 1 (слабка залежність R²<0,5; середня – 0,5<R²<0,7; сильна R²>0,7); є сенс використовувати модель при R²>0,7; у разі, якщо R²=1 або наближається до цього значення, наявна функціональна залежність між результативною ознакою і факторами, за якої кореляційно-регресійне моделювання використовувати недоцільно;

- критерій Фішера (F-критерій): дозволяє оцінити, чи не випадково

отримано високе значення коефіцієнта детермінації; F-критерій повинен бути меншим за критичне значення.

Розглядаючи стратегічні підходи щодо формування та реалізації боргової політики в повоєнній економіці, слід виділити наступні особливості:

- під час економічних спадів, викликаних військовими діями, державне запозичення мають слугувати цілям стабілізації економіки, оскільки перешкоджає зниженню сукупного попиту. Позитивний вплив дефіцитно-фінансованих видатків посилюється дією ефекту мультиплікатора: зростання державних видатків викликає зростання сукупних, витрат, а отже й ВВП;
- значний державний борг загострює проблему його обслуговування, адже навіть за повоєнних умов розвитку економіки не можливо повністю відмовитись від його погашення перед зовнішніми кредиторами;
- надмірний державний борг може опосередковано підірвати повоєнне економічне відновлення країни і перекладає тягар оподаткування на майбутні покоління;
- унаслідок збільшення витрат на обслуговування боргу обмежуються можливості держави фінансувати соціально-економічні програми;
- надмірне зростання державного боргу веде до скорочення виробничих інвестицій та зменшення капіталу й майбутніх доходів (ефект витіснення);
- надмірні зовнішні запозичення підривають стабільність валютної і банківської систем, збільшують чутливість країни до коливань кон'юнктури на світових товарних ринках.

Ще одним методом повоєнного прогнозування розвитку економіки є пряме кореляційне моделювання. Суть його полягає в тому, щоб знайти математичний вираз, який відображає зв'язок досліджуваного показника і факторів, які його визначають, тобто реалізувати залежність:

$$y = f(X_1, X_2, X_3, \dots, X_n) \quad (2.4)$$

Кореляційна модель реалізується за допомогою методів кореляції та регресії (кореляційний та регресивний аналіз).

Для однофакторного моделювання впливу чинників на формування обсягу державного боргу можна застосовувати практично усі показники соціально-економічного розвитку держави. Оскільки зростання вартості державного боргу, що застосовується для збільшення витрат розвитку, тобто фінансування інвестицій у реальний сектор економіки, потенційно підвищуватиме рівень виробництва та доходів, зменшуватиме рівень безробіття. І, навпаки, фінансові вкладення суми боргу у забезпечення поточних видатків або соціальних виплат погіршуватимуть платоспроможність держави та населення.

Стратегічним завданням боргової політики в повоєнній економіці є пошук оптимального співвідношення між борговим і податковим фінансуванням бюджетних видатків. Боргову стратегію доцільно базувати на науково

обґрунтованих засадах. Структуру і розмір зовнішнього державного боргу слід прогнозувати впродовж часового інтервалу, що дорівнює декільком рокам, щоб забезпечити збалансований бюджет, стабільне економічне зростання і потужну фінансову систему. Тому стратегічну мету боргової політики необхідно спрямовувати на досягнення оптимальної структури та найвищого ефекту від використання позикових коштів.

Таким чином, стратегію боргової політики в повоєнній економіці слід розглядати як комплекс заходів держави щодо виплати відсоткових доходів і погашення позик кредиторам, зміни умов уже випущених позик, визначення умов і випуску нових позик.

У процесі формування боргової політики в повоєнній економіці мають бути враховані фактори, які складаються на той час, а саме:

- економічна та політична ситуація в країні;
- рівень інфляції;
- ділова активність та експортні можливості суб'єктів підприємницької діяльності тощо.

Управління державним боргом в Україні здійснюється при взаємодії та співпраці Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, Національного банку України та Державної казначейської служби України, які, відповідно до покладених функцій та повноважень, несуть відповідальність за розробку та реалізацію ефективної боргової стратегії держави, метою якої є забезпечення фінансової стабільності та боргової стійкості країни.

Важливим комплексним документом, спрямованим на підвищення ефективності управління борговими зобов'язаннями України є розробка Стратегії управління державним боргом на відповідний період.

За економічним змістом така стратегія має визначати комплекс заходів щодо задоволення потреб держави у позикових ресурсах шляхом фінансування державного бюджету за мінімально можливою вартістю обслуговування державного боргу з урахуванням існуючих ризиків та утримання його обсягу на економічно безпечному рівні, серед яких:

- оптимізація структури державного боргу в розрізі валюти і відсоткових ставок, що дасть змогу мінімізувати відповідні ризики;
- мінімізація ризиків, пов'язаних з рефінансуванням;
- запобігання виникненню пікових навантажень на державний бюджет, що пов'язані із здійсненням платежів за державним боргом;
- здійснення запозичень для продовження підтримки та розвитку пріоритетних сфер економіки;
- забезпечення системного підходу до європейської інтеграції та співпраці, у тому числі запровадження дієвих механізмів прийняття рішень у зовнішньоекономічній сфері;
- запровадження стратегії залучення, ефективного використання, моніторингу та контролю за зовнішньою допомогою;

- розширення співпраці з міжнародними організаціями, в тому числі фінансовими та інвестиційними;
- забезпечення прозорості діяльності, пов'язаної з управлінням державним боргом, та публічності відповідної інформації [24].

З метою оптимізації боргової політики України в повоєнній економіці необхідно запровадити дієві заходи щодо:

- забезпечення стабільного виконання державою всіх зобов'язань перед інвесторами і кредиторами;
- раціонального розміщення позикових коштів;
- формування оптимальної для бюджету структури боргових зобов'язань, враховуючи терміни та валюту погашення;
- поступове зменшення частки зовнішньої заборгованості в загальній частці боргу країни та переорієнтація на внутрішній ринок державних запозичень на період нестабільності національної валюти;
- вдосконалення нормативно-правової бази щодо формування та реалізації комплексної боргової стратегії, за якої державний борг замість боргового тягаря на економіку стане інструментом економічного зростання;
- залучення фінансових ресурсів переважно для реалізації програм інноваційного та інвестиційного розвитку країни;
- здійснення видачі державних гарантій лише у виняткових випадках, пов'язаних із реалізацією національних інтересів.

Серед вищезазначених заходів важливе місце належить розробці та прийняттю Закону України «Про Державний борг України», адже всі кроки, зазначені вище, потребують системного підґрунтя, яке б враховувало передові досягнення боргової теорії та практики здійснення боргової політики, зокрема в умовах війни та повоєнного відновлення економіки.

Формування ефективної боргової політики держави потребує чіткої координації дій в усіх сферах і ланках економічної і фінансової систем. Стратегічною метою запровадження дієвої державної боргової політики в повоєнній економіці є одержання найвищого ефекту від запозичених коштів та уникнення макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу в майбутньому.

Література до розділу:

1. «Росія заплатить» – проєкт зі збору, оцінки й аналізу інформації про матеріальні втрати України від війни з Росією. URL: <https://kse.ua/russia-will-pay/> (дата звернення 29.01.2023).
2. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду. URL: <https://www.imf.org> (дата звернення 27.01.2023).
3. Офіційний сайт Міністерства економіки України. URL: <https://me.gov.ua> (дата звернення 27.01.2023).
4. Економіка під час війни, грудень 2022. Центр економічної стратегії. URL: <https://ces.org.ua/economy-of-ukraine-during-the-war-december-amndhe-results-of-the-year/> (дата звернення 29.01.2023).
5. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. URL: <https://ukrstat.gov.ua/> (дата звернення 30.01.2023).

6. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/money-market> (дата звернення 27.01.2023).
7. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg> (дата звернення 25.01.2023).
8. ТОВ «МінфінМедіа» – український портал про фінанси і інвестиції. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> (дата звернення 27.01.2023).
9. Бенч Л. Я., Бец О. І. Державний борг в контексті монетарної складової макрофінансової стабілізації: концептуальні засади та прагматичні аспекти. *Фінанси, облік і аудит*. 2015. Вип. 2. С. 23-35.
10. Говорушко Т. А. Бюджетна система України: навч. посібник. Львів: Магнолія 2006, 2014. 296 с.
11. Новосьолова О. С. Теоретичні аспекти побудови системи управління державним боргом. *Економічний аналіз: зб. наук. праць*. Тернопіль: ВПЦ Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2013. Том 14. №1. С. 301-307.
12. Smith W. L. *Debt Management in the United States*. Washington, 1960. 154 p.
13. Ярошевич Н. Б. Управління державним боргом: зарубіжний досвід та українська реальність. *Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць*. Львів: РВВ НЛТУ України. 2009. Вип. 17.8. С. 266-271.
14. Терещенко В. Л. Проблема управління державним боргом України. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. 2016. № 10. С. 866-872.
15. Пасічник Ю. В. Стратегія боргової політики держави: сучасні тенденції та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 4. С. 96-99.
16. Власенко Т. А. Управління державним боргом: сутність, поняття та обґрунтування методів реструктуризації. *Бізнес Інформ*. 2015. № 10. С. 310-317.
17. Грушко В. І., Наконечна О. С., Чумаченко О. Г. *Національні фінанси: підручник*. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 660 с.
18. Проблеми і перспективи розвитку фінансової системи України: монографія / І. О. Школьник, Т. А. Васильєва, С. В. Леонов та ін. Суми: Сумський державний університет, 2017. 343 с.
19. Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету міністрів України від 9 червня 2021 р. № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 23.01.2023)
20. Маркуц Ю. Витатки під час війни: що вдалось і не вдалось профінансувати у 2022-му. URL: <https://voxukraine.org/vydatky-pid-chas-vijny-shho-vdalos-i-ne-vdalos-profinansuvaty-u-2022-mu/> (дата звернення 25.01.2023)
21. Війна і державний борг – що маємо і що буде. URL: <https://dia.dp.gov.ua/vijna-i-derzhavnij-borg-shho-mayemo-i-shho-bude/> (дата звернення 25.01.2023)
22. Романенко О. Р. *Фінанси: підручник. 4-те вид*. Київ : Центр учбової літератури, 2022. 312 с.
23. Федорович І. М. Моделювання динаміки державного боргу та факторів впливу на неї. *Економічний аналіз: зб. наук. праць*. Тернопіль, 2014. Т. 16. № 1. С. 257-267.
24. Бюджетний Кодекс України: Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI (із змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення 24.01.2023).

РОЗДІЛ 3. ПОВОЄННИЙ РИНОК ПРАЦІ

3.1. ВТРАТИ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Повномасштабна війна, яка розпочалася через вторгнення росії у суверенну Україну 24 лютого 2022 року, призвела до безпрецедентного зниження вітчизняної економіки. Економіка України зазнала колосальних збитків від поточної російської збройної агресії. Військове вторгнення в Україну супроводжується невинуватими людськими жертвами, руйнуванням інфраструктури, вимушеною міграцією, скороченням економічної активності, порушенням мирної життєдіяльності.

Перш, ніж розглядати заходи щодо відновлення вітчизняного ринку праці, слід проаналізувати його поточний стан та дотичні до нього сектори.

Колосальними за всю історію незалежної України є обсяги і вартість знищеного *фізичного капіталу*. Так, станом на вересень 2022 року з початку війни росії проти України пошкоджено, зруйновано або захоплено щонайменше 616 адміністративних будівель, 978 медичних закладів, з яких 24 приватні заклади охорони здоров'я, 1270 шкіл, 786 дитсадків, 775 об'єктів культури, 80 релігійних споруд, 149 закладів туризму та 153 спортивні об'єкти, 2910 торговельних точок, 19 аеропортів і цивільних аеродромів, 110 залізничних вокзалів і станцій, 315 мостів і мостових переходів державного, місцевого або комунального значення, 10 ТЕЦ, 322 котельні. Загальна сума прямих задокументованих збитків житловій та нежитловій нерухомості, іншій інфраструктурі України за період 24.02.-01.09.2022 склала понад 127 млрд дол. США, натомість непрямі втрати визначені у розмірі 161,8 млрд дол. США [1]. Перелік знищених об'єктів і витрати вражаючі, проте вони будуть рости, оскільки війна не закінчилась.

Найбільша частка (39,8%) у загальному обсязі прямих втрат належить житловим будівлям – 50,5 млрд дол. США та інфраструктурі – 35,3 млрд дол. США (27,8%). Втрати активів бізнесу становлять мінімум 9,9 млрд дол. США і швидко зростають. Ще 6,6 млрд дол. США складають прямі втрати аграрного сектору внаслідок війни. На 6,95 млрд дол. США росія зруйнувала та пошкодила освітні заклади, в яких навчалися українці, формувалась якість людського капіталу (рис. 3.1).

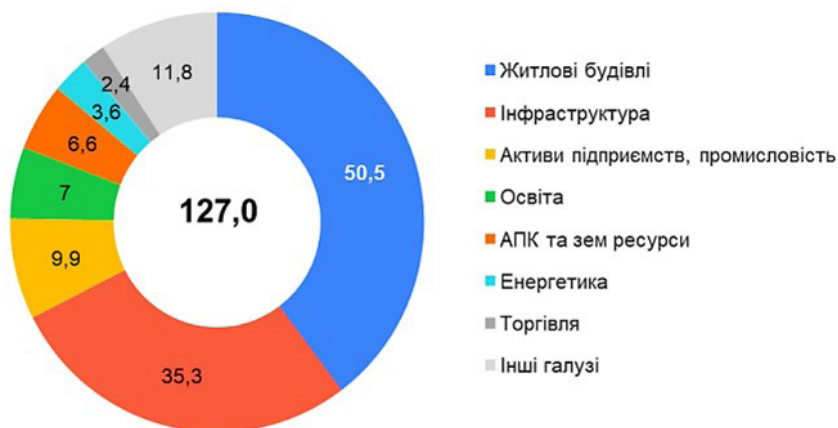

Рис. 3.1. Розподіл загального обсягу прямих втрат України станом на 1 вересня 2022 року, млрд дол. США

Джерело: складено автором на основі [2]

Окрім знищеного фізичного капіталу колосальними є *екологічні втрати*. А екологія, як відомо, безпосередньо впливає на здоров'я громадян. В Україні від війни вже постраждало 20% заповідників і 3 мільйони гектарів лісів. Загальні екологічні збитки України, спричинені війною, сягають 36 млрд дол. США (25 млрд – збитки за забруднення повітря, 11,4 млрд – збитки за ушкодження ґрунтів).

Величезним є також вплив війни на динаміку основних *макроекономічних показників* в країні: реальний ВВП різко скоротився, інфляція та безробіття стрімко зросли, торгівля серйозно порушена, бюджетний дефіцит та державний борг виросли до безпрецедентного рівня, наявне від'ємне сальдо торговельного балансу, надмірно підвищився обмінний курс гривні до долара США, національна грошова одиниця девальвує (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Основні показники економічного і соціального розвитку України
у 2021-2023 роках (звіт та прогноз)**

Назва	2021	2022		2023
	Звіт	Постанова Уряду від 31.05.2021 № 586 (під бюджетні розрахунки)	Очікуване Мінекономіки (станом на 31.08.2022)	Прогноз Мінекономіки (станом на 31.08.2022)
Валовий внутрішній продукт, реальна зміна, %, р/р	3,4	3,8	-33,2	4,6
Індекс споживчих цін, грудень до грудня попереднього року, %, р/р	110,0	106,2	130,1	130,0
Індекс цін виробників промислової продукції: грудень до грудня попереднього року, %, р/р	162,2	107,8	132,8	135,7
Середньомісячна заробітна плата працівників, номінальна, грн	14 014	15 258	14 025	18 508
Рівень безробіття населення у віці 15-70 р. за методологією МОП, %	9,9	8,5	27,9	28,2
Сальдо торговельного балансу за методологією платіжного балансу, млн доларів США	-2 671	-8 595	-18 665	-14 248
Обмінний курс гривні до долара США на кінець періоду, грн/\$ США	27,3	28,7 [±1]	36,6	50,0

Джерело: складено автором на основі [3, 4, 5]

Очевидно, що негативна динаміка цих показників зберігатиметься доти, поки, по-перше, не закінчиться війна, по-друге, не будуть відчутними результати запровадженої стабілізаційної політики, політики відновлення економіки.

Найкритичнішим індикатором, який характеризує поточний стан національної економіки, є валовий внутрішній продукт (ВВП). За звітними даними Державної служби статистики України після скорочення ВВП на 15,1% у I кварталі 2022 року економіка пришвидшила падіння до 37,2% у II кварталі. У подальшому очікується уповільнення квартальних темпів падіння реального ВВП внаслідок адаптації економіки та налагодження нових логістичних ланцюгів. У цілому, за підсумком 2022 року, очікується падіння ВВП на рівні 33,4% порівняно із 2021 роком. Тобто, внаслідок війни ВВП скоротиться на третину. Проте, за експертними оцінками, вже у наступних роках буде спостерігатися його позитивна динаміка (біля 5% у 2023 році та 5,5% у 2024 році) (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Звіт та прогноз динаміки ВВП в Україні у 2021-2024 рр., %
Джерело: складено автором на основі [3]

Це можливо, насамперед, завдяки відновленню виробництва, відтворенню інфраструктурних об'єктів, створенню нових робочих місць, поверненню із-за кордону вимушених мігрантів тощо. А за успішної міжнародної фінансової допомоги, залученим інвестиціям повоєнне відновлення прискориться.

Для пришивищення виробництва ВВП, виведення його на траєкторію позитивної динаміки, для відтворення знищеного фізичного капіталу та для відбудови національної економіки необхідно оживити ринок праці, відновити робочі місця, повернути в країну вимушених мігрантів працездатного віку.

Тобто, ринок праці є не відокремленим елементом економічної системи, а таким його структуроутворюючим елементом, який у сукупності із ринком благ і фінансовим ринком формує загальнонаціональний ринок.

У 2022 році ринок праці в Україні зазнав рекордних змін одразу за кількома напрямками, які в комплексі свідчать про радикальну зміну картини зайнятості населення. Наразі ринок праці демонструє негативну динаміку: скорочення працездатного населення, втрати людського капіталу через міграцію та загибель громадян, зростання безробіття. Все це супроводжується зниженням реальних доходів населення, сукупного попиту, скороченням заощаджень. Значна втрата трудових ресурсів через фізичне знищення громадян, вимушене масове переселення в межах країни та за кордон, примусову депортацію у РФ зменшує потенціал відновлення економіки і створення ВВП. Саме тому відновлення ринку праці та людського капіталу має бути пріоритетним завданням повоєнної відбудови економіки України.

Останніми роками вітчизняний ринок праці характеризується різнонаправленими процесами. З однієї сторони, спостерігається розвиток новітніх технологій, штучного інтелекту, інформації і знань тощо, які не тільки стають рушіями суспільного розвитку, забезпечують його перехід на новий технологічний рівень, але і ставлять нові вимоги до якісних показників ринку праці. З іншої сторони, війна, порушення макроекономічної стабільності,

зовнішні і внутрішні загрози, природні катаклізми та інші деструктивні явища виступають джерелом паніки та причинами кризових явищ, прирікають до функціонування економіки в умовах невизначеності. Саме в цей час привертається зростаюча увага і підвищуються вимоги до такого параметру ринку праці як людський капітал, який є унікальним носієм інформації, навичок і знань.

У сучасному світі людський капітал є найвищою цінністю. Повоєнне відновлення економіки України безпосередньо пов'язано із кількістю і якістю людського капіталу, тобто залежать від стану здоров'я громадян, які є виробниками ВВП, рівня їхньої освіти і кваліфікації, трудових навичок і виробничого досвіду, а також від розвитку відповідних соціальних інституцій тощо. Людина є повноправним суб'єктом ринку праці (як найманий працівник або роботодавець) і носієм людського капіталу, який треба формувати і примножувати. Мова йде про спрямування економічної політики уряду на вирішення питань, пов'язаних із підтримкою людського капіталу, розвитком людини як особистості.

За визначенням Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) під людським капіталом розуміються знання, кваліфікації, навички та інші якості, якими володіє індивідуум і які важливі для господарської діяльності [6].

Американський словник економічних термінів визначає людський капітал як навички, здатність та вміння, які має людина і які дозволяють їй отримувати дохід [7].

Український інститут майбутнього пропонує своє бачення людського капіталу як сукупності знань, навичок та досвіду людей, їх економічної цінності, перспективності та відповідності як нинішнім потребам суспільства, так і майбутнім [8].

Українські вчені трактують людський капітал як сформований і розвинений у результаті інвестицій і накопичений людиною певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу [9].

Таким чином, *людський капітал* являє собою сукупність знань, вмінь, навичок та компетентностей, які притаманні індивідуумам і які сприяють підвищенню особистого і суспільного добробуту. Слід зауважити, що в основі людського капіталу є людина, яка може накопичувати знання, навички і досвід, тому всі характеристики людського капіталу прямо чи опосередковано визначають стан людини.

Людський капітал доцільно розглядати з точки зору його двох визначальних складових – кількісних та якісних характеристик (рис. 3.3).

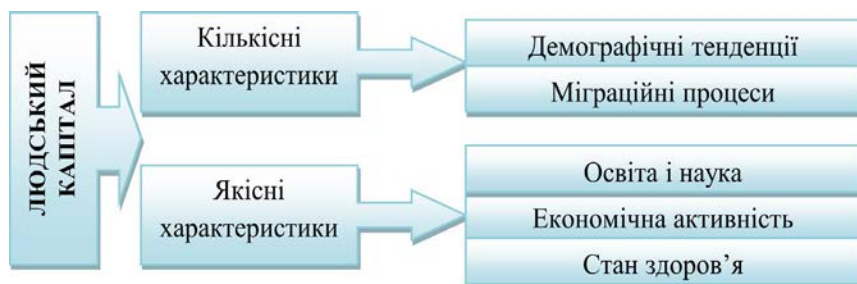

Рис. 3.3. Складові людського капіталу

Джерело: побудовано автором на основі [10, с. 214]

Демографічні тенденції слід розглядати з точки зору потенційної робочої сили та її складу. Після здобуття Україною незалежності, протягом 30 років чисельність наявного населення в країні скорочувалась (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Чисельність наявного населення в Україні у 1990-2022 рр., млн осіб

Рік	Всього населення	Рік	Всього населення	Рік	Всього населення
1990	51,838.5	2001	48,923.2	2012	45,633.6
1991	51,944.4	2002 ¹	48,457.1	2013	45,553.0
1992	52,056.6	2003	48,003.5	2014	45,426.2
1993	52,244.1	2004	47,622.4	2015 ²	42,929.3
1994	52,114.4	2005	47,280.8	2016 ²	42,760.5
1995	51,728.4	2006	46,929.5	2017 ²	42,584.5
1996	51,297.1	2007	46,646.0	2018 ²	42,386.4
1997	50,818.4	2008	46,372.7	2019 ²	42,153.2
1998	50,370.8	2009	46,143.7	2020 ²	41,902.4
1999	49,918.1	2010	45,962.9	2021 ²	41,588.4
2000	49,429.8	2011	45,778.5	2022 ²	41,167.3

1. За даними Всеукраїнського перепису населення на 5 грудня 2001 року.

2. Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: складено автором на основі [3]

Протягом 1992-1994 рр. чисельність українців була найбільшою і перевищувала 52 мільйони осіб. А після цього періоду даний показник невинно скорочувався. Станом на січень 2022 року, перед початком повномасштабної

війни, в країні налічувалось за різними оцінками від 38 до 41 млн населення. Проте проживало в Україні ще менше громадян: 34,5 млн станом на 1 січня 2022 року і 27,8 млн на кінець серпня. Тобто за пів року повномасштабної війни чисельність тих, хто живе і працює в Україні, скоротилась на 6,7 млн. Дані цифри свідчать про те, що війна поставила під загрозу не тільки якість людського капіталу, але і його базові кількісні характеристики. Мова йде про фізичне знищення частини носіїв вітчизняного людського капіталу або його перебування в окупації, а також про його вимушену міграцію. Згідно з офіційною статистикою, з початку повномасштабного вторгнення рф загинули не менше 8 тисяч мирних жителів України. Демографічні прогнози показують, що подальше зменшення наявного населення і людей працездатного віку неминуче.

3.2. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Міграційні процеси в Україні до та від початку повномасштабної війни характеризуються відмінністю причин та наслідків. Для довоєнної міграції характерним був більш раціональний підхід до вибору країни призначення, покликаний досвідом, накопиченим за багато років і значною мережею мігрантів. Довоєнна міграція була поширеним методом боротьби із низьким рівнем зарплатні та із бідністю, а більшість українських трудових мігрантів направлялися із західної частини країни переважно до Польщі і рф. Тобто, довоєнна міграція українців мала виключно економічний характер, на відміну від поточних міграційних процесів, які вирізняються вимушеним характером втечі від війни та розрухи. Якщо в умовах мирного часу, міграційні процеси розглядаються з точки зору потоків трудових або освітніх мігрантів, а також тих, хто залишає країну з метою зміни постійного місця проживання, то нині вони доповнюються потоками біженців (внутрішніх та зовнішніх) та депортованих громадян. Якщо довоєнну міграцію формували, як правило, трудові мігранти чоловічої статі, то нині мігрантами є переважно жінки з дітьми та особи похилого віку. Якщо до війни мігранти переважно сприймалися громадянами ЄС як тягар та набирали силу анти-імміграційні політичні рухи, то після початку повномасштабної війни рф проти України погляди світової спільноти на українських мігрантів кардинально змінилися в бік їх визнання та всебічної підтримки. Дослідники міграційних процесів визнають, що українці мають відносно високий людський капітал і є дуже «досвідченими» мігрантами, які беруть участь у структурі міграції протягом багатьох десятиліть, а власне Україна є одним з найбільших постачальників фізичної та інтелектуальної робочої сили в Європі [11, с. 13, 19].

На даний час, в умовах повномасштабної війни, для вітчизняного людського капіталу характерними є такі міграційні процеси:

- вимушена міграція українців за кордон (зовнішня міграція);
- збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб (внутрішня міграція);
- зміна структури мігрантів;
- вимушена депортація українців у найбільш депресивні райони росії;
- зворотна міграція українських громадян.

На рис. 3.4 проілюстровано основні міграційні потоки українських громадян за кордон під час війни. Рис. 3.4 ілюструє, що станом на листопад 2022 року у Європі перебуває близько 7,8 млн українців, тобто біля п'ятої частини наших громадян залишили Україну. Основними країнами-реципієнтами українських біженців є такі: Польща (близько 1,5 млн), Німеччина (трохи більше 1 млн), Чехія (понад 455 тисяч). До десятки країн, які прийняли найбільше українців під час війни, також увійшли Італія (171,5 тисяч), Іспанія (150,4 тисяч), Туреччина (145 тисяч), Британія (141,5 тисяч), Франція (118, 9 тисяч), Словаччина (99,3 тисяч) та Молдова (95,4 тисяч).

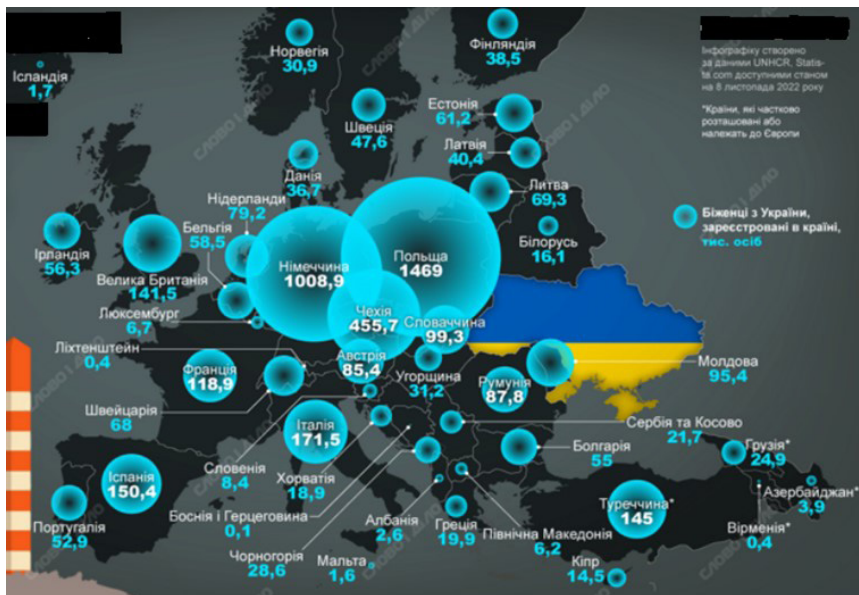

Рис. 3.4. Основні міграційні потоки українців під час війни
Джерело: [12]

Менше 10 тисяч українських біженців зареєструвалися у Словенії, Люксембурзі, Північній Македонії, Азербайджані, Албанії, Ісландії та Мальті. Майже не торкнулася міграційна криза через війну в Україні Вірменії, Ліхтенштейну, Боснії та Герцеговини.

Всього більше 40 європейських країн допомогли українським громадянам знайти притулок від жахів війни. Такі потужні міграційні потоки призвели до найбільшої з часів Другої Світової війни міграційної кризи. А масовані атаки, розпочаті рф із жовтня 2022 року на об'єкти критично важливої української інфраструктури, призвели не тільки до нових фізичних втрат людського капіталу (загибель українських захисників та цивільного населення), але й можуть спричинити чергову гуманітарну кризу та нові потоки біженців у Європу.

Внутрішня міграція характеризується збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Це новий тип міграції, який з'явився 8 років тому внаслідок анексії Криму і початку війни на Сході України. Він призвів до перерозподілу людського капіталу між регіонами країни. Відповідно до Рекомендації 2006 (6) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо внутрішньо переміщених осіб, Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення внутрішньо переміщеними особами вважають людиною чи групу людей, які були змушені або зобов'язані покинути чи залишити свої домівки

або місця звичайного проживання (зокрема через збройний конфлікт або щоб уникнути його наслідків, через прояви насильства, порушення прав людини, стихійні або спричинені людиною лиха) і які не перетинали міжнародно визначених державних кордонів [13].

Згідно із чинним українським законодавством, до внутрішньо переміщених осіб належать громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання в Україні, яких змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [14].

Згідно із шостою хвилею дослідження IOM (International Organization for Migration), що проводилось протягом 17-23.06.2022 серед населення України віком від 18 років, близько 6,275 млн громадян змінили місце проживання всередині країни. Такі потужні внутрішні міграційні процеси справляють значний вплив на стан ринку праці. Внутрішньо переміщені особи створюють додатковий тиск на вітчизняний ринок праці, оскільки у східних регіонах структура зайнятості була суттєво зміщеною в бік промисловості порівняно із західними та центральними областями, куди вони переміщуються. Це посилює вже наявні структурно-кваліфікаційні диспропорції між попитом та пропозицією робочої сили, навіть з урахуванням впливу релокації підприємств.

Майже половина внутрішньо переміщених осіб (47%) зараз не працюють, а 60% осіб, які до війни мали роботу, втратили її. Серед тих, у кого збереглися робочі місця, 32% працюють віддалено, 23% тимчасово безробітних планують відновити роботу після повернення додому.

Важливою є реакція профільного міністерства на такі тенденції на ринку праці. Так, Міністерство соціальної політики України співпрацює з міжнародними партнерами та координує програми міжнародних урядових і неурядових організацій для надання грошової допомоги внутрішньо переміщеним особам. Ці кошти (500 млн дол. США від різних агентств ООН та інших гуманітарних партнерів) доповнюють державну допомогу (17 млрд грн від Мінсоцполітики станом на 28.06.2022). Дана фінансова допомога призначена, насамперед, підтримувати найуразливіші групи людей. Значне зростання внутрішньо переміщених осіб хоча і є порятунком життів українських громадян (позитивний наслідок), проте спричиняє сильний тиск на систему соціального захисту (негативний наслідок), що необхідно враховувати при розробці заходів щодо відновлення ринку праці.

Структура зовнішніх і внутрішніх мігрантів також зазнала змін. У ній домінує частка жінок з дітьми, а також осіб похилого віку й вразливих груп населення. На Рис. 3.5 продемонстровано склад зовнішніх мігрантів, лівову частку з яких займають жінки, особи з дітьми або онуками. Значну частку

зовнішніх мігрантів займають особи працездатного віку, які є фахівцями у певних сферах – це підприємці, керівники бізнесу або їх окремих підрозділів, спеціалісти із відповідною кваліфікацією.

Рис. 3.5. Склад зовнішніх мігрантів

Джерело: складено автором на основі [8]

Новітні міграційні процеси спричиняють виникнення низки проблем, пов'язаних з їх регулюванням та адаптацією до нових місць проживання. Так, внутрішньо і зовнішньо переміщені особи зазнають труднощів через відсутність власного житла, постійної роботи, співвідносною з їхньою освітою, нерегулярний дохід і розрив соціальних зв'язків. З метою надання допомоги українським біженцям інтегруватися в країнах призначення та забезпечення їм можливості працювати відповідно до рівня їхньої підготовки, Єврокомісія ще 5 квітня 2022 року оприлюднила рекомендації щодо спрощення процедури визнання дипломів і кваліфікацій біженців. Цей надзвичайний захід особливо актуальний для медиків, учителів і вихователів, оскільки саме вони можуть задовольнити потреби переселенців у медичних та освітніх послугах рідною мовою.

Окремої уваги заслуговує міграція молоді. Серед причин активізації даного виду міграційних потоків можна виділити такі основні:

- зростання популярності отримання освіти за кордоном, зокрема у зв'язку зі створенням нових навчальних програм для українців країнами ЄС, особливо у Польщі;
- міграція молоді за кордон для уникнення військової служби.

Вітчизняний ринок праці також скоротився через депортованих у росію. Власне депортація – це вигнання, примусове виселення громадян з місця постійного проживання. Цей метод широко використовують тоталітарні режими для заслання неблагодійних елементів, для використання депортованих як напівдармової робочої сили, для регулювання власних демографічних

показників. Вимушена депортація українців під час нинішньої війни відбувається у найбільш депресивні райони росії під гаслом нібито «евакуації» і «єдиного способу порятунку від жакіть війни». Подібна депортація, безумовно, є актом порушення прав людини і злочином проти людяності. За підрахунками ООН, станом на середину серпня понад 3 мільйони громадян України були вивезені добровільно чи примусово на територію росії з окупованих територій сходу та півдня України. За оцінками урядовців та правозахисників, значну частину українців вивезли у віддалені регіони рф: Алтайський край, Сибір, Якутію, Башкортостан.

У той же час спостерігається зворотна міграція українських громадян. За даними Агентства ООН у справах біженців, станом на 30 серпня 2022 року (6 місяців повномасштабної війни) кількість перетинів українських кордонів з 24 лютого 2022 року становила 12 млн осіб, а станом на 24 жовтня 2022 року (8 місяців війни) за межі України виїхали 9,3 млн людей. У той же час на Батьківщину вже повернулось 7,4 млн громадян. Вони повертаються до свого попереднього місця проживання або в інші безпечні місця в Україні. Біля двох мільйонів громадян залишаються за кордоном. Частина з них повернеться, а частину ми можемо втратити назавжди.

Соціологічною службою Центру Разумкова протягом 20.07.-25.08.22 було проведено опитування 511 українських біженців у 30 країнах щодо їхніх намірів повернутися додому (рис. 3.6).

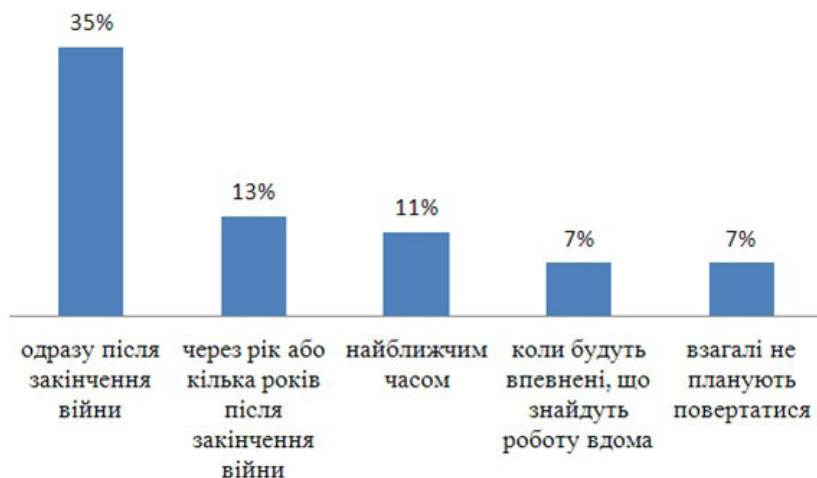

Рис. 3.6. Наміри українських біженців повернутися додому

Джерело: складено автором на основі [15]

Дані опитування свідчать, що більшість українських біженців хочуть

повернутися додому, але поки що не вшухнуть бойові дії, вони найімовірніше залишаться в країнах свого перебування. 35% опитаних мають намір повернутися одразу після закінчення війни, 13% через рік або через кілька років після закінчення війни, 7% повернуться після того, як відновить роботу підприємство, на якому вони працювали до війни або коли будуть впевнені, що знайдуть іншу роботу вдома. В той же час 11% планують повернутись в Україну найближчим часом, а 7% українців взагалі не планують повертатися.

Серед головних проблем, які турбують українських біженців під час перебування за кордоном, є тривога за те, що відбувається в Україні (87,5%), тривога за родичів, близьких людей, що залишилися в Україні (80%), туга за Батьківщиною (70%).

Таким чином, у результаті воєнних дій докорінно змінилася динаміка і характер міграційних процесів з України, відповідно й стану людського капіталу. Посилилася не тільки міжнародна, але і внутрішня міграція, почали з'являтися внутрішні переміщенні особи, що шукають притулку у безпечних місцях, трудова та освітня міграція витіснилися вимушеною міграцією, економічні причини міграції замінилися компонентом безпеки від наслідків війни. Зростають ризики втрати частини населення внаслідок міграції. Причому формуватимуться ці втрати переважно за рахунок економічно активних, працездатних, освічених, молодих громадян. Відтік людського капіталу, масова міграція не тільки негативно позначаються на виробництві ВВП, але й значним чином призводять до зменшення споживчого попиту на товари та послуги.

З'являються й нові виклики. Це, насамперед, ймовірність інтенсифікації процесів возз'єднання сімей, коли після завершення війни чоловіки розглядатимуть можливість приєднатися до своїх сімей, які вже адаптувалися за кордоном, знайшли роботу для себе й місце навчання для дітей і не мають планів щодо повернення в Україну. Тобто, існує ризик, що після завершення війни і скасування воєнного стану до українок з дітьми за кордоном почнуть переїздити їхні чоловіки. Загалом, чим довше людина залишатиметься і працюватиме за кордоном, тим менше ймовірність її повернення додому. У сторону постійного життя поза межами України, найімовірніше, схилитимуться ті, хто має там родичів, хто виїхав до віддалених держав, хто завдяки власним професійним знанням і кваліфікації може знайти гідну роботу й забезпечити собі належний рівень життя. Низькою, як було сказано вище, є також ймовірність повернення молоді, яка й далі навчатиметься за кордоном. Таким чином, зі збільшенням тривалості перебування за кордоном частка неповерненців, на жаль, зростатиме. Тому кількість українських мігрантів, які захочуть залишитися за кордоном, залежить від їх здатності адаптуватися в приймаючих країнах, а також від того, що відбуватиметься в Україні, тобто масштаби війни і повоєнної відбудови.

Розглядаючи людський капітал з точки зору його якісних характеристик, як

сукупність знань, професійних якостей, досвіду, якими володіють індивідууми, слід визнати, що саме він робить людей (носіїв людського капіталу) економічно продуктивними. Людський капітал може бути збільшений за рахунок вкладень в освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку. Чим більше інвестовано у розвиток людського капіталу, тим більш продуктивною є людська праця, роль людини як суб'єкта ринку праці.

Висока частка людського капіталу у національному багатстві розвинутих країн (70%) пояснюється, насамперед, формуванням економіки знань. Остання здійснює відповідний мультиплікативний ефект на розвиток всіх інших галузей економіки. Це пояснює значення таких якісних характеристик людського капіталу як освіта і наука у підвищенні його конкурентоспроможності і ваги для відновлення макроекономічної стабільності національної економіки.

В Україні частка людського капіталу у національному багатстві відносно невелика (30%), проте наявні доволі високі показники культу вищої освіти у суспільстві, доступності освіти, розгалуженої мережі наукових установ тощо. На рис. 3.7. проілюстровано якісний склад науково-педагогічних працівників за критеріями наукових ступенів та вчених звань.

Із рис. 3.7 видно, що три чверті науково-педагогічних працівників складають кандидати наук і доценти, біля однієї чверті – доктори наук, професори, що також є свідченням високих якісних характеристик людського капіталу.

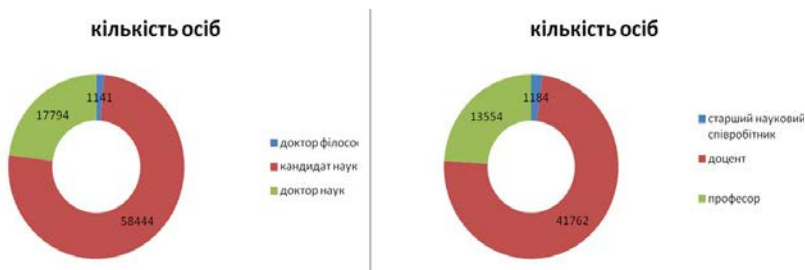

Рис. 3.7.а. Наукові ступені НПП

Рис. 3.7.б. Вчені звання НПП

Рис. 3.7 Наукові ступені та вчені звання науково-педагогічних працівників (НПП) ЗВО на початок 2021/22 навчального року

Джерело: складено автором на основі [3]

Загалом Україна має достатню кількість науковців і дослідників різного віку, які працюють як у державному, так і у приватному секторі, проте кількість працівників, задіяних у наукових та технічних розробках за останні десять років зменшилася на 56%.

У той же час загальна кількість розробок за останні 5 років скоротилася на

5%, здебільшого за рахунок зменшення досліджень у держсекторі. Серед усіх розробок найбільша їх кількість – це технічні дослідження. За рахунок коштів держави в Україні фінансується 38% розробок, решта – за кошти підприємців, внутрішніх та іноземних інвесторів. В цілому витрати на наукові розробки в Україні значно відстають від аналогічних показників в розвинутих країнах. Зокрема, в Україні ці витрати становлять всього 0,43% ВВП, тоді як середній показник для ЄС-28 майже у 5 разів більше і сягає 2,12% ВВП [8].

Тобто, попри високий освітній і науковий потенціал людського капіталу витрати на його підтримку і розвиток є незначними навіть у мирний час. А для швидшої повоєнної відбудови української економіки галузі освіти і науки потребуватимуть збільшення фінансових вкладень у них з боку держави.

3.3. СТАН ЕКОНОМІЧНОЇ АКТИВНОСТІ

Щодо економічної активності людського капіталу, то саме він є головним джерелом продуктивності праці та конкурентоспроможності суб'єктів господарювання. Економічну активність розглядають, як правило, з точки зору зайнятості і безробіття (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Показники економічної активності в Україні станом на початок періоду, 2018-2022 роки

Рік	Всього населення, млн. осіб	Економічно активне населення, млн. осіб	Зайняте населення, млн. осіб	Безробітне населення, млн. осіб	Рівень безробіття, %	Кількість зареєстрованих безробітних, млн. осіб
2018	42,386	17,193	15,496	1,697	9,9	353
2019	42,153	17,296	15,719	1,578	9,1	342
2020	41,902	17,382	15,895	1,487	8,6	338
2021	41,588	16,918	15,245	1,673	9,9	459
2022	41,167	16,667	14,957	1,710	10,3	295

Джерело: складено автором на основі [3]

Як ілюструє Табл. 3.3, протягом 2018-2020 спостерігалася позитивна тенденція до зростання зайнятості і скорочення безробіття, а з 2020 року, тобто від початку пандемії COVID-19 та спричиненої нею коронакризи, тенденція стала зворотною. На початок 2022 року рівень безробіття перевищив 10%, тобто вийшов за межі його природного рівня.

За різними аналітичними даними, у зв'язку з війною роботу втратили від 5 до 15 млн працездатних українців. За оцінками Міжнародної організації праці, станом на початок квітня 2022 року порівняно з довоєнним періодом (1 місяць повномасштабної війни) було втрачено 4,8 млн робочих місць, що складає близько 30% від всіх робочих місць країни. За інформацією Державного центру зайнятості, на початок жовтня 2022 року (7 місяців війни) чисельність лише офіційно зареєстрованих безробітних сягнула 260 тис. осіб, а кількість незареєстрованих осіб важко вирахувати. А за оцінками Ради підприємців при Кабінеті Міністрів України, повністю закрито 2 млн робочих місць [10].

Такі тенденції на вітчизняному ринку праці відбуваються за рахунок тих, хто виїхав за кордон, вимушено незайнятих осіб внаслідок бойових дій та окупації окремих областей. В цілому, розрахувати рівень безробіття під час гарячої фази війни практично неможливо, але навіть за найоптимістичнішого сценарію це в декілька разів більше, ніж у ковідному 2020 році. Так, згідно із прогнозом проєкту держбюджету на 2023 рік, внаслідок воєнних дій в Україні вже до кінця 2022 року кількість безробітних в країні може сягнути 5 мільйонів осіб [16].

У цілому, зростання безробіття відбувається через глибокий спад економічної активності та поповнення лав безробітних мігрантами з прифронтових територій країни, які потребують працевлаштування і отримання доходів для забезпечення щонайменше своїх базових потреб. Близько 40% українців, які мали роботу до вторгнення, втратили її, тоді як половина працевлаштованих зіштовхнулася зі скороченням заробітної платні.

Цікавим фактом стану ринку праці в умовах війни є певне гальмування зростання показника безробіття паралельно із скороченням зайнятості. Така тенденція до уповільнення зростання рівня безробіття пояснюється дією певних стримуючих факторів. До них можна віднести релокацію бізнесу і слабкий фінансовий запас міцності, що змушує членів домогосподарств активно шукати роботу, навіть менш кваліфіковану та оплачувану. А 23% вимушених мігрантів вдалося зберегти роботу в Україні та працювати дистанційно. Прогнозується, що й у період повоєнного відновлення економіки рівень безробіття в Україні тривалий час залишатиметься вищим від свого природного рівня через довгострокові ефекти війни.

Стан *здоров'я* людського капіталу пов'язаний, насамперед, із прийнятим у певному суспільстві способом життя. Прищеплена з дитинства культура здорового способу життя, профілактичні заходи попередження хвороб та їхня рання діагностика (у першу чергу онкологічних, серцево-судинних хвороб, хвороб органів дихання, діабету та туберкульозу), доступність медичних послуг, відповідні витрати на охорону здоров'я тощо допомагають людині як носію людського капіталу бути фізично і ментально здоровою, працездатною, впливає на тривалість життя. Дослідники у даній сфері визнають, що превентивні заходи, тобто профілактика неінфекційних захворювань є у 2,7 рази менш затратною, ніж лікування хворих. При цьому здоровий спосіб життя населення у 5 разів ефективніший, ніж лікувально-діагностична діяльність галузі охорони здоров'я, пов'язана зі збереженням та зміцненням здоров'я населення.

На жаль, статистка щодо стану здоров'я дорослих українців невтішна: 6% з них хворіють на діабет, 20% мають згубну звичку зловживати алкоголем, більше 25% страждають на ожиріння, 27% мають пристрасть до паління, 32% страждають на гіпертонію [8].

Універсальний індекс охорони здоров'я (UHC Service Coverage Index), який вимірює рівень охоплення населення основними медичними послугами, становить в Україні всього 68 балів зі 100 можливих, в то й час як середнє значення цього індексу для країн середнього рівня розвитку складає 75 [17].

Очевидно, що повномасштабна війна в Україні з усіма її проявами і наслідками буде мати значний негативний вплив на фізичне і психологічне здоров'я як військових осіб, так і цивільного населення, тобто на фізичну і психологічну здатність людського капіталу до післявоєнної відбудови країни і відновлення макроекономічної стабільності [10].

Все вищезазначене дає підстави стверджувати, що *назріла необхідність вибору нових підходів для повоєнного відновлення ринку праці та формування, збереження і примноження людського капіталу в Україні.*

Слід зазначити, що після закінчення Другої світової війни у світі сталося понад 30 великих війн і понад 250 військових конфліктів, учасниками яких стало не менш ніж 60 країн. Проте універсального рецепту як повоєнної відбудови національної економіки, так і відновлення ринку праці не існує. У кожній ситуації мають бути враховано безліч факторів: наявні природні та трудові ресурси, політичні, економічні, правові, соціальні, екологічні, геополітичні та інші фактори. Цілком зрозуміло, що виключно фінансовими важелями вирішити ці питання не можливо. Фінансова допомога у вигляді соціальних трансфертів необхідна і виправдана у короткому періоді, коли люди втрачають житло, майно, засоби для існування і потребують невідкладної допомоги.

У цілому, усі заходи по відновленню ринку праці і людського капіталу слід розглядати за критерієм терміну: короткострокові (невідкладні), середньострокові (3-5 років) та довгострокові (від 5 років і більше). Причому найбільша увага має бути приділена короткостроковим заходам, оскільки саме від них безпосередньо залежать наше сьогодення і майбутнє.

До невідкладних заходів регулювання ринку праці і збереження людського капіталу слід віднести, по-перше, адміністративні заходи, спрямовані на нормативне врегулювання трудових відносин в умовах війни та скасування зайвих адміністративних обмежень, по-друге, економічні заходи, які спрямовані на збереження і підтримку життєдіяльності людей як носіїв людського капіталу. Це заходи гострої фази війни (рис. 3.8).

Щодо адміністративних заходів, то вже прийнято ряд важливих законодавчих актів, призначених підтримати працездатне населення (яке виступає зі сторони пропозиції праці) та український бізнес (виступає зі сторони попиту на працю) у воєнний період. Зокрема, вже ухвалено державою Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136-IX; Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання оплати праці працівників державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, що фінансуються або дотуються з бюджету, в умовах воєнного стану» від 07.03.2022 р. № 221, «Деякі питання реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, нарахування та виплати допомоги по безробіттю на період дії воєнного стану» від 19.03.2022 р. № 334, «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» від 20.03.2022 р. № 331. Ці документи сприяють забезпеченню роботою максимальної кількості громадян у регіонах, де немає активних бойових дій, створенню нових секторальних і географічних векторів працевлаштування в Україні тощо.

Рис. 3.8. Короткострокові заходи відновлення ринку праці і збереження людського капіталу

Потребують також зміни у трудовому законодавстві у напрямку максимального спрощення і закріплення права на ведення бізнесу шляхом подання декларації без оформлення додаткових дозволів та ліцензій. Це не тільки зменшить витрати на адміністрування, але й зменшить можливості потенційних підприємців зіткнутися з деморалізуючими випадками корупції, скоротить бюрократичні перепони.

Не менш важливими є запровадження заходів щодо поступового скасування обмеження виїзду за кордон для тих, хто приносить експортні доходи та не становить високої цінності з військової точки зору. Це ті громадяни, хто може заробляти за кордоном, а гроші повертати в Україну. Такі заходи хоча й не сприяють збільшенню ВВП, проте є джерелом зростання валового національного доходу (ВНД). А гарантією економічної доцільності та соціального контракту між державою та такими працівниками можуть слугувати, наприклад, умова обов'язкового повернення валютної виручки в

Україну, відповідальність за неповернення (включно з конфіскацією майна). Також може працювати варіант дозволу на виїзд за умови сплати на рахунок держави щомісячної фіксованої суми в валюті. Необхідно створити ефективну та прозору систему дозволів на перетин кордону водіям, які везуть не тільки гуманітарну допомогу, але і експортну продукцію або товари критично важливого для економіки чи соціальної інфраструктури імпорту [18].

Серед економічних заходів, які доцільно використовувати для регулювання ринку праці у період війни, можна виділити такі:

1. Здійснення аудиту існуючої системи соціальної підтримки, швидкої переорієнтації системи субсидій та державної фінансової допомоги не просто на грошову підтримку населення, а на «підтримку зі стимулами». Тобто, йдеться не тільки про перерозподілені доходи, про гроші, які держава надає у вигляді соціальних трансфертів усім тим, хто постраждав від війни. Державні фінанси довго такого тиску на них не витримують. Переорієнтація соціальної системи має бути спрямована, насамперед, на стимулювання працевлаштування своїх громадян. Це означає, що протягом невеликого, але чітко визначеного проміжку часу (наприклад 3 або 6 місяців залежно від обставин) держава буде виконувати свою соціальну функцію і надавати необхідну фінансову допомогу постраждалим від війни громадянам для підтримки їхньої життєдіяльності. А після закінчення цього строку громадяни мають приступити до роботи і самостійно заробляти. Такі заходи необхідні для усунення «патології» в системі виплати коштів постраждалим від війни, щоб останні не зловживали соціальним захистом і виплатами.

Така система вже практикується у європейських країнах. Наприклад, уряд Польщі виплачує українським біженцям одноразову допомогу в сумі 300 злотих (2,4 тис. грн), щомісячну допомогу на дитину до 18 років у розмірі 500 злотих (4 тис. грн). Крім того, протягом перших чотирьох місяців перебування в Польщі її уряд виплачує фінансову допомогу (40 злотих, тобто 320 грн в день на одну особу) польським сім'ям та організаціям, які прийняли у себе українців. Але після 120 днів (4 місяців) виплата цих коштів припиняється за винятком, якщо на утриманні перебувають особи з інвалідністю, вагітні жінки, особи пенсійного віку. Крім того, з 1 січня 2023 року українські біженці у Польщі, які перебувають у колективному житлі понад 120 днів, втрачають право на безкоштовне житло і повинні будуть сплачувати 50% від вартості проживання. Німеччина виплачує українським біженцям щомісячну грошову допомогу у розмірі прожиткового мінімуму (450 євро на дорослу людину). В той же час німецький Jobcenter (аналог нашого центру зайнятості) підбирає вакансії для біженців, намагаючись врахувати їхні професійні компетентності, а також проводить коуч-сесії, на яких безробітних навчають складати резюме і проходити співбесіду. Ці приклади свідчать, що соціальна допомога не може бути безстроковою, вона має бути доповнена процедурами зайнятості.

2. Виходячи із попередньої пропозиції, держава має подбати про різні

форми зайнятості в умовах війни. Доречно зауважити, що це може бути не тільки постійна зайнятість (робота відповідно до трудового законодавства зі стандартним навантаженням впродовж певного проміжку часу, у нас це 40 годин на тиждень), але і тимчасова (зайнятість на основі контракту із зазначенням строку дії трудового договору) або часткова (зайнятість неповний робочий день чи тиждень тощо).

3. Створення програм зайнятості або сприяння відкриття власної справи для внутрішньо переміщених осіб. Для цього на територіях, які приймають внутрішніх мігрантів, необхідно спрямовувати зусилля на відновлення та реінтеграцію місцевої економіки для максимального використання трудового потенціалу внутрішньо переміщених осіб. Додаткову робочу силу переселенців слід адаптувати до локальних ринків праці і замінити нею тимчасово утворені вакансії через вплив місцевого працездатного населення до лав Збройних сил України, територіальної оборони тощо. Такі заходи можуть також допомогти закрити ринкові ніші локального ринку праці.

4. Як було сказано вище, багато людей, тікаючи від війни, змушені були покинути свої домівки і навіть країну. В даному контексті важливо забезпечувати умови трудової мобільності робочої сили і підтримувати віддалену роботу як для приватного, так і для державного секторів (державні органи, держкомпанії). З метою збереження робочої сили та мінімізації процесу її вимивання з України, в тому числі впливу молоді, працівників зі сформованими кваліфікаційними та професійними навичками, важливим завданням є збереження робочих місць із використанням гнучких форм організації праці та її оплати. Це стосується дистанційної, віддаленої роботи для тих, хто вимушений був залишити місця постійного проживання у період війни. Необхідно дати можливість людям працювати на відновлення України навіть поза головними міськими агломераціями чи тимчасово перебуваючи за кордоном. Для цього необхідно, насамперед, прибрати всі регуляторні (адміністративні) обмеження, а також створювати програми по залученню людей до віддаленої роботи. В умовах цифровізації економіки таких видів віддаленої роботи є багато, наприклад, робота в консультативних або колл-центрах, тестування ІТ-продуктів, оцифровування документів, комп'ютерне програмування, маркетинг в соціальних мережах, цифровий маркетинг, графічний дизайн тощо.

5. Варто використати перевірені часом і світовим досвідом кейнсіанські пропозиції регулювання ринку праці в умовах макроекономічної нестабільності, які були закладені в основу «Нового курсу» президента США Ф. Рузвельта для зменшення негативних наслідків Великої депресії 1929-1933 рр. Для цього доцільно запровадити оплачувані громадські роботи, насамперед в регіонах, які зазнали значних руйнувань. Такий захід буде мати подвійний позитивний ефект. З однієї сторони, це дозволить людям заробляти, навіть якщо ці заробітки будуть незначними, та задовольняти свої базові фізіологічні

та соціальні потреби. З іншої сторони, відбуватимуться необхідні роботи на кшталт прибирання уламків, розчищення та відновлення житлових приміщень, інфраструктурних об'єктів тощо, що значно полегшить повоєнну відбудову економіки України.

Український уряд здійснив певні кроки у цьому напрямку. Зокрема, прийнято рішення, що офіційно зареєстровані безробітні, які протягом 30 днів не працевлаштовані, будуть залучатися до суспільно корисних робіт. Це можуть бути роботи, спрямовані на забезпечення загальних потреб функціонування економіки та життєдіяльності населення, а саме:

- розбір завалів та відновлення будинків, пошкоджених у результаті бойових дій;

- заготівля дров для військових та населення;
- розвантаження гуманітарної допомоги;
- укріплення дамб;
- розчищення автомобільних доріг від завалів;
- надання допомоги внутрішньо переміщеним особам, людям з інвалідністю, людям літнього віку.

Перелік таких робіт не повний і залежить від потреб конкретного регіону. Важливо, що виконання усіх цих видів робіт держава буде оплачувати у розмірі не нижче мінімальної зарплати [19].

3.4. РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ

Середньострокові заходи регулювання ринку праці і збереження людського капіталу можна охарактеризувати так: дії сьогодні, результат у близькій перспективі. Це переважно заходи, спрямовані на підготовку тих спеціалістів, яких найбільше потребуватиме економіка у недалекому майбутньому для її повоєнного відновлення і відбудови. Ці заходи безпосередньо пов'язані із освітньою сферою (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Середньо- і довгострокові заходи відновлення ринку праці і збереження людського капіталу

Джерело: складено автором

Система освіти потребує її модернізації, переорієнтації на виклики ринку праці у період війни. Модернізація освіти має відбуватися за двома основними напрямками: по-перше, зміни у сфері професійної і вищої освіти, по-друге, підтримка програм перекваліфікації з їх переорієнтацією на ті спеціальності, які найбільше користуються попитом в умовах війни і повоєнної відбудови.

Насамперед, треба розширити програми перекваліфікації громадян.

Для цього слід визначити та донести до суспільства перелік професій з високим попитом у найближчій та віддаленій перспективі. Зробити аналіз

та прогноз, які фахівці очікувано будуть потрібні економіці відповідно до її коротко-, середньо- та довгострокових потреб. Розвивати мережі державних і приватних навчальних та кваліфікаційних центрів для того, щоб вимушено безробітні могли мати можливість максимально просто, швидко та без зайвої бюрократії отримати нову спеціальність. Очевидно, що у найближчій перспективі попит ринку праці на економістів, юристів та бухгалтерів буде значно меншим, ніж попит на будівельників, арматурників, працівників енергетичної галузі чи легкої промисловості. Очікується, що значним попитом під час відновлення країни користуватимуться працівники, задіяні у логістиці, військово-промисловому комплексі, відбудові інфраструктури, а також психологи та реабілітологи, які мають подбати про відновлення фізичного та психологічного здоров'я нації, її людського капіталу. Важливо, що робота таких кваліфікаційних центрів створюватиме робочі місця як для тих, хто навчається, так і для тих, хто навчає.

Потребує змін парадигма професійної технічної освіти. Насамперед, доцільно змінити систему фінансування профтехосвіти в умовах війни. Якщо у мирний час вона фінансувалася за рахунок місцевих бюджетів, то збереження такої системи фінансування у період війни призведе до того, що у зруйнованих областях (де потреби у відбудові будуть одні з найбільших) можливість навчати тих, хто відбудовуватиме ці регіони, буде майже відсутня через брак фінансування. Крім того, замовлення на такі спеціальності доцільно теж зосередити на державному рівні. Наприклад, збільшити державне замовлення на будівельників у закладах профтехосвіти Закарпаття (яке майже не постраждало від війни), які найближчим часом знайдуть роботу у відновленні міст та селищ Київської, Харківської, Херсонської та інших найбільш постраждалих від війни областей. І, нарешті, слід розглянути можливість максимального скорочення терміну підготовки найбільш затребуваних спеціалістів із 3,5 років до, наприклад, 1,5-2 років, запровадити державне фінансування короткотермінових програм у закладах профтехосвіти, навіть якщо для окремих студентів це вже буде друга освіта [18].

Якщо підтримка програм перекваліфікації і профтехосвіти є швидкою реакцією суспільства на вимоги ринку праці у період війни та найближчий повоєнний період, то переорієнтація вищої освіти є безпосередньо завданням середньо- та довгострокових періодів. У сфері вищої освіти треба сконцентрувати увагу на підготовці фахівців із тих спеціальностей, які будуть найбільш затребуваними на ринку праці уже в найближчому майбутньому і які пов'язані з розвитком нових технологій, з процесами цифровізації, інформатизації, розвитком штучного інтелекту.

Так, за висновками Всесвітнього економічного форуму до 2025 року з'являться нові професії, спричинені розвитком нових технологій і штучного інтелекту, а інші будуть витіснені в результаті зміни поділу праці між людьми і машинами. Проте будь-яка втрата одних робочих місць через автоматизацію

компенсуватиметься появою нових. У табл. 3.4 наведено перелік топ-10 професій, попит на які зміниться у середньостроковій перспективі і який пов'язаний із розвитком нових технологій.

Роботодавці, орієнтовані на мінімізацію витрат, будуть використовувати будь-яку можливість залучати нові технології та автоматизувати виробництво, скорочуючи при цьому «живі» робочі місця. Це переважно ті професії, які вирізняються монотонністю і чіткою послідовністю операцій, які можна заздалегідь запрограмувати і передати на виконання машинам. В цілому до 2025 року у світі очікується вивільнення 85 мільйонів робочих місць. В той же час топ-10 професій із зростаючим попитом складають переважно нові професії із трудомісткими завданнями, які може виконувати лише людина, а також професії із обслуговування систем штучного інтелекту (навчання, інтерпретація результатів, стеження за їхньою роботою). Всього до 2025 року у світі передбачається створення 97 мільйонів робочих місць, більш адаптовані до нових технологій і штучного інтелекту [20].

Таблиця 3.4

Топ-10 професій, попит на які зміниться у середньостроковій перспективі

№	Топ-10 професій, попит на які зростає	№	Топ-10 професій, попит на які скорочується
1	Спеціалісти з аналітики та дослідження даних	1	Технічні працівники (оператори) з введення даних
2	Фахівці зі штучного інтелекту та машинного навчання	2	Адміністративні та виконавчі секретарі
3	Спеціалісти з обробки великих баз даних (Big Data спеціалісти)	3	Бухгалтери та касири
4	Фахівці з цифрового маркетингу та стратегії	4	Аудитори
5	Фахівці з автоматизації виробничих процесів	5	Робітники складальних цехів і заводів
6	Фахівці з розвитку бізнесу	6	Менеджери з обслуговування та адміністрування бізнесу
7	Фахівці з цифрової трансформації	7	Спеціалісти з інформування та обслуговування клієнтів
8	Аналітики інформаційної безпеки	8	Генеральні та операційні менеджери
9	Розробники програмного забезпечення та застосунків	9	Механіки та ремонтники обладнання
10	Фахівці з Інтернету речей	10	Діловоди і складські службовці

Джерело: [20]

Довгострокові заходи регулювання ринку праці і збереження людського капіталу є заходами віддаленої перспективи. Вони мають бути спрямовані,

насамперед, на модернізацію структури національної економіки. Це необхідно, по-перше, для нарощення ВВП України, по-друге, для забезпечення нових робочих місць.

Якщо економічну структуру національної економіки залишити без змін, то до безкінечності буде повторюватися історія попередніх десятиріч. Протягом цього періоду після чергових криз і порушення макроекономічної стабільності національна економіка жодного разу не змогла вийти на попередні локальні піки. На рис. 3.10 продемонстровано зміну обсягів ВВП України від економічної кризи 2008 року до кризи, спричиненої війною 2022 року (враховуючі системну кризу 2013-2014 років і коронакризу 2020 року).

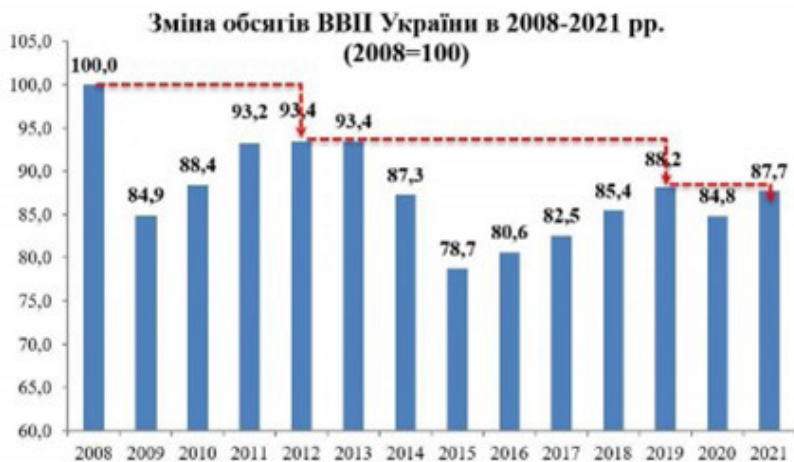

Рис. 3.10. Зміна обсягів ВВП України від економічної кризи 2008 року до кризи, спричиненої війною 2022 року

Джерело: [21]

Зважаючи на особливості національної економіки, модернізація її структури має відбуватися через підвищення технологічного потенціалу і інноваційну перебудову найбільш значущих її галузей. Вже зараз український уряд виокремив чотири галузі, на які буде спрямовано основні зусилля для їх підтримки. Це такі галузі як металургія, гірничо-промисловість і машинобудування; сільське господарство та харчова промисловість; ІТ-галузь, а також галузь високотехнологічного озброєння (military-tech). Якщо усі перераховані галузі окрім military-tech добре розвивалися і до війни, а агропромисловий сектор взагалі вважався одним із локомотивів національної економіки, то галузь високотехнологічного озброєння є новою галуззю, за якою

велике майбутнє і надважливі безпекові питання. Останні (безпекові питання) будуть пронизувати всі сфери суспільного життя ще довго після війни. В результаті цих змін мають з'явитись нові заводи та інші підприємства, які будуть переробляти місцеву сировину, випускати готову продукцію з високою доданою вартістю, вітчизняне високотехнологічне озброєння. Ці підприємства дадуть робочі місця працездатному населенню і сформують попит на різні спеціальності робітничих професій, інженерів, технологів тощо.

Таким чином, у період війни та повоєнного відновлення політика на ринку праці має бути двополярною та орієнтуватися як на внутрішній сегмент (на внутрішньо переміщених осіб), так і на зовнішній (на вимушених переселенців, які виїхали за межі країни).

Для повернення мігрантів, особливо зовнішніх, їм необхідно дати чіткий меседж, сигнал від держави, що саме їхній досвід життя та роботи за кордоном потрібні країні. Слід розуміти, що багато з тих, хто повернеться, прагнутимуть позитивних змін. Вони будуть упроваджуватимуть позитивні закордонні практики – від сортування сміття до неухильного дотримання правил і законів. У цьому сенсі вони, безумовно, принесуть велику користь під час повоєнної відбудови України.

Використання заходів коротко-, середньо- та довгострокового відновлення ринку праці мають покращити показники його економічної активності. Зокрема, рівень безробіття хоча і повільно, але буде скорочуватиметься. Очікується, що рівень безробіття у 2023 році буде складати 27%, у 2024 вже 18,2%. Номінальні зарплати досить швидко зростатимуть, однак у реальному вимірі у 2023-2024 роках вони будуть все значно нижчими за свій довоєнний рівень.

Висновки:

1. Повномасштабна війна призвела до безпрецедентного падіння вітчизняної економіки, колосального знищеного фізичного та людського капіталу, значних екологічних втрат, погіршення основних макроекономічних показників, стрімкого падіння ВВП тощо.

2. Для відбудови національної економіки необхідно оживити ринок праці, відновити робочі місця, повернути в країну вимушених мігрантів працездатного віку, припинити відтік молоді. Саме тому відновлення ринку праці та людського капіталу має бути пріоритетним завданням повоєнної відбудови економіки України.

3. Головним параметром ринку праці і найвищою цінністю у сучасному світі є людський капітал – унікальний носій інформації, навичок і знань. Його роль в умовах повоєнної відбудови національної економіки зростає. Людський капітал розглядається з точки зору його кількісних (демографічні тенденції, міграційні процеси) та якісних (освіта і наука, економічна активність, стан здоров'я) характеристик. З'ясовано, що в результаті повномасштабної війни, розв'язаної РФ проти України, кількість та якість людського капіталу, відтак і стан ринку праці зазнали значних змін.

4. Для повоєнного відновлення ринку праці та формування, збереження і примноження людського капіталу в Україні необхідно використовувати короткострокові (невідкладні), середньострокові (3-5 років) та довгострокові (від 5 років і більше) заходи. Це дасть змогу не тільки відновити показники економічної активності ринку праці до їхнього довоєнного рівня (у середньостроковій перспективі), але й покращити їх у довгостроковій перспективі і вийти на інноваційний рівень розвитку.

Література до розділу:

1. Звіт KSE Institute станом на вересень 2022 року. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-ponad-127-mlrd-zvit-kse-institute-stanom-na-veresen-2022-roku/>.
2. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року. KSE. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf
3. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Офіційний веб-сайт НБУ. URL: <https://bank.gov.ua/>
5. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>
6. The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital. – OECD, 2001. URL: <http://www.oecd.org/site/worldforum/33703702.pdf>
7. Guide on Measuring Human Capital. Prepared by the Task Force on Measuring Human Capital. – United Nations ECE/CES/2016/2/Add.2, Economic Commission for Europe. 2016. URL: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/consultationDocs/HumanCapitalGuide%20Global%20Consultation-v1.pdf>
8. Важливість розвитку людського капіталу у сучасному світі. Якою має бути стратегія України. Український інститут майбутнього. 2021. URL: <https://uifuture.org/publications/vazhlyvist-rozvytku-lyudskogo-kapitalu-u-suchasnomu-sviti-yakoyu-maye-byty-strategiya-ukrayiny/>
9. Грішнова О.А. Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України: сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку. Соціально-трудові відносини: теорія та практика. № 1. С. 34-41. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32608909.pdf>
10. Красота О.В. Інклюзивний підхід до підвищення конкурентоспроможності людського капіталу в умовах макроекономічної нестабільності. Теоретичні та прикладні питання економіки. Зб. наук. праць. 2022. Вип. 1 (44). С. 212-224. DOI: <https://doi.org/10.17721/tpre.2022.44.19>
11. Українська міграція у часи кризи: вимушена і трудова мобільність / під ред. Д. Дрбохлава, М. Ярошевич. Прага: Фак-т природничих наук Карлового унів-ту. 2016. 162 с.
12. В яких країнах Європи найбільше українських біженців. Слово і діло. Аналітичний портал. 08.11.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/08/infografika/suspilstvo/yakyyx-krayinax-yevropy-najbilshе-ukrayinskykh-bizhencziv>
13. Guiding Principles on Internal Displacement. United Nations. 2004. URL: <https://www.unhcr.org/43ce1cff2.pdf>
14. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» № 1706-VII від 20.10.2014 (із змінами і доповненнями на 29.10.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>
15. Настрої та оцінки українських біженців (липень-серпень 2022 р.). Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p>
16. Офіційний веб-портал парламенту України Верховна Рада України. Проект Закону про Державний бюджет України на 2023 рік. URL: <https://tid.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40472>
17. Official website of the Global Health Observatory. Explore a world of health data. UHC Service Coverage Index. URL: <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/uhc-index-of-service-coverage>
18. Железняк Я. Врятувати робочі місця: як війна вплинула на ринок праці та що з цим робити.

- LB.ua URL: https://lb.ua/blog/yaroslav_zhelezniak/518244_vryatuvati_robotchi_mistsya_yak_viyana.html*
19. «Армія відновлення»: відбудовуємо країну. Міністерство економіки України. URL: <https://bit.ly/3VsLbGj>
20. Красота О.В. Інклюзивний підхід до штучного інтелекту. Ефективна економіка. 2022. №8. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105.2022.8>
21. Як не повторити помилок минулого і збудувати технологічну, конкурентоздатну економіку. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/17/687120/>

РОЗДІЛ 4.

МАЛИЙ БІЗНЕС І МІКРОСТРАХУВАННЯ В ПОВОЄННІЙ ЕКОНОМІЦІ

4.1. ЗНАЧИМІСТЬ МАЛОГО БІЗНЕСУ ТА МІКРОБІЗНЕСУ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ

Національна рада з відновлення України повинна затвердити фінальний документ своєї роботи – План відновлення України. Він містить тисячі ключових завдань, які мають допомогти українській економіці розвиватися, створити сприятливі умови для ведення бізнесу в Україні, і звісно, зменшити державне регулювання підприємницької діяльності.

Значну частину розділу з відновлення економіки цього Плану присвячено спрощенню умов для старту малого й мікробізнесу, його детінізації, а також легалізації ринку праці та створенню нових робочих місць.

До початку повномасштабного військового вторгнення Росії в Україні за оцінками експертів налічувалося від 3 до 4 млн українців, які працювали без оформлення трудових відносин чи підприємницької діяльності. Орієнтовні недонаходження до бюджету від такого стану справ коливаються від 120 до 150 млрд гривень на рік.

Зокрема, у червні 2020 року 63,7% українців працювали за трудовою книжкою або письмовим договором та отримували лише офіційну заробітну плату. Такі дані опитування Центром Разумкова 2017 респондентів по всій Україні. Решта визнали, що отримують усю або частину зарплати неофіційно. Зокрема, майже кожен п'ятий респондент дослідження (19,8%) працював без офіційного оформлення (що відповідає даним Державної служби статистики України також в межах статистичної похибки), а 16,4% хоч і мали офіційні стосунки з роботодавцем, але частину зарплатні отримували «в конверті».

Водночас, понад чверть (26,5%) економічно активного населення від 15 до 70 років (а його в Україні на початок 2022 року налічувалося 16,7 млн осіб згідно з даними Державної служби статистики України) отримують тіньові доходи (дослідження Інституту економіки та прогнозування НАН України).

Але це не остаточний показник і частка «тіньовиків» може бути більшою, ймовірно, через отримувачів незадекларованих доходів від індивідуальної підприємницької та трудової діяльності. Близько 7-10% від економічно активного населення є ймовірними «тіньовими» підприємцями або самозайнятими особами. Це від 10 до 20 млрд гривень щорічних недонаходжень до держбюджету.

Очевидно, за час війни ситуація лише погіршилася. За різними оцінками аналітиків, близько 1 млн українців втратили роботу, понад 6,6 млн людей – внутрішньо переміщені особи: вони або зараз тимчасово не працюють, або знаходять періодичну роботу без оформлення трудових відносин.

Проблема детінізації підприємницької та індивідуальної трудової діяльності, а також зайнятості населення, вимагає комплексних та диференційованих підходів розв'язання залежно від специфіки країни. Зокрема, суто репресивний підхід довів свою низьку ефективність навіть у розвинених країнах, не кажучи вже про країни з гіршою якістю державного управління, до яких належить і Україна. А зі зменшенням можливостей держави щодо контролю певних видів діяльності та категорій платників податків, збільшується актуальність компромісних підходів до їх детінізації.

В Україні роль механізму компромісної детінізації виконує спрощена система оподаткування та звітності для малого бізнесу (фактично – мікробізнесу) – ССО. Вона довела свою ефективність у детінізації основної частини мікропідприємництва та частини самозайнятих, особливо тих, що мають клієнтами підприємства чи фізичних осіб-підприємців.

Проте, свого часу, у 2010 році, спроба ліквідації ССО з боку тодішнього керівництва країни й подальший компроміс, який значно ускладнив і зробив дорожчою користування цією системою, призвели до втрати 2,2 млн легальних робочих місць у секторі мікробізнесу, з яких переважна частина перейшла у повну «тінь».

Однак, необхідність реєструвати підприємницьку діяльність і подавати звіти, з ризиком перевірок і штрафів, робить навіть ССО недостатньо привабливою для осіб, що займаються індивідуальною або епізодичною трудовою діяльністю. Це зумовлює потребу у доповненні ССО ще простішим та компроміснішим механізмом легалізації, який був би привабливим для тих категорій, які сьогодні масово залишаються поза правовим полем.

Суспільство загалом зацікавлене у створенні умов для розвитку мікробізнесу та виходу його в офіційне правове поле. Окрім своєї основної задачі – приносити прибутки власникам – будь-яка підприємницька діяльність створює низку зовнішніх ефектів, які, відповідно, стають об'єктами державної політики. Наприклад:

- створення робочих місць невеликим коштом та без необхідності державного втручання;
- мікробізнес є ефективним способом боротьби з бідністю. Окремі люди та цілі регіони, що потрапили у «пастку бідності», потребують ресурсного імпульсу, який дозволив би їм запустити спіраль виходу зі злиднів;
- критично важливою є роль мікробізнесу як «колиски» для реалізації творчого, зокрема підприємницького потенціалу. Особливо це стосується постіндустріальної стадії розвитку, де саме таланти стають найбільшим багатством нації;
- підтримка конкурентного середовища, надто у галузях з високою віддачею від масштабу, дозволяє напряму збільшити суспільний добробут;
- створення комфортного споживацького середовища. Ця категорія є дуже суб'єктивною, але у багатьох розвинених країнах, зокрема ЄС, приділяється

увага збереженню малого бізнесу, особливо у сферах обслуговування, харчування та роздрібно́ї торгівлі з мотивів створення комфорту для споживачів та туристів.

Разом з тим, у посткомуністичних країнах малий та мікробізнес, який працює легально, – не лише доходи в бюджет, а й виховання підприємницької культури та подолання негативного ставлення до підприємництва.

Оптимальні рішення для України.

Різні країни ЄС та Азії застосовують 5 моделей оподаткування, зокрема:

- податок з доходів фізичних осіб – Фінляндія, Болгарія, Чехія, Польща, Румунія, Угорщина тощо;
- спрощений режим оподаткування на загальній системі – Хорватія, Чехія, Польща, Італія та інші;
- податок з виторгу – Польща, Грузія та інші;
- фіксований податок – Україна, Польща, Грузія, Азербайджан та інші;
- патент – Казахстан, Молдова, Киргизстан та інші.

Система спрощеного оподаткування, яка наразі діє в Україні, порівняно з моделями інших країн створює загалом непогані можливості для самозайнятих осіб, що працюють на постійній основі, і для яких така діяльність є основною. Але що робити з негнучкістю строків переходу на ССО та неможливістю робити це епізодично, за потреби?

З цієї причини, отримувати додаткові до основної роботи заробітки на нерегулярній (наприклад, сезонній) основі в легальному секторі для самозайнятих осіб може бути обтяжливим і не вигідним, тому цей сектор залишається в «тіні». Крім того, певна частина самозайнятих не готова реєструватися офіційно через обтяжливість процесу відкриття та закриття ФОП, додаткової звітності, можливих перевірок.

Не забуваймо й про те, що часто найдоступніший варіант для тимчасового заробітку, – це співпраця з онлайн-платформами. Враховуючи складну економічну ситуацію, доволі велика кількість людей може підробляти, йдучи працювати на неповний робочий день, на тимчасові посади, або ж як незалежні підрядники. Наприклад, репетиторство, водіння авто під замовлення, будівельні роботи, кур'єр, позаштатна робота, фітнес-тренування.

Але наявні податкові режими в Україні передбачають подання звітності в податкову, сплату спеціальних внесків та інші моменти, які ускладнюють ухвалення рішення щодо початку такої діяльності. Тому відповідним економічним суб'єктам потрібно запропонувати привабливу пропозицію, яка дозволить не лише легалізувати їх на добровільній основі, а ще й приноситьиме помірні бюджетні надходження.

Досвід інших країн говорить, що такий режим для самозайнятих не призводить до перетоків з інших режимів, а відбувається реальна детінізація, коли самозайняті, які раніше працювали без сплати будь-яких податків, масово реєструються як самозайняті та починають сплачувати податки. Суспільство

зацікавлене у легалізації будь-якої корисної діяльності навіть за символічну плату, оскільки тіньовий статус породжує багато негативних ефектів для інших: корумпує контрольні органи, живить злочинність, виводить з правового поля активну частину населення, стримує розвиток бізнесу.

За наших умов, відповідно до світового досвіду, ми можемо очікувати на добровільну легалізацію від третини до половини тих, хто працював у неформальному секторі. Тобто добровільної легалізації до 1 млн самозайнятих осіб, що може додатково принести до держбюджету до 10 млрд гривень на рік, залежно від ціни патентів/суми виторгу та інтенсивності детінізації.

Для цього потрібно законодавчо запровадити найпростішу модель оподаткування для самозайнятих, без реєстрації та звітів – де самозайняті реєструються за декларативним принципом, а онлайн-платформи подають інформацію про обіг контрагентів до податкових органів. Це може бути патентна система або податок від виторгу зі ставкою в межах 5-6% та зі звільненням від обов'язкової сплати єдиного соціального внеску.

Впровадження спрощеної системи для самозайнятих дозволить легалізуватися ширшому колу осіб. Водночас, мають бути обмеження для певних видів діяльності аби завадити можливостям зловживання зі сторони бізнесу – але лише ті, що мають економічне обґрунтування.

Важливо також усунути необхідність обліку доходів та витрат з метою зменшення видатків на адміністрування зі сторони платників податків і податкових органів для осіб, самозайнятих у видах діяльності, які обмежені у такий спосіб, аби в будь-якому разі не дозволити перевищити встановлений законом верхній поріг для 1 групи ССО.

Замість ведення обліку доходів, їх розмір має бути обмежений економічно через виключення певних видів діяльності та вимогу щодо виключно особистого надання послуг із заборорою використання найманих працівників. Потрібно обмежити можливості тиску податкових органів на самозайнятих осіб. Все це дозволить створити привабливі умови як для добровільної легалізації мікробізнесу, так і для детінізації в інших секторах.

4.2. МІКРОСТРАХУВАННЯ ЯК ЗАСІБ УБЕЗПЕЧЕННЯ НЕЗАМОЖНОГО НАСЕЛЕННЯ І МАЛОГО БІЗНЕСУ

Потенційна економічна результативність мікрострахових продуктів базується на можливості охоплення населення і бізнесу захистом від ризиків з великою частотою настання і невеликими витратами. Залежно від рівня невизначеності (коли і як часто трапляється небажана подія) і розміру збитків, заподіяних ризиковою подією, можна схарактеризувати шість найбільш поширених видів ризиків людей і бізнесу (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Найбільш поширені види ризиків з позиції мікрострахування

Вид ризиків	Анотація або приклад
Ризики життєвого циклу	потенційні витрати із забезпечення плати за навчання, пенсійні накопичення тощо
Ризик смерті	більше невизначений за часом, ніж події, що відбуваються під час життєвого циклу
Майнові ризики	пожежі, крадіжки, псування, втрати особистих або комерційних активів мають високий ступінь невизначеності
Ризик безробітності	проблема втрати роботи і працездатності, що продовжується постійно
Ризик, пов'язаний із здоров'ям	нешасні випадки, хвороби, спричинення тілесної шкоди членам сім'ї та витрати
Масові ризики	Війна, природне лихо, епідемії та інші крупні події, які одночасно приносять істотні втрати для більшості населення

Джерело: побудовано на основі [1]

Хоч ризики життєвого циклу не зачіпають всі сім'ї, вони трапляються досить часто. сім'ї загалом здатні справлятися з ними за рахунок отриманого впродовж всього життя доходу. Ризик смерті є неминучим, тому населення матиме потребу в захисті, яку може задовольнити мікрострахування. Майновим ризикам властивий вищий ступінь невизначеності порівняно з ризиками життєвого циклу або ж ризиками смерті. Ризик втрати роботи і працездатності на відміну від одиничних або випадкових подій є постійною проблемою. Хоча страхова сума може бути невисокою, однак вірогідність такої втрати є непередбачуваною. Ризики, пов'язані зі здоров'ям, бувають різними залежно від природи того, що трапилося. Ці ризики можуть траплятися часто, але їх передбачення залишається ускладненим. Водночас вони можуть бути охоплені мікрострахуванням. Якщо кожна сім'я неодмінно піддається тим або тим ризикам з п'яти попередніх груп, то масові ризики розглядають окремо, тому що вони є погано передбаченими, зачіпають велику кількість

населення одночасно, приносять масові збитки всередині одного й того самого господарства.

Основна мета мікрострахування – це захист від ризику. Ризик притаманний кожному виду діяльності людини. Існують певні критерії, що дають підстави зараховувати ризики до страхових, тобто до таких, що можуть бути охоплені страховими компаніями:

1. Ризик, що входить в обсяг відповідальності страховика, має бути відшкодований.
2. Ризик має носити випадковий характер.
3. Імовірність настання такого ризику слід співвідносити з масою однорідних ризиків.
4. Настання страхового випадку, яке виражається в реалізації ризику, не повинне пов'язуватися з волевиявленням, спекуляціями страхувальника або інших зацікавлених осіб, тобто не можна приймати на страхування ризики, пов'язані з наміром страхувальника (спекулятивні ризики).
5. Факт настання страхового випадку невідомий у часі та у просторі.
6. Страхова подія не повинна сягати розмірів катастрофічного лиха, тобто не повинна охоплювати велику масу однорідних об'єктів у рамках величезної страхової сукупності, спричинюючи масові збитки.
7. Наслідки реалізації ризику мають бути такими, що об'єктивно вимірюються та оцінюються.

Слід відрізнити ризик узагалі та страховий ризик. У ст. 8 Закону України «Про страхування» зазначено: «Страховий ризик – певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання» [2, с. 12]. За критерієм розміру збитків ризику можна диференціювати за чотирма рівнями: малі, середні, великі, катастрофічні. Зазвичай страхування охоплює великі, середні та малі ризики й застосовується для ризикових видів страхування (іншого, ніж страхування життя) у межах ймовірностей від $q_1=0,005$ до $q_2=0,25$. Імовірність у страхуванні життя визначається статистичними таблицями тривалості життя населення (так звані таблиці смертності).

Значна ймовірність ризику передбачає дорогий страховий захист, тобто великий розмір страхової премії й високий страховий тариф. Так, на українському страховому ринку страховики приймають на страхування ризики переважно з ймовірністю меншою за 0,25 (25%) і фактично відмовляються від ризиків, ймовірність яких перевищує цю межу.

Залежно від наявної статистики подій можна аналізувати частоту настання подій або густину розподілу певного ризику як з погляду дискретної величини, так і неперервної [3; 4]. Якісну залежність неперервної функції розподілу частоти страхових подій або ймовірності страхової події від масштабу збитку показано на рис. 4.1. Статистика наявних збитків у кожного страховика може відрізнитися суттєво – тому форми кривих частоти збитків також можуть

суттєво відрізнятися: від спадних експоненціального або розподілу Паретто до розподілів з максимумами типу логнормального або гама-розподілів [4]. Зазвичай використовують нормальний розподіл, застосовуючи правила великих чисел [5, с. 28].

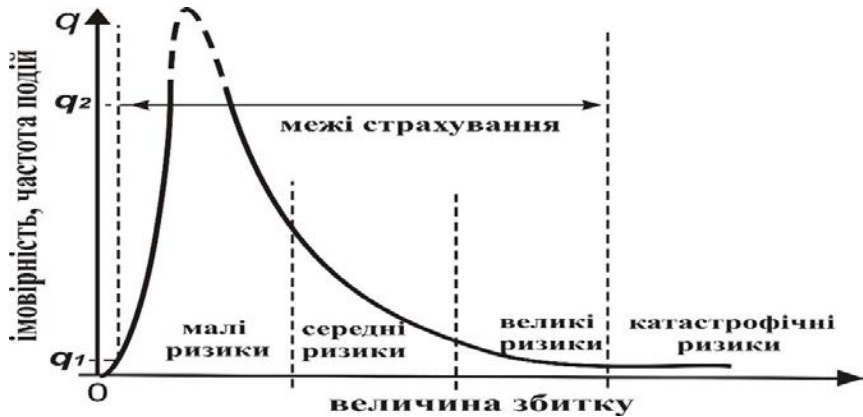

Рис. 4.1. Якісна залежність функції розподілу частоти страхових подій (імовірності q) від масштабу збитку. Традиційне страхування застосовується в межах ймовірностей від $q_1=0,005$ до $q_2=0,25$

Джерело: побудовано на основі [1]

Теорія ризик-менеджменту стверджує, що в середньому, чим меншим за величиною збитку є ризик, тим частіше він трапляється в повсякденному житті (права частина кривої на рис. 4.1). Така ситуація є притаманною, наприклад, ризикам пожежі: можна очікувати велику кількість невеликих пожеж і досить малу кількість великих за збитками пожеж. Подібною є ситуація з аваріями на виробництві.

У західній економічній літературі це питання досліджував Герберт Вільям Хайнріх (Herbert William Heinrich), який побудував діаграму – так званий трикутник Хайнріха (Heinrich triangle). Трикутник узагальнює результати спостережень за декількома тисячами випадків на виробництві (рис. 4.2). Такий розподіл випадкових подій фактично є дискретним. Він показує, що на кожне велике пошкодження на виробництві припадає біля 30 невеликих пошкоджень і близько 300 аварій, які не призвели до пошкоджень.

На підставі означення мікрострахування та його соціальної спрямованості можна зробити висновок, що воно охоплює лише малі (та частково середні) за масштабом збитку ризики. Причому, якщо здійснюється звичайним страховиком за його критеріями, то буде в межах страхування й відомого ризик-менеджменту (справа від максимуму кривої на рис. 4.1).

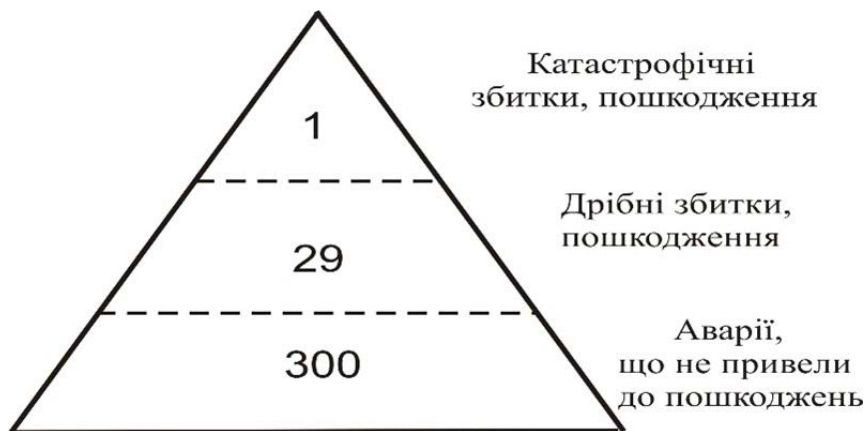

Рис. 4.2. Трикутник Хайнріха – на одне катастрофічне пошкодження припадає 29 дрібних пошкоджень і 300 аварій, що не спричинюють пошкоджень

Джерело: побудовано на основі [1]

Якщо ж воно буде здійснюватися спеціально створеними мікрофінансовими організаціями або міжнародними інститутами чи неформальними групами, тоді межі мікрострахування можуть виходити за межі звичайного страхування ($q < q_1$ і $q > q_2$).

Систематизація даних дає підстави виокремити найбільш поширені ризики для населення України з невеликими доходами й малого бізнесу, можливі з позицій упровадження мікрострахування (табл. 4.2).

Таблиця 4.2
Основні ризики незаможного населення та малого бізнесу в Україні

Ризики населення		Ризики малого бізнесу
1	нешасний випадок	втрата бізнесу або комерційних активів
2	неочікувана хвороба, що потребує госпіталізації	воєнні дії
3	спричинення тілесної шкоди членам сім'ї	нешасний випадок, пожежа
4	крадіжка, псування майна	небезпечність запозичення
5	втрата працездатності у віці від 18 до 65 рр.	недоотримання очікуваного прибутку
6	природні катаклізми	X
7	несерйозні нетривалі хвороби	X
8	ризик смерті	X
9	ризик смерті членів сім'ї	X
10	втрата роботи	X

Ризики населення		Ризики малого бізнесу
11	воєнні дії	X
12	втрата або недоотримання очікуваного урожаю	X
13	ризик витрат на освіту дітей	x

Джерело: побудовано на основі [6, с. 33; 7, с. 520]

Результат дії реального ризику на населення й малий бізнес обумовить реакцію, яка може відрізнитися залежно від сили дії ризику та тривалості дії. Якщо слабка дія призводить до зменшення витрат і оптимізації бюджету сім'ї, то сильна дія призводить до повної втрати активів, ізоляції та проблем зі здоров'ям. Помірна дія може призводити до суттєвого зменшення активів, соціальних обмежень, зміни місця роботи та проживання, появи заборгованості.

Якщо врахувати, що звичайне страхування й соціальний захист є формалізованими настільки, що не можуть охопити весь спектр реакцій.

Тоді стає зрозумілим, що найповніше охоплення ризиків може бути досягнуте додатково за рахунок мікрострахування (рис. 4.1). Залежно від того, членом якої громади є людина, у неї можуть бути також інші можливості реагування, а саме: можливість запозичення грошей у релігійних громад, допомога спонсорів, меценатів і спеціальних комітетів допомоги.

Пропонуємо розглянути вплив кількості договорів на тарифні ставки. Спочатку наведемо загальний аналіз динаміки нетто-тарифу залежно від його складників – кількості договорів, імовірності настання страхового випадку, коефіцієнта гарантії безпеки внесків. Далі дослідимо, як впливає невелика кількість договорів на тариф мікрострахової послуги [8, с. 114]. Зазвичай всі необхідні фонди й резерви, призначені для здійснення страхових операцій, відображено в структурі тарифної ставки. Тому обґрунтований мікростраховий тариф повинен гарантувати принаймні беззбиткове проведення мікрострахування.

Для звичайного страховика всі складові частини тарифної ставки поступають до різних спеціальних фондів. Ризикова нетто-ставка поступає до фонду оплати збитків, з якого здійснюються виплати сум і страхового відшкодування. Ризикові страхові надбавки утворюють фонди для компенсації випадкових коливань виплат страхового фонду. Навантаження в брутто-ставці спрямовуються на формування особливого фонду, з якого оплачуватимуться витрати страхового товариства. Під час проведення окремих видів страхування в складі навантаження виділяють відрахування на фінансування заходів, що дають змогу знизити вірогідність настання страхової події (превентивні заходи). Для мікрострахування така широка диверсифікація отриманих грошей може не використовуватися, однак базові складові тарифної ставки повинні залишитися навіть для спрощених актуарних розрахунків.

Як відомо, нетто-тариф складається з основної нетто-ставки T_0 і ризикової

надбавки T_P :

$$T_H = T_O + T_P \quad (4.1)$$

Основна нетто-ставка T_O відповідає середнім очікуваним виплатам і являє собою відношення середньої виплати до середньої страхової суми, помножене на імовірність страхової події [9]. Імовірність мікрострахової події – це відношення числа страхових випадків до загальної кількості договорів мікрострахування, тому основна нетто-ставка може бути визначена також як відношення загальної суми виплат до загальної мікрострахової суми:

$$T_o = \frac{S_B}{S} q = \frac{S_B}{S} \cdot \frac{M}{N} = \frac{\sum_{k=1}^M S_{Bk}}{\sum_{j=1}^N S_j} \quad (4.2);$$

де N – загальна кількість договорів мікрострахування, укладених за деякий період,

M – кількість страхових випадків у N договорах,

S_j – мікрострахова сума при укладанні j -го договору ($j = 1, \dots, N$),

S_{Bk} – мікрострахове відшкодування при k -м у страховому випадку, ($k = 1, \dots, M$),

S – середня мікрострахова сума за одним договором страхування,

S_B – середнє відшкодування за однією мікростраховою подією,

q – імовірність мікрострахової події.

У формулі (4.1) тариф визначено на одну гривню страхової суми.

Розглянемо тепер ризикову надбавку T_P . Ризикова надбавка, крім імовірності настання мікрострахових подій, середньої мікрострахової суми й середнього відшкодування, залежить також від кількості договорів (N), віднесених до періоду часу, на який проводиться мікрострахування, середнього розкиду відшкодування (R_v) і гарантії безпеки (γ) – імовірності, з якою зібраних внесків повинно вистачити на виплату відшкодування за мікростраховими випадками. Вона враховує відхилення можливих виплат від їхнього середнього рівня. Уведення ризикової надбавки пов'язане з тим, що реальна статистика за прийнятими на мікрострахування ризиками може відрізнитися від статистики (подій), отриманої з незалежних джерел, або статистики, що складається в процесі роботи самої мікрострахової компанії.

Залежно від статистики, яку має страхова організація, ризикову надбавку можна розрахувати різними способами. Для мікростраховиків можна прийняти:

$$T_P = T_o \cdot \alpha(\gamma) \cdot \sqrt{\frac{1,44}{N \cdot q}} [1 - q] \quad (4.3)$$

де $\alpha(\gamma)$ – коефіцієнт, який залежить від гарантії безпеки $\mathcal{U}$.

Якщо мікростраховик проводить мікрострахування одночасно за декількома видами ризиків, то можна розрахувати ризикову надбавку у всьому портфелі [10, с. 47]. Отже, загальна нетто-ставка може бути записана у вигляді:

$$T_l = \frac{S_B}{S} \cdot q \cdot \left(1 + \alpha(\gamma) \cdot \sqrt{\frac{1,44}{N \cdot q} [1 - q]} \right) \quad (4.4)$$

Врахуємо далі, що для мікростраховика величина N не є постійною, а може бути змінною. У такому разі, згідно із формулою (4.4), тариф T_N являє собою функцію від N : $T_N = T_N(N)$.

Дослідимо вплив кількості договорів мікрострахування на тарифну ставку, а саме, розглянемо вплив зміни кількості договорів страхування на основну нетто-ставку T_0 і ризикову надбавку T_R . Як правило, зі зростанням N величина імовірності q спрямовується до свого асимптотичного значення, яке залишається постійним для одного виду страхування. Тому при збільшенні кількості застрахованих об'єктів N збільшується й кількість страхових випадків M у цьому страховому портфелі, і навпаки. Це означає, що ріст кількості договорів страхування не змінює основну нетто-ставку T_0 .

Дослідимо тепер вплив кількості договорів N на ризикову надбавку T_R . Як видно з формули (4.3), функція T_R є обернено пропорційною кореню квадратному з N . Отже, ризикова надбавка завжди зменшується зі збільшенням кількості договорів мікрострахування, що укладаються (якщо зміна кількості договорів не змінює імовірність страхового випадку). Тоді зі зростанням кількості договорів (при фіксованих інших параметрах) частка ризикової надбавки (4.3) у загальному тарифі (4.4) істотно змінюється. Це особливо відчутно в тому разі, коли в початковому розподілі тарифу ризикова частка була велика. Частку ризикової надбавки в загальній нетто-ставці зображено на рисунку 4.3, де графік залежності T_N від N побудовано за формулою (4.4).

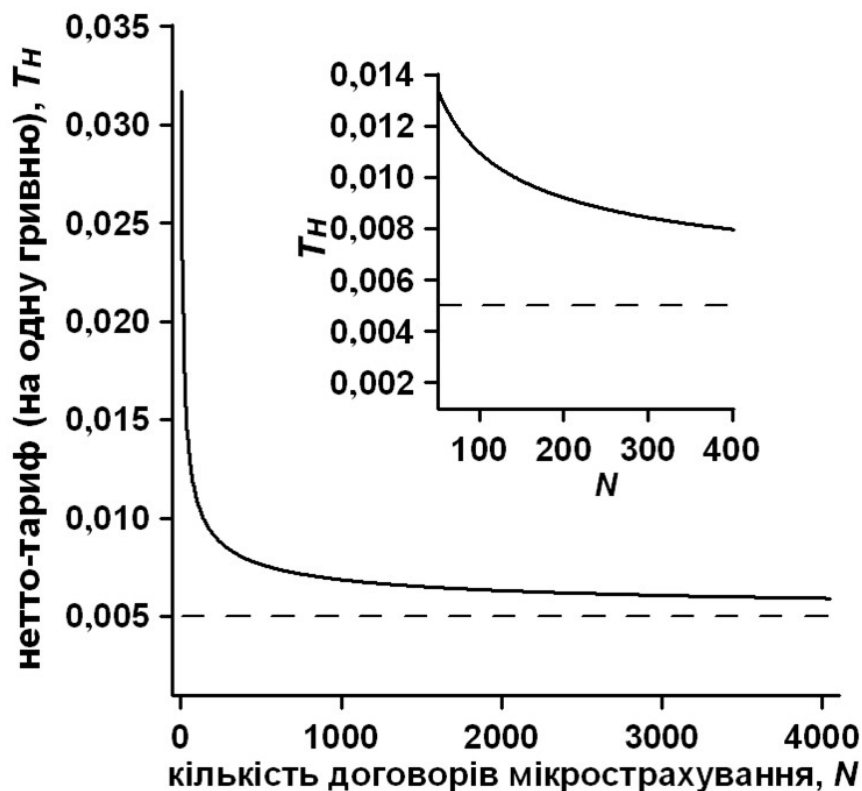

Рис. 4.3. Залежність тарифної нетто-ставки T_N (неперервна спадна лінія) від кількості договорів мікрострахування N за постійних інших параметрів ($S_B/S=0,5$, $\alpha(\gamma)=1$ за табл. 4.4, $q=0,01$). Пунктирна лінія відповідає значенню ставки основного нетто-тарифу $T_0=0,005$

Джерело: побудовано за формулою (2.4) для обраних значень параметрів

На рис. 4.3 пунктирна лінія відповідає значенню основного тарифу T_0 . Для обраних параметрів $S_B/S=0,5$, $q=0,01$ отримаємо основний нетто-тариф $T_0=0,5 \times 0,01=0,005$ на одну гривню страхової суми. Значення тарифу T_P різко зростає зі зменшенням числа договорів.

Графік залежності є монотонно спадною функцією відносно N . У граничному випадку великих значень N ($N \rightarrow \infty$) функція T_N спрямовується до свого асимптотичного значення ($T_N \rightarrow T_0$).

Як бачимо з рис. 4.3, різке зростання тарифу T_N відстежується за малої кількості договорів N . Причому для $N < 100 \div 150$ основним внеском у нетто-тариф у цьому разі є саме ризикова надбавка T_P .

Отже, спрощена модель показує принципову можливість використання

мікрострахування. Водночас прибутковість такого бізнесу має високі ризики для малої кількості договорів страхування.

4.3. МОДЕЛІ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІКРОСТРАХУВАННЯ

Характерні ознаки мікрострахування та його фінансове забезпечення можуть по-різному оцінювати дві сторони фінансових відносин: страхувальник і страховик. З погляду незаможної людини мікрострахування може мати сенс, якщо воно буде мати спрощену і прозору систему страхування з низьким рівнем страхових премій і тарифів, простими полісами страхування, відсутністю ретельних перевірок клієнтів, високими гарантіями відшкодування, швидкою допомогою в разі настання страхового випадку. З погляду страховика мікрострахуванню притаманні невеликі виплати і страхові суми, нестабільні й малі премії незаможного населення, велика ймовірність настання страхової події, висока частка страхових відшкодувань, низький рівень рентабельності мікрострахової діяльності, відсутність катастрофічних витрат.

Дамо різні модельні уявлення щодо визначення ціни мікрострахування. Прийнятні для незаможної людини і малого бізнесу умови мікрострахування визначає тенденція (консервативна щодо змін) людської поведінки, що може бути сформульовано так:

$$Bc/D \rightarrow 0. \quad (4.5)$$

де: Bc - страхова премія за певний період (вартість мікрострахування),

D - дохід особи за той же самий час.

Наприклад, для Bc може бути річна премія, а D – дохід за рік.

Іншими словами, клієнт погодиться сплачувати лише невелику страхову премію. Це, зі свого зокрема, обумовлюватиме невисокий розмір страхового відшкодування. Все наведене вище спричиняє потребу обмежити інтервал можливих цін на послуги мікрострахування.

Кризерій 1. З міркувань мінімальних можливостей незаможної людини загалом можна обрати як відправне значення – мінімальну заробітну плату в країні. Автори роботи [11, с. 30] провели опитування незаможного населення України і виявили, що потенційні незаможні страхувальники готові платити за мікрострахування страхову премію (Bc) за рік в межах 3% МЗП. Отже, перший підхід, за формулою (4.5), дає можливість запропонувати верхню межу мікрострахової премії за рік за полісом мікрострахування не більше 3% МЗП.

$$\text{Річна вартість полісу} = 3\% \text{ від МЗП} \quad (4.6)$$

Звідси отримаємо максимальну річну вартість мікрострахового полісу. Станом на листопад 2020 року величина МЗП є рівною 5000 грн [12]. Річна вартість мікрострахового поліса буде визначатися відповідно:

$$\text{Річна вартість поліса} = 3\% \text{ від } 5000 \text{ грн} \approx 150 \text{ грн.}$$

За таких умов мікрострахування не буде обтяжливим для страхувальників: зменшення доходу на такі витрати в межах одного відсотка будуть несуттєвими

для нього.

За критерієм 2 премія визначається розміром страхової суми. У роботі [11, с. 32] показано, що неможливе населення готове платити за мікрострахування страхову премію (B_c) в межах 1% страхової суми:

$$B_c = 1\% \text{ від страхової суми} \quad (4.7)$$

Отже, за таким методом постачальник послуг і страхувальник обирають страхову премію і страхову суму за домовленістю. Наприклад, річну премію (B_c) від одного договору мікрострахування, що передбачає тариф у розмірі 1% страхової суми, визначимо так: 100 грн. – для договору зі страховою сумою 10000 грн. Такий підхід дасть змогу клієнту разом з компанією знайти компромісне рішення. Досвід Уганди, Танзанії, Малаві показує дієвість мікрострахування з розміром страхових внесків близько 0,5% страхової суми [7, с. 445; 13, с. 48; 14, с. 55].

Маржа мікрострахування. З погляду мікростраховика маленький розмір страхових премій і невисока рентабельність повинні компенсуватися маржею відповідальності мікростраховика для уникнення зловживань з боку клієнтів (бажання повернути гроші будь-якою ціною, особливо на час завершення дії договору мікрострахування). Це стосується нижньої межі відповідальності мікростраховика й обумовлено зменшенням операційних витрат. На нашу думку, такий нижній ліміт відповідальності мікростраховика може бути зіставлений з максимальним розміром мікрострахової премії. Якщо знову обрати за відправне значення розмір внесків, то можна запропонувати *критерій маржі мікрострахування*, за яким нижній ліміт відповідальності мікростраховика визначатиметься як величина страхового внеску. Отже, у разі страхового випадку, що призведе до втрат з боку людини або підприємця, менших, ніж ліміт відповідальності мікростраховика, грошова компенсація з боку мікростраховика є не обов'язковою і може бути надана лише за бажанням мікростраховика.

Одним з привабливих шляхів створення мікрострахових компаній полягає у можливості використання невеликого статутного капіталу. Можна припустити, що для вузької спеціалізації потрібна невелика страхова компанія. Тоді доцільно запропонувати дещо спрощені вимоги до її утворення порівняно з традиційними страховиками. З іншої сторони, можна припустити можливість зростання невеликого страховика до розмірів стандартних страхових компаній. На подібне вказує зарубіжний досвід мікрострахування.

З цих позицій, пропонується новий підхід, коли розмір статутного капіталу мікростраховиків буде не однаковим для всіх, а розрахованим із очікуваного виду мікрострахової діяльності, тобто пропорційно до прийнятого ризику. Приймемо до уваги межу євростандартів МЄС = 2 млн євро для початку здійснення страхової діяльності. Зазначена межа відповідає вимогам забезпечення високого рівня фінансової надійності страховиків.

Спробуємо надати модельні уявлення про величину статутного капіталу для початку мікрострахової діяльності. По-перше, припустимо, що мікрострахування є добровільним. Розділимо добровільне страхування на 3 групи за видами діяльності й зазначимо середнє значення математичного сподівання коефіцієнта збитковості страхових операцій (ЗСО):

- 1) особисте страхування, $ЗСО_1=0,4$;
- 2) страхування майна, $ЗСО_2=0,6$;
- 3) страхування відповідальності, $ЗСО_3=0,7$.

Коефіцієнти збитковості страхових операцій є загальноприйнятими в страховій практиці й відповідають статистиці страхових випадків [9; 10].

Уважатимемо, що за умов отримання мікростраховиком ліцензії на всі види страхування, мінімальний статутний капітал (K) має становити 2 млн євро згідно з європейським стандартом. Тоді, згідно з наведеним переліком трьох видів діяльності, маємо пропорцію розмірів статутних фондів:

$$K_1 : K_2 : K_3 = ЗСО_1 : ЗСО_2 : ЗСО_3 = 0,4 : 0,6 : 0,7$$

де: K_1 відповідає особистому страхуванню,

K_2 - страхуванню майна,

K_3 - страхуванню відповідальності.

$$K_1 + K_2 + K_3 = МЕС$$

(4.8)

Після математичних перетворень отримаємо:

$$K_1 = 470590 \text{ євро (15 млн грн),}$$

$$K_2 = 705880 \text{ євро (22 млн грн);}$$

$$K_3 = 823530 \text{ євро (25 млн грн).}$$

Якщо межа МЕС = 2 млн євро буде змінюватися, то відповідно будуть змінюватися й значення K_1 , K_2 , K_3 за означеним алгоритмом так, що в сукупності становитимуть МЕС.

Зауважимо, що мікрострахові компанії України будуть прагнути здійснювати комплексне страхування одночасно за різними видами страхування. Тому доцільно надавати ліцензії для роботи з обмеженим колом неосновних для страховика видів страхування. Так, наприклад, якщо мікростраховик отримав ліцензію на мікрострахування майна як на основний вид діяльності, тоді його мінімальний статутний капітал має становити $K_2=705880$ євро згідно з наведеними розрахунками. Однак, у такому разі він має право здійснювати всі інші види страхування в обсязі не більше 20% від загальної страхової діяльності. Відповідну пропозицію показано в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

**Моделювання розміру статутного капіталу мікрострахової компанії
залежно від обраних видів мікрострахової діяльності**

Група (рівень)	Мінімальний розмір статутного фонду К		Пропорція дозволених видів мікрострахової діяльності
	Формула	Значення	
I	K_1	470590 євро (15 млн грн)	Особисте мікрострахування. Інші види мікрострахування $\leq 20\%$.
	K_2	705880 євро (22 млн грн)	Мікрострахування майна. Інші види мікрострахування $\leq 20\%$.
	K_3	823530 євро (25 млн грн)	Мікрострахування відповідальності. Інші види мікрострахування $\leq 20\%$.
II	K_1+K_2	1176470 євро (37 млн грн)	Особисте мікрострахування та майна. Інші види мікрострахування $\leq 20\%$.
	K_1+K_3	1294120 євро (40 млн грн)	Особисте мікрострахування та відповідальності. Інші види мікрострахування $\leq 20\%$.
	K_2+K_3	1529410 євро (47 млн грн)	Мікрострахування майна та відповідальності. Інші види мікрострахування $\leq 20\%$.
III	$K_1+K_2+K_3$	2 млн євро (62 млн грн)	Всі види страхування і мікрострахування

Джерело: побудовано автором

Отже, 1. Закон України «Про страхування» визначає страховий ризик як певну подію, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. Зазвичай страхування охоплює великі, середні та малі ризики у межах ймовірностей від 0,005 до 0,25.

Мікрострахування охоплюватиме малі (та частково середні) за масштабом збитку ризики. Якщо мікрострахування здійснюватиметься спеціально створеними мікрофінансовими організаціями, тоді його застосування може виходити за межі традиційного страхування.

2. Для звичайного страховика всі складові частини тарифної ставки поступають до різних спеціальних фондів. Ризикова нетто-ставка поступає до фонду оплати збитків, з якого здійснюються виплати сум і страхового відшкодування. Ризикові страхові надбавки утворюють фонди для компенсації випадкових коливань виплат страхового фонду. Навантаження в брутто-ставці спрямовуються на формування прибутку і оплату витрат страхового товариства. Для мікрострахування така широка диверсифікація отриманих грошей може не використовуватися, однак базові складові тарифної ставки повинні залишитися навіть для спрощених актуарних розрахунків.

Аналіз вплив кількості договорів мікрострахування на тарифну ставку показав, що зі зростанням кількості договорів ризикова надбавка завжди зменшується. Різне зростання тарифу відстежується за малої кількості

договорів. Це особливо відчутно в тому разі, коли в початковому розподілі тарифу ризикова частка була великою. Причому для кількості договорів до $100 \div 150$ одиниць основним внеском у нетто-тариф стає саме ризикова надбавка. Загалом побудована в роботі модель показує принципову можливість використання мікрострахування на основі традиційних актуарних розрахунків. Водночас одержано, що прибутковість такого бізнесу має високі ризики для малої кількості договорів страхування.

3. Незаможний клієнт спроможний погодиться сплачувати лише невелику страхову премію. Це, зі своєї сторони, обумовлюватиме невисокий розмір страхового відшкодування. Все наведене вище спричиняє потребу обмежити інтервал можливих цін і відшкодування на послуги мікрострахування.

Маленький розмір мікрострахових премій і високий відсоток операційних витрат на початку діяльності обумовлюють потребу визначення нижнього ліміту відповідальності мікростраховика, який запропоновано на рівні страхової премії. Мікрострахове відшкодування не здійснюється у разі страхового випадку з рівнем витрат, меншим за страхову премію.

4. У роботі побудовано модель розрахунку статутного капіталу для початку мікрострахової діяльності. Запропоновано новий підхід, суть якого полягає в можливості існування на ринку невеликих локальних компаній, що могли б здійснювати мікрострахування і мати невеликий розмір статутного капіталу. За таким підходом, за відлік обрано межу євростандартів МСС=2 млн євро, величина статутного капіталу залежить від обраного мікростраховиком виду діяльності: $K_1=470590$ євро (15 млн грн) - для особистого мікрострахування, $K_2=705880$ євро (22 млн грн) - для мікрострахування майна; $K_3=823530$ євро (25 млн грн) - для мікрострахування відповідальності. Причому, мікростраховику дозволяється здійснювати всі інші види страхування в обсязі не більше 20% від загальної страхової діяльності.

Література до розділу:

1. Heinrich Triangle. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Herbert_William_Heinrich
2. Про внесення змін до Закону України «Про страхування»: Закон України від 04.10.2001 № 2745-III. Голос України. №207 (2707). 2001. С. 10-13.
3. Баранова О. В. Дискусійні питання запровадження мікрострахування в Україні. Фінанси, облік і аудит. 2018. Вип. 2. С. 37-47.
4. Hampton John J. *Financial Management of Insurance Companies*. New York : Amacom Books, 1992. 242 p.
5. Кірімов А. Управління страховим захистом: оцінка перестрахування високо збиткових портфелів за принципом stop-loss. Страхова справа. 2009. № 4 (36). С. 26-32.
6. Matul M., Durmanova E., Tounitsky V. *Market for Microinsurance in Ukraine. Low-Income Households Needs and Market Development Projections*. Warsaw: Microfinance Centre for CEE and the NIS, 2006. 75 p.
7. *Protecting the poor – a microinsurance compendium* / [Edited by the C. Churchill]. International Labor organization in association with Munich Re Foundation. Germany: Munchen, Geneva, 2006. 678 p.
8. Шірінян Л. В., Шірінян А. С. Вплив тарифу на фінансову стійкість страхових компаній. Фінанси України. 2004. № 4. С. 111-119.

9. *Страховання: підручник / за ред. С. С. Осадець. - 2-ге вид. перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2002. 599 с.*
10. Мілерман О. С. *Теорія страхових премій та їх роль в управлінні страхуванням. Фінанси. 2003. № 5. С. 46-50.*
11. Shirinyan L., Shirinyan A. *Precondition on microinsurance in Ukraine: contingent valuation approach for poor population behaviour regarding insurance services. Journal of Eastern European and Central Asian Research, 2019, 6 (2), 24.*
12. *Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>*
13. Гребеничиков Е. С. *Мікροстрахування – не зовсім звичайне страхування і не лише для малозабезпечених. Фінанси. 2007. № 10. С. 47-55.*
14. Roth J., McCord M.J., Liber D. *The landscape of microinsurance in the World's 100 poorest countries. The Microinsurance centre, LLC, 2007. 107 p.*

РОЗДІЛ 5.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ МІКРОСТРАХУВАННЯ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

5.1. АДРЕСНЕ МІКРОСТРАХУВАННЯ ЗА УЧАСТІ ДЕРЖАВИ ТА СПОНСОРІВ

У розділі 4 було розглянуто мікрострахування і визначено цільову аудиторію мікрострахування з позицій незаможного населення. Подібний підхід може бути застосовано до самозайнятих фізичних осіб і юридичних осіб, які займаються підприємництвом і мають низький рівень доходів, тобто до малого бізнесу.

Тому доцільно об'єднати обидва підходи для уніфікації правил і вимог в єдину концепцію мікрострахування населення і бізнесу. Крім того, необхідно дати відповідь на питання щодо участі держави в реалізації мікрострахування в Україні.

За статистикою в країнах ЄС на 1000 осіб припадає близько 42 підприємств, а частка зайнятих у сфері малого підприємництва становить близько 75% працездатного населення. В Україні ці показники значно нижчі: на 1000 осіб – лише близько 3,5 підприємств та, відповідно, лише близько 11% працездатного населення [1, с. 88].

З позицій мікрострахування це можуть бути, по-перше, найдрібніші суб'єкти підприємницької діяльності – самозайняті фізичні особи, що не використовують працю найманих працівників та здійснюють діяльність у сфері торгівлі або надання платних послуг населенню, тобто працюють на кінцевого споживача. Це практично те підприємництво, що перебуває ще на початковому етапі і є, по суті, засобом боротьби з бідністю.

По-друге, це суб'єкти підприємництва (як фізичні, так і юридичні особи), річний обсяг виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) яких не перевищує межі 500 мінімальних зарплат, а річний прибуток, що припадає на одну особу, становить не більше 25 мінімальних зарплат у країні.

З позицій розмірів грошових надходжень й обсягів витрат мікрострахування можна порівнювати з мікрокредитуванням. Крім того, мікрокредитування також може породити суміжний вид діяльності – страхування мікрокредитів. Всього в Україні вже працюють 323 відділи мікрокредитування, 62 з яких – у малих містах і сільській місцевості. Цьому сегментові ринку в Україні приблизно 10 років, проте він зростає великими темпами (70-100% щорічно), і обсяги його, за оцінками банкірів, уже досягли 800 млн доларів. Така сфера кредитування, як правило, пов'язана з невеликим сімейним бізнесом, малими виробничими потужностями, невеликими торговельними площами, тобто, по суті, з тим, що сформувалося не так давно й сьогодні динамічно розвивається.

Залежно від обсягів соціального забезпечення за рахунок бюджетних

коштів, можлива участь держави і спонсорів за різним рівнем охоплення населення мікрострахуванням. Враховуючи методику «чаша стратифікації» за доходами, пропонується розглянути три рівні пріоритетності для здійснення мікрострахування за участі держави через надання адресної допомоги і визначити цільову аудиторію:

- перший рівень (обов'язковий для держави через адресне мікрострахування за участі держави) – для абсолютно бідних і зuboжілих (з доходом в межах 1 МЗП);

- другий рівень (рекомендований для держави) – для відносно бідних і незаможних (з доходом в межах від 1 МЗП до 2 МЗП);

- третій рівень (за власні кошти населення) – для малозаможних і заможних.

Подібний підхід може бути застосовано до самозайнятих фізичних осіб і юридичних осіб, які займаються підприємництвом і мають низький рівень доходів. Державне адресне втручання й допомога спонсорів будуть застосовуватися лише для тих, хто має малий річний прибуток і невеликий обсяг виручки від реалізації (річний дохід) (рис. 5.1).

Рис. 5.1. Мікрострахування з використанням державної адресної допомоги для осіб з низькими доходами і постачальника мікрострахової послуги

Джерело: удосконалено на основі [2, с. 155]

Пропонується розглянути три рівні пріоритетності для здійснення мікрострахування малого бізнесу за участі держави через надання адресної допомоги і визначити цільову аудиторію:

- перший рівень (обов'язковий для держави через адресне мікрострахування за участі держави) – для самозайнятих осіб (з річним доходом в межах 200 МЗП та прибутком в межах 13 МЗП);

- другий рівень (рекомендований для держави) – для самозайнятих осіб (з

річним доходом в межах від 200 МЗП до 500 МЗП та прибутком в межах від 13 МЗП до 25 МЗП);

- третій рівень (за власні кошти малого бізнесу) – для для самозанятих осіб (з річним доходом понад 500 МЗП та прибутком понад 25 МЗП).

Як приклад однієї зі можливих схем мікрострахування розглянемо ідею, яка полягає в тому, щоб використати адресну допомогу для бідних і незаможних верств населення: держава укладає договір із мікростраховиком щодо надання послуг незаможним громадянам через купівлю персоніфікованих полісів мікрострахування. Держава здійснює моніторинг стану незаможного населення й страхового ринку щодо доступу бідних верств населення до страхування. Незаможна людина підписує, отримує договір мікрострахування й послуги від страховика (рис. 5.1). Оплату страхового договору здійснює держава, але не дає гроші готівкою безпосередньо незаможній людині, а перераховує на рахунок страховика. До того ж державні органи влади та управління користуються даними відділів соціального забезпечення, що мають детальну інформацію про кожну незаможну людину, яка потребує адресної допомоги. Отже, це надасть державі упевненості в тому, що гроші пішли на страхування конкретної особи й вона отримує додатковий захист від ускладнень у житті. Надалі держава не має потреби проводити ретельної перевірки наявності та розмірів збитків у разі страхових випадків. Обслуговування і сплата відшкодування стане справою мікростраховиків. Держава може лише контролювати їх діяльність.

Якщо спонсором є приватна особа, то держава сприяє таким донорам і співпрацює за аналогічною схемою за допомогою інформації відділів соціального забезпечення.

Виконаємо оцінку вартості адресного мікрострахування для держави для рівня 1 (для населення з доходом до 1 МЗП). Припустимо, що річна вартість поліса є рівною 150 грн. Кількість дорослого населення України від 15 до 65 років становить близько 31 млн осіб. За оцінками, частка населення з доходом до 1 МЗП є близькою до 24%, що становить 7,44 млн осіб. З цих позицій витрати держави для адресної сплати страхових внесків буде:

$$150 \text{ грн.} \times 7,44 \text{ млн осіб} = 1116 \text{ млн грн.} \approx 1 \text{ млрд грн !!!}$$

Можна аналогічно показати, що у випадку адресного мікрострахування для населення з доходом від 1 до 2 МЗП, витрати держави для рівня 2 будуть становити:

$$150 \text{ грн.} \times 16,43 \text{ млн осіб} = 2464,5 \text{ млн грн.} \approx 2,5 \text{ млрд грн !!!}$$

Розглянемо важливі питання державного регулювання мікрострахування. Держава має забезпечити таке регулювання, яке враховує особливості як страхування, так і мікрострахування. У зв'язку з цим виникає потреба у визначенні методів державного регулювання мікрострахування, яке може з'явитися на страховому ринку України:

1. Види мікрострахування є добровільними, їх пропонують переважно особам віком від 18 до 65 років.

2. Термін чинності договорів - один рік (за винятком договору мікрострахування життя, тривалість якого може бути від одного до 5 років, але з періодом страхування – один рік).

3. Статутний капітал постачальника приймається той, що відповідає обраним напрямам мікрострахування: $K1=470590$ євро (15 млн грн) - для особистого мікрострахування, $K2=705880$ євро (22 млн грн) - для мікрострахування майна; $K3=823530$ євро (25 млн грн) - для мікрострахування відповідальності.

4. Ліцензування новостворених мікростраховиків охоплює шість видів мікрострахування: мікрострахування здоров'я, мікрострахування життя, мікрострахування майна та активів, мікрострахування від нещасного випадку, мікрострахування позики/бізнесу, мікрострахування врожаю. Дозвіл на здійснення мікрострахування для існуючих страховиків базується на наявних ліцензіях і не потребує додаткового ліцензування.

5. На окремому сайті створюється відкрита для вільного перегляду офіційна електронна база даних з інформацією про:

- діючих постачальників послуг мікрострахування, що містить: повне найменування мікростраховика, юридичну адресу, рік та місце реєстрації, контактні дані, банківські реквізити, прізвище та ініціали керівника та головного бухгалтера, ліцензії на дозволені види діяльності з переліком мікрострахових продуктів, річний звіт мікростраховика, інша загальна інформація;

- договори мікрострахування і всіх застрахованих/страхувальників (серія і номер поліса, вид мікрострахування, термін дії та місце/область укладання договору, найменування та місце розташування постачальника послуг мікрострахування, П.І.Б. застрахованого/страхувальника, рік народження, стать, місце реєстрації);

- медичні установи України, що мають право на медичне обслуговування власників полісів мікрострахування.

6. Інформацію про договір мікрострахування кожного страховика окремо подається на офіційному сайті відповідного постачальника послуг мікрострахування. Кожний договір мікрострахування повинен бути персоніфікований і занесений страховиком у таку електронну базу даних так, щоб кожна лікарня, банк або інша установа могла швидко знайти і узгодити достовірні дані про застраховану особу для наступних правомірних дій.

7. Територія чинності договорів мікрострахування – всі регіони України.

8. Укладання договору мікрострахування здійснюється за місцем реєстрації та/або проживання особи чи підприємця.

9. Наявність добровільного договору мікрострахування, оплаченого страхувальником за власні кошти, не є підставою для відмови від надання державної допомоги у разі страхового випадку. У разі адресного державного

мікрострахування (коли договір мікрострахування оплачується державою) державна допомога виключається, а страхове відшкодування надається мікростраховиком, що здійснював мікрострахування.

Така пропозиція стосовно полісів мікрострахування здоров'я відрізняється від полісів звичайного медичного страхування тим, що не обмежує людину прив'язкою до лікарні, з якою страховик підписав договір про обслуговування. Це дасть змогу скористатися полісом мікрострахування здоров'я в усіх регіонах України, а не тільки у місці укладання договору. Водночас можна запропонувати державне регулювання кількості медичних закладів, що матимуть право на обслуговування за полісами мікрострахування (особливо у разі державного втручання і адресної допомоги). Наприклад, за пропозицією Міністерства охорони здоров'я України можна запровадити перелік регіональних медичних установ, що будуть обслуговувати власників полісів мікрострахування по всій території країни.

Можливі декілька шляхів реалізації законодавчого створення й регулювання мікрострахування. Перший шлях стає можливим завдяки удосконаленню чинного Закону України «Про страхування». Другий полягає в прийнятті та впровадженні окремого Закону України «Про мікрострахування». До того ж, це може бути втілено в «Концепції створення й регулювання мікрострахування» або шляхом імплементації відповідного закону у вигляді «Концепції створення й розвитку мікрофінансування в Україні на 2025-2030 роки», яка б у комплексі унормованих заходів охопила й мікрострахування. В обох випадках законодавство повинне визначити відповідні ключові поняття мікрострахування:

- обов'язки та права суб'єктів мікрострахування;
- договірні відносини між сторонами;
- означення мікрострахового продукту;
- порядок та умови здійснення страхових виплат і відшкодування;
- форми мікрострахування;
- перелік видів мікрострахування;
- систему й повноваження органів державного регулювання;
- умови спеціального ліцензування;
- правила мікрострахування;
- параметри мікрострахових продуктів (охоплюючи межу страхової премії, страхової суми та максимальний термін страхування);
- режим управління для мікростраховиків;
- спеціальні вимоги до мікростраховика або інституту мікрострахування й особливості їхнього функціонування;
- спрощені вимоги до формування страхових резервів, спеціальні умови й напрями його розміщення з низьким рівнем ризику та відповідним складом інвестиційних інструментів;
- взаємовідносини мікростраховика й держави та критерії моніторингу;

• порядок ліквідації, реорганізації та санації мікростраховиків, розгляд спорів.

Відповідне Законодавство повинне передбачати участь страховиків на цьому ринку й сприяти участі інших суб'єктів, які могли б здійснювати мікрострахування. Найбільш прийнятним є перший варіант, що передбачає зарахування розділу про мікрострахування в загальний Закон «Про страхування», у рамках якого буде надано можливість широкої участі в мікрострахуванні не тільки мікростраховикам, а й всім традиційним страховикам від малих до більш потужних.

Контроль діяльності невеликих мікростраховиків, що будуть створюватись на місцевому й регіональному рівнях і пропонуватимуть мікрострахування за участі держави, може бути впроваджений із сторони регіональних і місцевих органів державного регулювання.

Податкові стимули. З вищенаведених причин і з метою заохочення мікрострахової діяльності в Україні є доцільною можливість звільнення новостворених мікростраховиків від оподаткування у такій послідовності:

- перші 3 роки – нульова ставка податку за всіма видами діяльності;
- з 3-го по 5-й роки включно – половина ставки податку за мікростраховою діяльністю і на загальних засадах оподаткування для інших видів діяльності;
- з 6-го року – на загальних засадах, аналогічно до традиційних страховиків.

Одне з основних питань, що виникає під час вивчення можливостей мікрострахування: хто буде здійснювати таке страхування в Україні? У ролі мікростраховика можуть виступати як спеціально створена організація, що проводить виключно мікрострахування, так і традиційна страхова компанія, для якої мікрострахування становить лише один з напрямів діяльності, метою якого є обслуговування клієнтів з невисокими доходами.

Отже, постачальниками послуг мікрострахування можуть бути: сама держава (державна страхова компанія), кредитні спілки, страхові компанії, спеціально створені інститути мікрофінансування та інші фінансові організації (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Класифікація потенційних постачальників послуг мікрострахування

Рівень потенційного охоплення	Потенційні постачальники
Загальнодержавний	Держава (державна страхова компанія або постачальник послуг)
Регіональний	Спеціально створені страхові компанії
	Спеціально створені інститути мікрофінансування
	Традиційні страхові компанії
	Банки
	Інші фінансові організації

Рівень потенційного охоплення	Потенційні постачальники
Місцевий	Спеціально створені мікрострахові компанії
	Спеціально створені мікрофінансові організації
	Похоронні бюро
	Кредитні спілки

Джерело: розроблено автором

Доцільним є створення спеціальних державних і комерційних мікрострахових компаній на місцевому рівні. Потенційні нові мікрострахові компанії можуть прийти на страховий ринок з лав великих поховальних бюро, організацій мікрокредитування, однорідних за інтересами груп та аналогічних організацій. Сприяння діяльності цих юридичних осіб також буде підтримувати мету уряду з розширення економічних можливостей і запобігання розвитку тіньової економіки.

Вважаємо, оптимальним каналом розповсюдження мікрострахування можуть стати спеціально створені інститути мікрофінансування на регіональному рівні. Не всі перераховані потенційні постачальники послуг мікрострахування є оптимальними (табл. 5.1). Так, наприклад, для зниження витрат на маркетинг і дистрибуцію послуг мікрострахування підходять професійні об'єднання, кредитні та сільські союзи. Однак, не треба відмовлятися від можливостей традиційних страховиків.

Станом на 1 січня 2020 р. ліцензію на право надання страхових послуг в Україні мали 233 страхових компаній, з яких 23 здійснювало страхування життя. Загальний обсяг активів українського ринку страхових послуг становив близько 4% ВВП, що демонструє важливість цього виду діяльності. Отже, традиційні страховики також можуть стати носіями такого виду страхування. Однак, поки що вони не розглядають можливостей страхування населення з низькими доходами.

Заслугує на увагу те, що мікрострахування в певних його виявах вже фактично здійснюється в Україні (наприклад, страхування врожаю невеликих фермерських господарств, так звані сезонні види страхування дітей у дитячих садках, школах і літніх таборах, страхування батьків від неплатоспроможності сплати за навчання дитини в навчальному закладі), хоча його не прийнято називати мікрострахуванням.

Донори. У зв'язку з низьким рівнем доходу споживачів послуг виникає специфічна умова застосування мікрострахування для бідних – це наявність спонсора або так званого донора. У світі під цим терміном розуміють двосторонні та багатосторонні агентства, регіональні банки розвитку, фонди, соціально відповідальних інвесторів, спонсорів та інші організації, які фінансують мікрострахування або розробляють мікрофінансові програми та керують ними. Донори могли б допомогти особам з низькими доходами

керувати власними ризиками і зменшити вразливість.

Для впровадження мікрострахування в Україні пропонується розглядати як потенційних донорів, які могли б допомогти людям з низькими доходами керувати власними ризиками і зменшити вразливість, наступних суб'єктів фінансового ринку (табл. 5.2).

У 2002 році була створена спеціальна робоча консультативна група CGAP допомоги бідним (підрозділ Світового Банку з мікрострахування, США), яка надає платформу для донорів, страховиків, суб'єктів, що визначають політику й постачальників технічних послуг для обміну досвідом, координації один з одним. На сьогодні вона вже нараховує 80 членів.

Таблиця 5.2

Потенційні донори для здійснення мікрострахування в Україні

№	Донори
Наявні потенційні донори	
1	Міжнародні фонди і банки
2	Банки державного рівня
3	Державні фонди
4	Соціально відповідальні інвестори (юридичні / фізичні особи)
5	Традиційні страхові компанії
6	Кредитні спілки
Пропозиція щодо інших потенційних донорів	
7	Спеціально створені мікрофінансові організації
8	Регіональні банки розвитку України
9	Спеціально створені державні фонди

Джерело: розроблено автором

У 2005 році світові донори створили міжнародне агентство з мікрострахування АМС, яке стало дочірньою компанією Opportunity International й увійшло до мережі страхового брокерства. АМС надає інформаційну й технічну допомогу страховим компаніям для модифікації продуктів клієнтам з низькими доходами, є посередником партнерства з різними каналами розповсюдження, пропонує ефективну допоміжну підтримку з обробки документації для каналів розповсюдження. АМС обслуговує більше 3 млн клієнтів у 10 країнах світу, а донорами стали Білл та Мелінда Гейтс, які надали сотні млн. доларів для розвитку мікрострахування у світі [3].

5.2. РОЗРОБКА ПОЛІСІВ МІКРОСТРАХУВАННЯ: СУТНІСТЬ І СПЕЦИФІКА

Анкетування населення стосовно бажання страхуватися виявило різну пріоритетність видів страхування за критерієм значущості для неможлих громадян, яка виявилася в такій послідовності:

- здоров'я,
- життя,
- майно,
- від нещасного випадку,
- позики,
- врожай (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Ступені важливості видів страхування для неможлих населення України

Ступінь значущості	Види мікрострахування
1	мікрострахування здоров'я на випадок хвороби
2	мікрострахування життя (на випадок смерті)
3	мікрострахування майна та активів
4	мікрострахування від нещасного випадку
5	мікрострахування позики/бізнесу
6	мікрострахування врожаю

Джерело: удосконалено на основі [2, с. 166]

Згідно з чинним Законом України «Про страхування» звичайний договір страхування є письмовою угодою між сторонами й повинен містити інформацію щодо:

- об'єкта страхування,
- розміру страхової суми,
- переліку страхових випадків,
- розмірів страхових премій,
- термінів сплати,
- термінів чинності договору,
- умов здійснення страхової виплати,
- обов'язків сторін [4].

Бланки мікрострахових полісів та бланки заяв на виплату страхового відшкодування/страхової суми повинні охоплювати зазначені пункти, але бути максимально спрощеними й зрозумілими для клієнтів, а реагування страховиків на настання страхового випадку - швидким.

З цих позицій можна запропонувати шість видів полісів мікрострахування,

для яких: страхова сума не перевищують 1000 євро (10000-50000 грн.), а нижній ліміт відповідальності страховика (маржа мікрострахування) визначається на рівні величини страхової премії.

Як вже зазначалося, термін дії договорів мікрострахування пропонується обмежити 1 роком (поліс страхування життя – до 5 років з щорічним періодом страхування).

У кожному полісі утримувач мікрострахового поліса визначає вигодонабувача на випадок ускладнень або втрати ним дієздатності. Якщо нічого не трапляється впродовж дії страхового договору, утримувач будь-якого мікрострахового поліса нічого не отримує. Частота сплати страхових внесків – один раз на рік на початку страхування або двічі на рік частинами з можливістю сплати внесків упродовж одного місяця. Пропонується період очікування до 30 діб (на розсуд постачальника послуг) для початку дії поліса мікрострахування.

Для оформлення поліса мікрострахування страхувальнику потрібно мати документ, що засвідчує особу, довідку про присвоєння ідентифікаційного коду, і за наявності відкритого рахунку в банку особа може повідомити про це страховика для можливості перерахування коштів страхового відшкодування на цей рахунок. Аналогічні документи повинен надати й вигодонабувач, який зазначений у договорі страхування.

Інші документи надаються за потребою й перераховані окремо для кожного виду мікрострахування.

Розглянемо більш детально економіко-правові аспекти запропонованих далі правил мікрострахування, сутність і специфіку полісів мікрострахування для незаможного населення й представників малого бізнесу (табл. 5.3).

Поліс мікрострахування здоров'я на випадок хвороби забезпечуватиме захист утримувача страхового поліса віком від 18 до 65 років упродовж періоду страхової угоди:

- 75% вартості лікування й госпіталізації не менше, ніж на 5 днів, якщо лікування стосується вперше виявленого захворювання й пов'язане з викликом швидкої допомоги, госпіталізацією, хірургічною операцією, оплатою послуг лікарів і придбанням медикаментів;

- грошову компенсацію (добові) після госпіталізації впродовж кількості днів не більше, ніж термін госпіталізації, але не більше 30 днів, з розрахунку добових згідно з розміром встановленої в країні мінімальної заробітної плати, що припадає на добу.

Особливістю цього поліса є те, що він поширений на будь-яку медичну установу у всіх регіонах України. Страхувальник повинен упродовж 24 годин повідомити про страховий випадок страховика або його представника. Страхова виплата має бути здійснена протягом 7 діб (крім вихідних і святкових днів) з моменту подачі страхувальником заяви про виплату, документів (рахунків) лікувально-профілактичного закладу, що підтверджують настання страхового випадку й розмір витрат.

Страховим випадком не вважатимуться травми або ушкодження внаслідок неправомірних дій страхувальника або в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Крім того, літні люди й люди з тривалими, невиліковними захворюваннями (онкологічні, СНІД, наркологічні і психоневрологічні, інваліди) будуть вилучені з групи одержувачів такої мікростраховки, адже виплата відшкодування цій категорії громадян може підірвати фінансову стабільність постачальника мікрострахових послуг.

Поліс мікрострахування життя (на випадок смерті) забезпечуватиме швидке покриття витрат на поховання утримувача страхового поліса віком від 18 до 65 років незалежно від причин. Термін чинності страхового договору пропонуємо від одного до 5 років з періодом страхування – один рік. Таке страхування можна було б назвати «короткостроковим страхуванням життя», і за формою воно є подібним до договорів із ризикових видів добровільного страхування, які укладають зазвичай на один рік. У разі мікрострахування з періодом страхування один рік накопичення вважається відсутнім, тому виплати не будуть пропорційними до внесків, а розмір страхової суми щороку буде фіксованим. Якщо нічого не трапляється за час чинності страхового договору, то після закінчення періоду чинності договору застрахованому страхову виплату не здійснюють. Причому виплата може бути здійснена в результаті смерті з будь-яких причин і покриватиме витрати виключно на поховання в межах зазначеної страхової суми. Страхувальником може бути як сама людина, так і її родичі.

Вигодонабувач (або член родини застрахованого) повинен протягом 24 годин повідомити про страховий випадок страховика або його представника. Страхова виплата здійснюється готівкою або на персоналізований рахунок вигодонабувача впродовж 7 робочих днів із моменту подачі заяви про виплату, свідчення про смерть і документів, що засвідчують право вигодонабувача.

Поліс мікрострахування майна та активів передбачає страхування вибірково будь-якого з видів майна, сукупна вартість яких не перевищує 10000 грн (можливо, за домовленістю – 50000 грн.), з переліку:

1. елементи будівлі, квартири;
2. транспортні засоби;
3. оздоблення, обладнання, інвентар;
4. домашнє майно;
5. сільськогосподарські тварини, домашня птиця, кролі, хутрові звірі, сім'ї бджіл.

За таким полісом виплачуватиметься компенсація в розмірі 75% поточної ринкової вартості застрахованого майна/активу, заміни або ремонту певного елемента майна, якщо його пошкоджено чи втрачено внаслідок таких причин:

- пожежі, удару блискавки, викиду або вибуху газу, аварії (опалювальної системи, водопровідної або каналізаційної мережі, проникнення води із сусіднього приміщення, раптове зруйнування основних конструкцій житлових

або підсобних приміщень);

- навмисних дій третіх осіб (крадіжки, грабежу чи розбою, підпалу, актів вандалізму);

- стихійних явищ (сильний вітер, град, злива, паводок, селі, землетрус, схід лавин, гірські обвали, зсув, осідання ґрунту, повінь, буря, ураган, вихід підґрунтових вод, паводок, незвичні для певної місцевості тривалі дощі та великі снігопади).

Для отримання поліса клієнт повинен додатково надати:

- документ, що підтверджує право власності (технічний паспорт тощо) на період чинності договору про майно, що буде застраховано;

- інформацію щодо відсутності обмежень та інфекційних захворювань тварин (для осіб, що займаються сільськогосподарською діяльністю).

Страхувальник повинен упродовж 24 годин повідомити про страховий випадок страховика або його представника. Страхова виплата клієнтові здійснюється упродовж 7 робочих днів з моменту подачі заяви про виплату й документів, що засвідчують особу, підтверджують настання страхового випадку й розмір збитків та інших відповідних документів.

Поліс мікрострахування від нещасного випадку забезпечуватиме виплату страхового відшкодування внаслідок нещасного випадку застрахованій особі віком від 18 до 65 років або його представникові незалежно від ступеня вперше отриманої інвалідності або в разі тимчасової втрати працездатності внаслідок нещасного випадку не менше, ніж на 5 робочих днів, яке було пов'язане з лікуванням, хірургічною операцією чи госпіталізацією.

Нещасними випадками за договорами мікрострахування вважаються тілесні пошкодження, поранення, травма, шкода здоров'ю або смерть застрахованої особи, обумовлені не хронічною хворобою чи самогубством, а несподіваним збігом обставин або раптовим впливом на застраховану особу небезпечного виробничого фактору чи середовища. Страхувальник чи його представник повинен упродовж 24 годин повідомити про страховий випадок страховика або його представника.

Страхове відшкодування надаватиметься утримувачу полісу представником страховика або перераховуватиметься на персоніфікований рахунок утримувача поліса після з'ясування суті й специфіки нещасного випадку. Страхова виплата проводиться впродовж 7 робочих днів з моменту подачі заяви про виплату (крім вихідних і святкових днів), документів лікувально-профілактичного закладу, документів, що засвідчують особу, підтверджують настання страхового випадку (акт про нещасний випадок або документи компетентних органів) та розмір збитків.

Поліс мікрострахування позики передбачає погашення суми частини боргу, що залишилася за позикою особи з низькими доходами (незможною людини, роздрібного торгівця або представника малого бізнесу) в межах мікрострахової суми в разі:

1. його смерті незалежно від причин;
2. втрати бізнесу чи комерційних активів унаслідок незалежних від страхувальника причин;
3. втрати працездатності тривалої або тимчасової від одного до 6 місяців;
4. отримання під час чинності договору інвалідності у віці від 18 до 65 років;
5. протиправних дій третіх осіб (крадіжка, грабіж, розбій), що призвели до неможливості повернення боргу клієнтом.

Страхове відшкодування виплачують за період чинності договору з урахуванням суми пені, штрафів. Термін чинності договору повинен бути обмежений періодом чинності позики, якщо термін погашення позики менший за один рік і один рік, якщо період чинності договору погашення позики є більшим за один рік.

Для отримання поліса клієнт повинен надати документи, що підтверджують наявність позики/боргу, документ про право власності на заставне майно в період чинності договору страхування й довідки-характеристики майна, виданої бюро технічної інвентаризації.

У разі смерті страхувальника страхове відшкодування виплачують вигодонабувачу або за погодженням із вигодонабувачем безпосередньо тому закладу/особі, який/яка надавав/надавала позику страхувальнику. Страхова виплата здійснюється впродовж одного місяця з моменту подачі заяви про виплату й документів, що засвідчують особу, підтверджують настання страхового випадку (акт про нещасний випадок, довідка про смерть або документи компетентних органів).

Поліс мікрострахування врожаю забезпечуватиме захист майнових інтересів незаможного населення й малого бізнесу від подій, наслідком яких є повна втрата або недоотримання більш ніж 50% очікуваного врожаю сільськогосподарських культур або багаторічних плодоносних насаджень, дерев і плодово-ягідних кущів, виноградників, зернових культур і цукрових буряків унаслідок знищення карантинними комахами, посухи, вимерзання, заморозків, сильних снігопадів, граду, зливи, бурі, повені, селі, землетрусу, пожежі, вибуху або протиправних дій третіх осіб. Страхове відшкодування становитиме 50% недоотриманої (утраченої) частини вартості очікуваного урожаю сільськогосподарських культур. Не приймаються на страхування багаторічні насадження, знос або зрідження яких становить понад 70%, а також ті, що підлягають списанню з балансу господарств.

Для отримання поліса клієнт повинен надати документи, що підтверджують на період чинності договору право його власності (оренди) на землю, на який збиратиметься врожай, довідки про розміри площ та інформацію, що підтверджує наявність посіву.

Страховальник повинен упродовж 24 годин повідомити про страховий випадок страховика або його представника. Страхова виплата клієнту

здійснюється впродовж 7 робочих днів, крім вихідних і святкових днів, з моменту подачі заяви про виплату й документів, що підтверджують страховий випадок та розмір збитків.

Запуск мікрострахування потребує пропозиції нових простих каналів і механізмів реалізації, які б забезпечили необхідні умови постачання названих послуг. Найкращим часом для сплати премій для населення з низькими доходами і малого бізнесу є той, коли вони мають готівкові гроші (приміром, коли вони отримують заробітну плату, переказ, грошову допомогу). Саме тому доцільно прописати в договорі, що страхувальник має право сплатити премію в зручний для нього час упродовж обумовленого терміну. Відповідна система може стати дієвою, якщо страхувальник сам буде обирати найбільш важливі для нього поліси мікрострахування й методи сплати. Ураховуючи все зазначене вище, ми розробили канали реалізації послуг мікрострахування.

Перший канал реалізації – використання безготівкових розрахунків (переважно для малого бізнесу). Пропозиція полягає в наданні послуг мікрострахування за допомогою Інтернет в активному режимі «on-line», де всі операції оплати, підписання договору й одержання поліса можуть здійснюватися за комп'ютером. У зв'язку з використанням в Україні банківської системи електронного обслуговування, оплата стає можливою в режимі «on-line», коли операції «приєднання» до рахунка страхувальника й «зняття» зі свого рахунка грошей не вимагають великих зусиль, часу, грошей.

Другий канал реалізації – інноваційне мікрострахування (для всіх). Пропозиція полягає в страхуванні з допомогою стаціонарних та мобільних телефонів шляхом надання інформації про себе за телефоном гарячої лінії або надсиланням смс-повідомлення (та фотоповідомлення) з персональними даними про дату народження, ідентифікаційний номер, прізвище, ім'я та по батькові, стать. Мікростраховик повинен мати спеціально створену програму, що автоматично активує мікростраховий поліс клієнта під час отримання повідомлення.

Третій канал реалізації – використання зарплатних рахунків у банках або доручень (переважно для працюючих верств населення й колективного страхування). Пропонується перейти до практики оформлення страхувальником на місці роботи доручення бухгалтерії про перерахування страхових внесків із його заробітної плати на рахунок постачальника послуг мікрострахування. Така процедура не потребує оформлення багатьох документів і додаткового часу для сплати страхових премій, моральних зусиль для заощадження з метою наступної оплати страхового внеску і може бути доцільною для колективного страхування.

Четвертий канал реалізації – виїзне страхування в зручний час (переважно для населення в сільських населених пунктах). Підхід полягає в зборі премій страховими агентами або представниками страховиків у зручний для клієнта час за попереднім узгодженням зі страхувальниками через комунікаційні

зв'язки або регулярним збиранням премій агентом компанії з приходом до помешкання.

Підтвердженням факту мікрострахування в усіх запропонованих механізмах може бути й поліс мікрострахування, який клієнт отримує (після підтвердження оплати) у кур'єра, в офісі або поштою. Виплата страхового відшкодування в разі настання страхової події може здійснюватися тим самим шляхом, що й під час звичайної купівлі поліса.

Отже, запропоновано різні рівні пріоритетності для держави стосовно здійснення мікрострахування населення з низькими доходами:

- 1 рівень (обов'язковий для держави) – для абсолютно бідних і зубожілих (з доходом в межах 1 МЗП);
 - 2 рівень (рекомендований для держави) – для відносно бідних і незаможних (з доходом в межах від 1 МЗП до 2 МЗП);
 - 3 рівень (за власні кошти населення) – для малозаможних і заможних.
- Подібний підхід застосовано до бізнесу з низьким рівнем доходу:
- 1 рівень (обов'язковий для держави чере адресне мікрострахування) – для самозанятих осіб (з річним доходом в межах 200 МЗП та прибутком в межах 13 МЗП);
 - 2 рівень (рекомендований для держави) – для самозанятих осіб (з річним доходом в межах від 200 МЗП до 500 МЗП та прибутком в межах від 13 МЗП до 25 МЗП);
 - 3 рівень (за власні кошти малого бізнесу) – для для самозанятих осіб (з річним доходом понад 500 МЗП та прибутком понад 25 МЗП).

Пропонується комплекс заходів і правил, які дають змогу запровадити мікрострахування в Україні. Законодавче впровадження має здійснюватися шляхом прийняття Закону «Про мікрострахування» або вдосконаленням чинного Закону «Про страхування». Доцільною є розробка «Концепції регулювання й розвитку мікрострахування» і «Концепції створення й розвитку мікрофінансування в Україні на 2025-2030 роки».

Пропонується звільнити мікростраховиків від оподаткування у такій послідовності:

- перші 3 роки – нульова ставка податку за всіма видами діяльності;
- з 3-го по 5-й роки включно – половина ставки податку за мікростраховою діяльністю і на загальних засадах оподаткування для інших видів діяльності;
- з 6-го року – на загальних засадах, аналогічно до інших страховиків.

Постачальниками послуг мікрострахування можуть бути: сама держава (державна страхова компанія), кредитні спілки, страхові компанії, спеціально створені інститути мікрофінансування та інші фінансові організації. Показано, що до мікрострахування можна залучити як традиційних страховиків, так і спеціально створених нових постачальників послуг мікрострахування. Ще одна умова застосування мікрострахування – це наявність спонсорів або донорів, серед яких можуть бути соціально відповідальні інвестори як юридичні, так і

фізичні особи.

Витрати для держави у випадку адресного мікрострахування становлять: для населення з доходом до 1 МЗП - 1 млрд грн, для населення з доходом від 1 до 2 МЗП – 2,5 млрд грн. Це показує реальність впровадження такого ubezpieczenia.

Розроблені 6 видів полісів мікрострахування для України: поліс мікрострахування здоров'я (у разі хвороби), поліс мікрострахування життя (у разі смерті), поліс мікрострахування майна та активів, поліс мікрострахування від нещасного випадку, поліс мікрострахування позики, поліс мікрострахування врожаю.

Мікрострахування життя може надавати покриття, пов'язане зі смертю або непрацездатністю страхувальника у віці від 18 до 65 років, а виплачувана сума може визначатися заздалегідь.

Мікрострахування майна може покривати вартість шкоди або втрати будь-якого виду активу в межах 10-50 тис. грн., охоплюючи елементи будівлі, робочі місця, худобу, інвентар, устаткування, транспорт, інструменти.

Мікрострахування здоров'я може покрити витрати, пов'язані з госпіталізацією й хірургічними операціями, медикаментами, оплатою послуг лікарів, що виникають унаслідок нещасних випадків або хвороб. Літні люди й люди з тривалими, невиліковними захворюваннями імовірноше будуть вилучені з групи одержувачів такого полісу.

Мікрострахування від нещасного випадку забезпечить відшкодування внаслідок нещасного випадку в разі втрати працездатності не менше, ніж на 5 робочих днів.

Поряд із наявними способами запропоновано нові канали реалізації через використання Інтернет-технологій, доручень бухгалтерії, мобільного зв'язку, виїзного страхування.

Література до розділу:

1. Ляшенко В. І., Толмачова Г. Ф., Колеснікова Г. В. Загальні методичні положення з розвитку елементів регіональної інфраструктури мікрострахування та гарантування кредитів малому підприємству. Донецьк: Юго-Восток, ЛТД, 2010. 120 с.
2. Шірінян Л. В., Шірінян А. С. Мікрострахування в Україні: бути чи не бути? : монографія. Черкаси : вид-во ЧП Чабаненко Ю. А., 2012. 208 с.
3. Opportunity International. URL: <http://www.opportunity.org>
4. Про страхування: Закон України №85/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-ВР>

РОЗДІЛ 6. ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ

6.1. ПОНЯТТЯ ТА ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ ДОМОГОСПОДАРСТВ: РЕСУРСНО-ВІДТВОРЮВАЛЬНИЙ ПІДХІД

Домогосподарство є унікальним соціально-економічним утворенням, основою суспільства. У ньому сходиться та концентрується увесь спектр людського життя. Майже всі демографічні процеси проходять у межах сім'ї. Для початку, враховуючи об'ємність даної проблематики та аналізу, зупинимося на трактуванні поняття «домогосподарство».

Домашнє господарство – це первинна економічна категорія, і від її активності залежить багато соціально-економічних процесів у державі. Є багато підходів та визначення домогосподарств. Найбільш поширене: *домогосподарство* – як невелика група осіб (або одна особа), які спільно проживають, ділять спільний побут і спільно приймають економічні рішення стосовно формування своїх доходів та здійснення основних витрат [1].

Взаємозв'язок фінансів домогосподарств з національними фінансами виявляється, насамперед, у сплаті податків фізичними особами до бюджету та соціальних фондів, а також у формі грошових виплат (пенсії, соціальні допомоги, субсидії), що здійснюється з бюджету та відповідних фондів. Взаємозв'язок фінансів суб'єктів господарювання і домогосподарств реалізується через виплату підприємствами, установами та організаціями своїм працівникам заробітної плати, доходів від підприємницької діяльності, доходів від власності. Кредитні установи забезпечують домогосподарства кредитними ресурсами та сплачують відсотки за користування тимчасово вільними коштами населення.

Домогосподарство – це сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життєдіяльності, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків, або перебувати і в тих, і в інших стосунках.

Домашні господарства – це економічні одиниці у складі однієї або більше осіб, що постачають економіці ресурси та використовують отримані за них гроші для купівлі товарів і послуг з метою задоволення власних потреб.

Домогосподарство – це сукупність осіб, які проживають в одному жилому будинку (приміщенні) та ведуть спільне господарство (мають спільні витрати з утримання житла, харчування тощо).

Домогосподарство – це надзвичайно важливий суб'єкт економіки особливість якого полягає в тому що воно виступає і постачальником і споживачем усіх видів ресурсів на ринку і завдяки цьому формує попит та

забезпечує пропозицію на них.

Домогосподарство – це інституційна соціальна одиниця, яка складається з відносно невеликої групи громадян, які проживають разом, в тій чи іншій мірі об'єднують свої доходи і ресурси, а також спільно споживають ряд товарів і послуг.

Домогосподарство – це група осіб, які беруть колективні економічні рішення, що пов'язані з купівлею товарів, користуванням сервісами або ж їх виробництвом, якщо учасники домашнього господарства ведуть підприємницьку діяльність.

Домогосподарство – це особа або група осіб, об'єднаних з метою забезпечення всього необхідного для життя, тобто об'єднаних спільним веденням господарства.

Домогосподарство – це економічна одиниця, яка складається з 1 або кількох осіб, постачає економіку ресурсами і використовує отриманні кошти для задоволення матеріальних та інших потреб.

Домогосподарство – це сукупність фізичних одиниць-резидентів, що мають спільні економічні інтереси, функції, поведінку і джерела фінансування.

Отож, з усього вище перерахованого можна сказати, що поняття домогосподарства є досить широким. Ураховуючи усі сфери, де домогосподарство відіграє важливу роль, воно є багатограним процесом у сфері діяльності економіки.

Фінанси домогосподарств *за змістом* відображають кінцеву мету розподільчих і перерозподільчих процесів, до яких залучені домашні господарства, а саме, формування і використання фондів грошових коштів.

Фінанси домогосподарств *за формою* – основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домогосподарств. Це доходи і витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, в які вступають домашні господарства у процесі економічної діяльності. Функціонуванню сучасного домогосподарства притаманна низка специфічних ознак [2, с. 632]:

по-перше, особливістю домашнього господарства є наявність як формальних, так і неформальних (взаємодопомога та надання матеріальної підтримки всім членам) відносин. Неформальні відносини в сучасних умовах залишаються домінуючими;

по-друге, діяльність домашнього господарства характеризується певною консервативністю, що забезпечує передбачуваність їхньої поведінки за будь-якої економічної системи. Саме завдяки консервативності, цей інститут не схильний до самоліквідації навіть за вкрай несприятливих умов (кризи, війни, інфляції тощо). Водночас, консервативність домогосподарств зумовлює і повільність їх пристосування до комплексу інституційних реформ, що супроводжують процеси ринкових перетворень (приватизація, соціальні реформи тощо);

по-третє, важливою ознакою діяльності домогосподарств в умовах ринку

є орієнтація на максимальну диверсифікацію джерел доходів. За нерегулярного отримання джерел доходів людина прагне охопити всі можливі сфери і варіанти (і продаж робочої сили на ринку праці, і споживання соціальних трансфертів, і самозабезпечення за допомогою особистого підсобного господарства.

Становище домогосподарств, їх роль у системі економічних відносин постійно змінюється, адже їх розвиток залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Розвиваючись та змінюючись разом з останніми, вони активно впливають на розвиток економічної системи через свої інтереси та потреби. В умовах ринкових відносин роль домогосподарств пояснюється наступними чинниками:

- по-перше, домогосподарства беруть активну участь у кругообігу ринкової економіки як самостійні незалежні суб'єкти господарювання, що мають власні потреби та інтереси. Приватна власність надає домогосподарствам право користуватися і розпоряджатися ресурсами, укладати будь-які угоди, використовувати будь-які придбані ресурси і реалізовувати вироблену продукцію, виходячи з власних інтересів;

- по-друге, домогосподарства одночасно діють як виробники (продавці) і як споживачі (покупці). На ринку ресурсів домогосподарства пропонують працю і підприємницькі здібності, землю, капітал. На ринку споживчих благ вони визначають свій попит на них;

- по-третє, задоволення потреб домогосподарств у різноманітних товарах та послугах є метою національного виробництва, а попит на них цього економічного суб'єкту є одним з найвагоміших компонентів сукупного попиту;

- по четверте, частина доходу, що залишається невикористана домогосподарствами при здійсненні витрат на поточні споживчі потреби, накопичується і може стати потужним джерелом формування фінансових ресурсів держави.

Домогосподарство, як одна з первинних економічних одиниць ринкової системи, виконує низку важливих функцій, які відображають їх сутність. Домогосподарство як постачальник ресурсів. Згідно з моделлю кругообігу ресурсів, домогосподарства у ринковій економіці є власниками чотирьох видів ресурсів – землі, капіталу, праці та підприємницького таланту, і постачаються ці ресурси на відповідні ринки.

Кожен громадянин України може мати в індивідуальній власності майстерні, малі підприємства у сфері побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування, землю, житлові будинки і господарські будівлі, машини, обладнання, транспортні засоби, сировину, матеріали тощо. Використовуючи майно, що перебуває у особистому розпорядженні, з метою виробництва товарів, домогосподарства постачають капітал. Купуючи акції, облігації підприємств чи корпорацій, відкриваючи депозит домогосподарства постачають на ринок грошові ресурси. Кожна людина, будучи власником робочої сили, носієм знання та виробничого досвіду, може вільно розпоряджатися

своєю продуктивною силою і використовувати її у власних інтересах. НТП суттєво підвищує значущість людської праці в суспільному виробництві і висуває нові, значно вищі вимоги до кожного працівника, до його кваліфікації і відповідальності за результати праці.

Дослідження поведінки українських домогосподарств на ринку праці продемонструвало наступні *характерні особливості*:

1. Суттєва орієнтація вітчизняних домогосподарств на патерналістичні відносини з державою та роботодавцями;
2. Значна орієнтація домогосподарств на самозайнятість;
3. Внаслідок зміни інституційного середовища досить значною залишається орієнтація домашніх господарств на незаконні способи отримання доходу, переважно у тіньовому секторі.

Домогосподарства як виробники товарів та послуг. Домашні господарства можуть займатися будь-яким видом господарської діяльності шляхом:

- здійснення підприємницької діяльності без утворення юридичної особи (як фізичні особи-підприємці);
- надання своєї праці іншим підприємствам як наймані працівники.

Основними видами ринкової виробничої діяльності домогосподарств в Україні є ведення фермерського та особистого підсобного господарства, ремісництво (народні промисли), «човниковий» бізнес і дрібна роздрібна торгівля (ятки, крамнички), автотранспортні перевезення. Значна частина ринкової виробничої діяльності домогосподарств припадає на неформальний сектор економіки: продаж та перепродаж продукції сільського господарства та деяких інших товарів, будівельні і ремонтні роботи, автотранспортні перевезення, випадкові заробітки членів домогосподарства тощо.

Результати ринкового виробництва домогосподарств враховують під час обчислення ВВП країни, але більшість неринкової виробничої діяльності до складу ВВП не включається.

Домогосподарства як споживачі товарів і послуг. Платоспроможний попит домогосподарств відображає обсяг споживання вітчизняних товарів і послуг та імпорту. Всі споживчі витрати домогосподарств поділяються на три основні категорії: витрати на товари щоденного вжитку, витрати на товари тривалого користування і витрати на послуги.

Товари щоденного вжитку – це споживчі товари з терміном використання до трьох років: продукти харчування, переважна частина одягу, предмети особистої гігієни, канцтовари, пальне для автомобілів тощо.

Товари тривалого користування – це товари, термін використання яких перевищує три роки: телевізори, холодильники, меблі, легкові автомобілі.

Витрати на послуги – це оплата житла та інших комунальних послуг, освітніх послуг, послуг транспорту, побутових послуг тощо.

Домогосподарства на ринку заощадження доходів. Заощадження – це

частина доходу, що не витрачається на поточне споживання у конкретному періоді. Заощадження домогосподарств відіграють значну роль у економічних процесах, тому що саме вони є основним джерелом інвестицій, які визначають розвиток економіки країни. *Заощаджуючи частину поточного доходу, населення керується різними мотивами, серед яких виокремимо наступні:*

- створення резерву коштів на випадок непередбачуваних обставин – мотив перестороги;
- бажання забезпечити добробут наступного покоління – мотив спадку;
- накопичення заощаджень у працездатному віці з метою забезпечення майбутнього – мотив життєвого циклу;
- накопичення коштів для купівлі товарів тривалого користування – накопичувальний мотив;
- невмотивоване накопичення грошей та інших активів – мотив жадібності;
- насолодження почуттям матеріальної незалежності та свободою дій і поведінки – мотив незалежності;
- здійснення заощаджень з метою отримання прибутку.

6.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ БЮДЖЕТУ ДОМОГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕСУРСНО-ВІДТВОРЮВАЛЬНИЙ ПІДХІД

Бюджет домогосподарства включає доходи та витрати. Розглянемо детально склад доходів та витрат.

Доходи домогосподарств – це сукупність надходжень домогосподарств за певний період часу з усіх можливих джерел як у грошовій, так і негрошовій формах, які домогосподарства використовують з метою споживання та нагромадження. З позицій макроекономічного підходу, доходи домашніх господарств відображають сукупність відносин, за допомогою яких заново створена у суспільстві вартість розподіляється між власниками факторів виробництва, а також здійснюється перерозподіл первинних доходів з метою оптимізації кінцевого споживання благ і послуг в межах суспільства. З позицій мікроекономічного підходу доходи домогосподарств є сукупність надходжень упродовж певного періоду часу з усіх можливих джерел як у грошовій, так і негрошовій формах, що збільшують активи домашнього господарства і можуть бути спожиті ними без зменшення реальної вартості майна.

Економічною наукою розроблено низку класифікацій доходів домогосподарств за різними критеріями.

Таблиця 6.1

Класифікація доходів домогосподарства

Класифікаційна ознака	Види доходів
За матеріально-речовою формою	– грошові (заробітна плата, доходи від підприємницької діяльності, соціальні трансферти, доходи від власності, кошти від продажу продукції особистого підсобного господарства, грошова допомога від міжнародних організацій, грошова допомога від держави, грошова допомога родичів тощо); – негрошові, або натуральні (надходження продукції від особистого підсобного господарства та в порядку самозаготівель, пільги та субсидії безготівкові, вартість безкоштовних послуг від установ соціальної сфери, гуманітарна допомога тощо).
За економічним походженням	– доходи, зароблені власною працею; – доходи від реалізації активів, що перебувають у власності; – трансфертні платежі з бюджету та позабюджетних фондів; – інші доходи.
Залежно від рівномірності надходжень	– регулярні (оплата праці, орендна плата тощо); – періодичні (авторські гонорари, доходи від цінних паперів тощо); – випадкові, або разові (подарунки, доходи від реалізації майна).

Класифікаційна ознака	Види доходів
За можливістю розпорядження	– мобільні (населення розпоряджається без будь-яких обмежень); – імобільні (як правило, негрошові надходження у вигляді послуг установ соціальної сфери: охорони здоров'я, культури тощо, які мають цільове спрямування, тому населення не може вільно ними розпоряджатися).
За критеріями суспільного визнання	– легальні (отримані від діяльності в легальному секторі економіки); – тіньові (неоподатковувані доходи, джерелом яких є законодавчо дозволені в країні види діяльності); – кримінальні (джерелом яких є кримінальна діяльність, законодавчо заборонена в країні: наркобізнес, торгівля людьми, зброєю тощо).

Джерело: складено автором за [2]

Класифікація сукупних ресурсів домогосподарств, яка використовується під час щорічного вибіркового обстеження життя домогосподарств, включає такі *основні елементи*:

- грошові доходи (оплату праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, від продажу сільськогосподарської продукції, особистого та домашнього майна, доходи від власності, пенсії, стипендії, субсидії, компенсаційні виплати, надані готівкою, грошову допомогу від родичів, аліменти та інші грошові доходи);
- негрошові доходи (вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, пільги та субсидії безготівкові, грошову оцінку допомоги від родичів);
- сукупні ресурси (величину загальних доходів, а також використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством, і повернутих йому боргів).

Загальновідомо, що рівень доходів домогосподарств є найважливішим показником їхнього добробуту, оскільки визначає матеріальні та духовні можливості людини, її відпочинку, здобуття освіти, підтримання здоров'я та задоволення інших потреб. Для оцінки рівня і динаміки доходів домогосподарств використовують показники номінального та реального доходу.

Доходи, отримані членами домашнього господарства у процесі їхньої діяльності, спрямовуються на задоволення різноманітних потреб. Саме задоволення особистих потреб є основним завданням господарської діяльності людини. У процесі життєдіяльності людина намагається задовольняти найрізноманітніші потреби: фізіологічні (потреби першого порядку), які є визначальними і відображають потреби людини як біологічної істоти в їжі, одязі, житлі, відпочинку тощо; інтелектуальні, які стосуються освіти, творчої діяльності, що породжуються внутрішнім станом людини, потребами

її духовного розвитку; соціальні, пов'язані з функціонуванням людини у суспільстві.

Відтак, витрати домашнього господарства можна охарактеризувати як фактичні затрати грошових і матеріальних ресурсів, які спрямовуються на задоволення поточних потреб домогосподарств та є необхідними для забезпечення його життєдіяльності та розвитку. На загальну величину витрат домашніх господарств впливає низка факторів.

Таблиця 6.2

Класифікація витрат домогосподарства

Класифікаційна ознака	Види витрат
За цільовим призначенням	- <i>обов'язкові платежі</i>: сплата податків, внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових платежів за добровільним страхуванням; відсотки за користування кредитом тощо; - <i>споживчі витрати</i>: витрати на харчування, придбання непродовольчих товарів, оплату житлово-комунальних послуг, послуг освіти, охорони здоров'я, транспорту та зв'язку, на відпочинок тощо; - <i>неспоживчі витрати</i>: інвестиційні (купівля цінних паперів, валюти, вклади до банківських установ тощо) та інші (допомога родича, капітальний ремонт і будівництво житла, придбання худоби та реманенту для ведення особистого підсобного господарства тощо).
За ступенем необхідності	- <i>першочергові</i>, або необхідні: харчування, придбання одягу, взуття, лікування тощо; - <i>другорядні</i>, або бажані: товари, не першої необхідності, добровільні види страхування, освіта, відпочинок і туризм тощо.
За періодичністю	- <i>корткострокові</i>: продовольчі та деякі непродовольчі товари, більша частина послуг; - <i>середньострокові</i>: товари, які купують періодично (сезонно); - <i>довгострокові</i>: витрати, які здійснюються раз на декілька років.
За ступенем регулярності	- <i>постійні</i>: харчування, комунальні послуги тощо; - <i>регулярні</i>: одяг, транспортні витрати тощо; - <i>разові</i>: лікування, товари довготривалого користування.

Джерело: складено автором за [2]

Отже, проаналізуємо деякі витрати детальніше. Група обов'язкових платежів передбачає витрати домогосподарств на сплату податків та обов'язкових зборів, внесків на соціальне страхування, страхових внесків за умови особистого або майнового страхування, виплати за раніше отриманими кредитами і скорочує реальні доходи домогосподарств у конкретному часовому періоді, зменшуючи тим самим обсяги їх поточного споживання.

Застосовуючи оподаткування фізичних осіб, держава ставить кілька

цілей. По-перше, забезпечує надходження необхідних ресурсів до бюджетів усіх рівнів; по-друге, перерозподіляє частину доходів на користь найменш захищених верств населення. Частину бюджетних ресурсів держава спрямовує на задоволення суспільних потреб (освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, оборону, судочинство та правопорядок, благоустрій), тобто на забезпечення належних умов життєдіяльності домогосподарств, а кошти, які у формі соціальних трансфертів надходять до окремих домашніх господарств, підвищують рівень їх добробуту.

6.3. НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО БЮДЖЕТУ ДОМОГОСПОДАРСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ

За період повномасштабної війни в Україні різко скоротилася кількість домогосподарств. Однак загальний рівень завантаженості потужностей залишається на 40% нижче за довоєнний, йдеться у щомісячному макроекономічному та монетарному огляді Національного банку України (НБУ) [3].

Відповідно до нього, відновлення стримують втрата ринків збуту, посилення цінового тиску і порушена логістика.

Водночас у травні кількість підприємств, які не мають проблем із нестачею ресурсів, зросла до 36%, а у 40% опитаних вистачить ресурсів більше ніж на місяць.

Згідно з опитуваннями НБУ, також стабілізувалася частка підприємств, які суттєво скоротили (більше, ніж 30%) працівників, і тих, хто не змінив їх кількості.

Середньозважений рівень зайнятості покращився, що може пояснюватися сезонністю, але залишається на 25% нижче, ніж до війни (на 40% на початку березня 2022 року).

Поступово зростає частка підприємств, які зменшили оплату праці на 10-50%, зокрема в енергетиці, секторі послуг, транспорті та торгівлі. При цьому у сільськогосподарських підприємствах, навпаки, зарплата не змінилася чи навіть зросла.

У середньому у травні зарплати в Україні були на 10-60% нижчі за довоєнні (залежно від виду діяльності). При цьому у травні порівняно з квітнем зросли зарплати для водіїв, медиків та фармацевтів, зарплати у переробній промисловості та сільському господарстві.

У бюджетному секторі ситуація трохи краща: персонал частково відправляли у простій із виплатою 2/3 зарплат. За даними НБУ доходи домогосподарств підтримуються соціальними виплатами, підвищенням пенсій та зростанням виплат військовим (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

Рівень оплати праці в період війни

Виплати	Бізнес працює, %	Бізнес припинив свою діяльність, %
Більше, ніж до війни	2	2
Не змінились (100%)	23	6
70-99% від рівня довоєнних виплат	15	3
50-69% від рівня довоєнних виплат	15	9

Виплати	Бізнес працює, %	Бізнес припинив свою діяльність, %
30-49% від рівня довоєнних виплат	5	6
До 30% від рівня довоєнних виплат	8	—
Немає	20	71
Важко відповісти	11	3

Джерело: офіційні дані НБУ [3]

За результатами дослідження ФАО [4], близько 25% сільського населення, яке займається сільськогосподарською діяльністю, зупинили або зменшили обсяги виробництва продукції через війну. У прифронтових областях 38% сільськогосподарських домогосподарств зупинили або зменшили обсяги виробництва продукції через війну. Зокрема, у Сумській, Дніпропетровській, Одеській, Чернігівській та Миколаївській областях таких домогосподарств 40%. Водночас понад 55% домогосподарств повідомили про зниження своїх доходів від виробництва сільськогосподарської продукції. З них 30% відзначили різке (на понад чверть) та значне (на понад 50%) зниження доходів. При цьому, більшість респондентів відповіли, що витрачають майже половину доходу на продукти харчування.

За оцінками ФАО, через війну сільські домогосподарства в Україні зазнали близько 2,25 млрд дол. США збитків. З них близько 1,26 млрд дол. збитків завдано у галузі рослинництва та 0,98 млрд дол. – у тваринництві.

Під час дослідження було опитано 5230 сільських домогосподарств у 22 областях України, за винятком територій Луганської, Донецької та Херсонської областей, які на момент проведення не були під контролем українського уряду. Середній розмір домогосподарств – 4 особи.

Як повідомляв Укрінформ, за оцінками KSE Агроцентр, станом на 15 вересня 2022 року непрямі втрати в сільському господарстві України внаслідок агресії РФ становлять 34,25 млрд доларів США.

Зокрема, зниження виробництва сільгоспкультур спричинило збитки у розмірі 14,2 млрд дол. Зменшення виробництва продукції тваринництва спричинили 348,7 млн дол. збитків. Йдеться про скорочення виробництва у живій вазі, а також річне зменшення виробництва молока, яєць та продукції бджільництва – очікуваний спад на рівні 10%.

ФАО планує допомогти 500 тис. українських домогосподарств відновити сільськогосподарську діяльність у 2023 році.

У 2022 році ФАО допомогли 40 тис. домогосподарствам відновити діяльність. У 2023 році разом з Мінагрополітики планується збільшити кількість домогосподарств, яким допомагатимуть відновити сільськогосподарську діяльність, до 500 тис. Загалом допомоги у відновленні сільськогосподарської діяльності потребують 1,5 млн. людей в Україні. Допомога надається

домогосподарствам на прифронтових територіях.

У 2023 році на допомогу українському агросектору ФАО планує спрямувати 205 млн дол. США. З них 100 млн дол. – безпосередньо на підтримку сільськогосподарських домогосподарств.

Також, продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) за фінансової підтримки Канади у серпні розпочала проєкт із забезпечення українських аграріїв рукавами для зберігання зерна. Українські фермери отримають близько 31 тис. зернових рукавів, місткістю 200 тонн кожен, що забезпечить зберігання близько 30% від загальнонаціональної потреби. За попередніми оцінками, потреба у зберіганні становить 15,7 млн т. Крім цього, ФАО за фінансової підтримки уряду Японії у серпні почала надавати допомогу сільськогосподарським підприємствам (земельні угіддя яких не перевищують 50 га) у забезпеченні насінням озимих та ярих культур під урожай 2023 році.

Українська економіка у 2022 році знизилася на 35%, хоча точні виміри її збитків отримати неможливо [5].

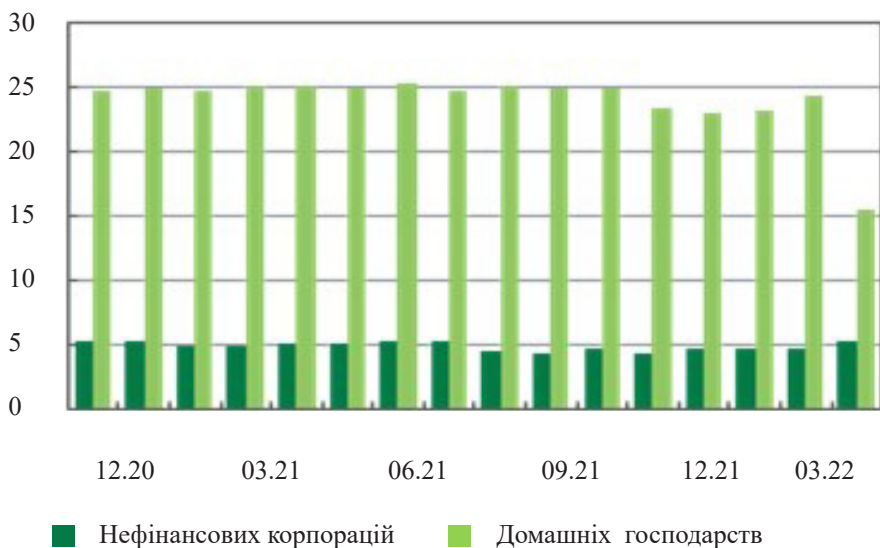

Рис. 6.1. Спред між ставками за новими кредитами та депозитами, в.п.

Джерело: побудовані на основі [3]

І навіть якщо війна невдовзі закінчиться, загибель людей, знищення фізичного капіталу та виїзд у великій чисельності громадян за кордон серйозно перешкоджатимуть економічній діяльності на багато років уперед (рис. 6.2).

Рис. 6.2. Динаміка виїзду громадян України за кордон, млн чол.
 Джерело: побудовані на основі [3]

Для України всі прогнози на 2022-2027 роки, крім реального ВВП, знижені через надзвичайно високий ступінь невизначеності. За час російської агресії проти України світові ціни на пшеницю та кукурудзу зросли більш, ніж на 20%, що призвело до підвищення цін на інші базові харчові продукти в усіх країнах, зокрема, і в розвинених.

А от голод у найбільш бідніших країнах може призвести до соціальної нестабільності і навіть спровокувати нову міграційну кризу. Скорочення експорту української агропродукції негативно впливає, насамперед, на інші країни світу, особливо так званого «посясу голоду» (рис. 6.3). Виявляється, без нашої агропродукції багато країн світу чекає недоїдання населення і голод.

Рис. 6.3. Аграрний експорт у мирний час і під час війни, млрд \$

Джерело: побудовані на основі [3]

У зв'язку з цим, доцільно провести дослідження та розкрити особливості бюджету домашнього господарства на окремому прикладі. Отже, традиційно бюджет домогосподарства включає такі складові (табл. 6.4).

Таблиця 6.4

Бюджет домашнього господарства

Доходи	Витрати
Оплата праці; Доходи: від самозайнятості, від підприємницької діяльності; від продажу сільськогосподарської продукції; від продажу особистого і домашнього майна; від продажу нерухомості; від здавання в оренду нерухомості; пенсії; стипендії; соціальні допомоги та компенсаційні виплати; відсотки за вкладками; дивіденди на акції; доходи від інших цінних паперів; доходи від продажу цінних паперів; допомога від родичів; інші доходи.	<i>Відносно постійні:</i> витрати на харчування; оплата житлово-комунальних послуг; оплата послуг зв'язку та проїзду; сплата страхових внесків; сплата відсотків за кредит; утримання й експлуатація автомобіля <i>Змінні:</i> придбання одягу, взуття, інших товарів; медичне обслуговування; витрати на відпочинок; купівля подарунків та особисті витрати; допомога родичам; <i>Інвестиційні:</i> придбання акцій та облігацій; купівля нерухомості; вклади до банків; інші витрати.
Профіцит / Дефіцит	

Джерело: побудовані на основі [6; 7]

Розрахуємо бюджет домогосподарства окремої сім'ї на прикладі із життя (табл. 6.5). Склад домогосподарства включає трьох осіб (батько, матір та донька- студентка). Порахуємо доходи та витрати за минулий 2022 рік.

Таблиця 6.5

Розрахунок доходів та витрат сім'ї

Доходи	Витрати
Заробітна плата (за 12 місяців) –132700 гривень.	Харчування – 100000 гривень.
Один раз на рік отримання доходу за пай – 13200 гривень.	Витрати на свята – 8000 гривень
Продаж сільськогосподарської продукції – 3150 гривень.	Оплата житлово-комунальних послуг та зв'язку – 35000 гривень.
Пенсія – 85452.	Оплата проїзду – 1500 гривень.
Пільги – безкоштовний проїзд на комунальному транспорті для батька та матері.	Придбання одягу, взуття – 18000 гривень.
	Медичне обслуговування, ліки – 25000 гривень.
	Оплата освітніх послуг – 25000 гривень.
	Непередбачувані витрати (через військову агресію) – 15000 гривень.
	Витрати на обслуговування присадибної ділянки – 5000 гривень.
	Особисті витрати – 10000 гривень.
Всього доходів – 234502 гривень.	Всього витрат – 242500 гривень.

Джерело: розраховано автором

Отже, можна зробити висновок, що в даній родині виник дефіцит бюджету через військову агресію на суму $234502 - 242500 = 7998$ гривень.

Військові дії вплинули на бюджет кожного українського домогосподарства. Багато родин покинули через війну Україну і змушені шукати прихистку за кордоном.

Можна підсумувати, що для покращення напрямів досліджень у сфері домогосподарства є спостереження за перебігом фінансово-економічної кризи в Україні та на світових фінансових ринках із урахуванням військових подій, виявлення подальших макроекономічних тенденцій в національній економіці, розробка перспективних напрямів відновлення домашнього господарства в період виходу з кризового стану.

Підсумовуючи, можна зазначити, що домогосподарство є важливим етапом формування стабільної економічної політики та чинником зростання рівня ВВП, утвердження України на міжнародному ринку.

Література до розділу:

1. Домогосподарство як елемент економічної системи: сутність, еволюція та функції в умовах ринку. URL: <http://dspace.wuppi.edu.ua/bitstream/316497/26783/1/%D0%9A%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BC%D0%B0%20%D0%A2.PDF> (дата звернення 05.01.2023).
2. Грушко В.І., Наконечна О.С., Чумаченко О.Г. Національні фінанси: підручник. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2017. 660 с.
3. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/money-market> (дата звернення 02.02.2023).
4. Нагальні потреби агросектору та сільського населення. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3633638-nagalni-potrebi-agrosektoru-ta-silskogo-naselenna-predstavlenna-ocinki-oon-sodo-vplivu-vijni-na-silске-gospodarstvo.html> (дата звернення 12.02.2023).
5. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду. URL: <https://www.imf.org> (дата звернення 07.02.2023).
6. Формування основних джерел отримання доходів сучасного домогосподарства. URL: <https://eprints.ua.edu/6528/1/36.pdf> (дата звернення 16.02.2023).
7. Витрати і доходи домогосподарств України в період економічної кризи. URL: <http://magazine.faaf.org.ua/vitrati-i-dohodi-domogospodarstv-ukraini-v-period-ekonomichnoi-krizi.html> (дата звернення 14.01.2023).
8. Барановська І.В. Вплив модернізації процесів на економічну поведінку домогосподарств. Вчені записки Університету «КРОК». Серія «Економіка». 2017. Вип. 48. С. 12-18.

РОЗДІЛ 7.

ЕКОНОМІКА ВІДБУДОВИ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ

7.1. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПОТОЧНА СИТУАЦІЯ В ЕНЕРГЕТИЦІ

Під час вторгнення в Україну російські війська здійснюють невибіркові обстріли та руйнують цивільні об'єкти, а також об'єкти критичної, зокрема енергетичної, інфраструктури.

Відповідно до статті 48 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), від 8 червня 1977 року при веденні воєнних дій сторони повинні завжди розрізняти цивільні й воєнні об'єкти та, відповідно, спрямовувати свої дії тільки проти воєнних об'єктів.

Стаття 51 цього ж Протоколу І забороняє напади невибіркового характеру, не спрямовані на конкретні воєнні об'єкти та напади, при яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, наслідки яких не можуть бути обмежені. Невибірковий напад визначається як напад, котрий, як можна очікувати, попутно потягне за собою втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб та шкоду цивільним об'єктам (пункт 5 стаття 51).

Відповідно до статті 54 Протоколу І забороняється піддавати напад або знищувати, виводити або доводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення. Також в Протоколі І визначається, що установки і споруди, що містять небезпечні сили, а саме: греблі, дамби й атомні електростанції, – не повинні ставати об'єктами нападу навіть у тих випадках, коли такі об'єкти є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати звільнення небезпечних сил і наступні тяжкі втрати серед цивільного населення, тому сторони конфлікту повинні прагнути уникати розміщення будь-яких воєнних об'єктів поблизу таких установок або споруд (пункти 1 та 5 статті 56).

Разом з тим, вже в перші дні вторгнення вищезазначені вимоги порушувалися. Важких втрат зазнав практично увесь український енергетичний сектор. Постраждали атомні, нафтопереробні, енергогенеруючі, вугледобувні, розподільчі та комунальні об'єкти інфраструктури. В зоні окупації опинилися Запорізька АЕС (6000МВт), Каховська ГЕС (335 МВт), п'ять теплоелектростанцій (Вуглегірська ТЕС – 3600 МВт, Луганська ТЕС – 1450 МВт, Запорізька ТЕС – 1250 МВт діючі енергоблоки та 1600 МВт законсервовані блоки, Слов'янська ТЕС – 880 МВт, Миронівська ТЕС – 275 МВт) (що становить 35% генеруючих потужностей) та близько 40% всіх об'єктів відновлюваної енергетики (в основному сонячні – 30% та вітроелектростанції – 90%, когенераційні установки – 30%.

Слід зазначити, що з березня 2017 в окупації знаходяться Старобешівська ТЕС (2300 МВт) та Зуївська ТЕС (1270 МВт). Загальна встановлена потужність

ВЕД на початок 2022 року 9656 МВт). Руйнуванню без можливості відновлення були піддані шахти «Золоте» і «Тошківська» на Луганщині, «Південнодонбаська № 1» та Шахта ім. Сургая на Донеччині, загалом підтопленими в різній мірі є 10 вугільних шахт. До 2014 року на Донбасі було 145 вугільних шахт. Через гібридну агресію РФ і окупацію частини Донбасу на невідконтрольній уряду території залишились 96 шахт, а на відконтрольній – 49. Процеси затоплення вугільних шахт на Донбасі є некерованими та неконтрольованими.

Сильно постраждала від війни нафтова інфраструктура: два НПЗ (Кременчуцький та Лисичанський) зупинені, зруйновано міні-НПЗ на Дніпропетровщині, пошкоджені десятки нафтобаз, під окупацією опинилося багато АЗС. Видобуток газу знизився приблизно на 12-15%. Крім того, через бойові дії пошкоджені або зруйновані об'єкти критичної інфраструктури у сфері теплопостачання. Значні руйнування мають теплоелектроцентралі в Охтирці та Кременчуці, пошкоджено ТЕЦ на Дніпропетровщині, Донеччині, Харківщині та в Чернігові. В областях зруйновано або пошкоджено 444 котельні, 13 ТЕЦ, 7 ТЕС, значна кількість допоміжних приміщень. З 24 лютого через бойові дії повністю або частково знеструмлювалися тисячі населених пунктів і більше десятка тисяч трансформаторних підстанцій. На певний час припинялося електропостачання для всього населення країни.

Опис нападів на об'єкти енергетичної інфраструктури України наведено нижче (станом на кінець 2022 року):

1. Обстріл та руйнування 21 лютого 2022 року станційних трансформаторів, ліній електропередачі, колектору системи теплозабезпечення Луганської ТЕС у місті Щастя.

2. Воєнний напад 24 лютого на всі об'єкти, розташовані на території Чорнобильської зони відчуження, зокрема Чорнобильська АЕС була захоплена російськими військами.

3. Обстріл 24 лютого Трипільської ТЕС. Снаряд влучив у вугільний склад, проте станція продовжила свою роботу.

4. 24 лютого було захоплено головну споруду Північно-Кримського каналу та Каховську ГЕС.

5. Обстріл 27 лютого ракетами нафтобази у Київській області. Згодом станом на початок квітня було зруйновано більше 20 нафтобаз у різних регіонах України, що спричинило на початку травня паливну кризу в країні.

6. Авіаудар 3 березня був направлений на Охтирську ТЕЦ у Сумській області (зруйновано котли і машинне відділення). ТЕЦ припинила функціонування, відновленню не підлягає. Місто Охтирка залишилось без опалення та електроенергії. Зруйновано також залізничний вокзал Охтирки. У Сумах пошкоджено ТЕЦ та електричні підстанції ПС-330 «Суми» і ПС-110 «Вузлова». Так само зруйновано опори, а також високовольтні лінії та лінії електропередачі обленерго. У більшій частині міста, а потім і всієї області, відключилася електроенергія. Наступного дня ущент зруйновано

електропідстанцію поблизу міста Лебедин. Міста Лебедин та Суми було знееструмлено.

7. З важкого озброєння 4 березня російськими військовими була обстріляна Запорізька АЕС (найбільша в континентальній Європі і третя за потужністю атомна станція світу) у місті Енергодар. Обстріл спричинив пожежу на території станції і загрозу ядерного вибуху та виникнення екологічної катастрофи світового масштабу. Атомна електростанція була захоплена і перетворена на військову базу, на якій розмістилось більше півтисячі військових. Офіс Генпрокурора та Служба безпеки України розпочали розслідування за фактом вчинення екоциду та терористичного акту. В липні російські окупанти встановили ракетні комплекси на території Запорізької АЕС, із яких почали обстрілювати район міста Нікополя. 6 серпня ввечері російські окупанти ракетами обстріляли Енергодар, влучили по майданчику ЗАЕС безпосередньо поруч зі станційним сухим сховищем відпрацьованого ядерного палива. Протягом наступних трьох днів артилерійськими обстрілами було пошкоджено три лінії електропередач ЗАЕС, в результаті чого залишалася працююча лише одна лінія, а енергоблок № 4 ЗАЕС відключено від енергосистеми та переведено в резерв. Американський Інститут вивчення війни (ISW) заявив, що «російські війська продовжують атакувати ядерні реактори станції та зберігати військове обладнання біля них, ймовірно, щоб зіграти на побоюваннях Заходу щодо ядерної катастрофи та зменшити бажання Заходу надавати додаткову військову підтримку Україні» [1].

Загарбники намагалися реалізовувати план щодо підключення ЗАЕС до російської енергосистеми та відключення її від української енергосистеми. 18 серпня 2022 року Президент України Володимир Зеленський на зустрічі з генеральним секретарем ООН Антоніу Гутеррішем у Львові погодив параметри місії Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) на окуповану Запорізьку АЕС. 1 вересня місія МАГАТЕ відвідала ЗАЕС. Того ж дня більшість делегації залишила захоплений рф об'єкт.

3 вересня Генеральний директор МАГАТЕ Рафаель Маріано Гроссі під час пресконференції обережно поінформував світові ЗМІ про перші підсумки перебування місії МАГАТЕ на захопленій російськими військовими станції: Однозначно підтвердив, що шість членів місії залишилися на ЗАЕС для продовження роботи. Таки визнав, що є «військова діяльність навколо станції та маркування на будівлях» (ймовірно, малися на увазі пошкодження інфраструктури станції внаслідок рашистських обстрілів). Констатував, що «фізична цілісність об'єктів була кілька разів порушена» і це «неприйнятно», а також зазначив, що на станції кілька разів відключалося живлення та спостерігалися перебої із зовнішнім електропостачанням. Озвучив, що системи безпеки та захисту функціонують не повною мірою, але наразі ситуація не досягла критичної «червоної зони». Хоча визнав, що на станції існує «напруга», і що «дуже турбує, що військові дії на ній посилюються.

Вірогідність подальших руйнувань залишається високою, починаючи з минулого місяця, коли розпочались обстріли». Заперечив, що на діяльність місії впливали російські окупанти та представники Росатома. Екологічні ризики, ймовірність радіаційного забруднення, наслідки можливої аварії, а також питання демілітаризації ЗАЕС та звільнення її від окупантів – не коментував. Людей, які в цій «надзвичайно складній ситуації» продовжують працювати, тобто український персонал станції, похвалив. Сказав, що потрібна «постійна підтримка місії МАГАТЕ».

6 вересня МАГАТЕ опублікувало звіт щодо візиту на ЗАЕС. У документі Агентство закликає задля запобігання ядерної катастрофи терміново встановити навколо станції безпечну зону, і готове розпочати консультації для створення такої зони. Місія під час візиту зафіксувала пошкодження: цистерни з мастилом для турбін; дахів кількох будівель, зокрема гаража, де стоять машини для відпрацьованого палива; будівлі, в якій зберігається свіже ядерне паливо та тверде відпрацьоване паливо; нової будівлі навчального комплексу. Агентство зазначає, що обстріли можуть пошкодити важливе обладнання та призвести до необмеженого викиду радіоактивних матеріалів.

7 вересня на засіданні Ради Безпеки ООН, присвяченому ситуації на ЗАЕС, генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш заявив: «Будь-яка шкода, завдана ядерному об'єкту, може призвести до катастрофи для регіону та за його межами. Будь-які дії, які можуть поставити під загрозу фізичну цілісність, безпеку чи захист атомної станції, є неприйнятними». 15 вересня Рада керуючих МАГАТЕ, що складається з представників 35 держав-членів ООН, ухвалила резолюцію з вимогою до росії припинити окупацію Запорізької атомної електростанції.

8. 6 та 11 березня російські війська з реактивних систем залпового вогню обстріляли Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» (ННЦ ХФТІ), де розташовано дослідну ядерну установку «Джерело нейтронів», в активну зону якої завантажено 37 паливних ядерних елементів. Було повністю зруйновано підстанцію РУ-0,4 кВ, пошкоджено кабелі кондиціонерів системи охолодження клістерної галереї лінійного прискорювача електронів, теплотрасу до комплексу будівель. Слідчими СБУ в Харківській області під процесуальним керівництвом Харківської обласної прокуратури відкрито кримінальне провадження за статтею екоцид. В середині липня стало відомо, що на захопленій АЕС окупанти розміщують ракетні комплекси.

9. Обстріл газогону-відводу високого тиску до газорозподільної станції «Вуглегірська ТЕС» у Донецькій області 10 березня призвів до припинення газопостачання Вуглегірської ТЕС і міста Світлодарська, в якому проживає понад 12 тисяч мешканців. Згодом по станції багаторазово завдавалися удари артилерією ворога.

10. 13 березня внаслідок артилерійського обстрілу було зруйновано газорозподільну станцію «Баштанка» у Миколаївській області та пошкоджено

газорозподільні мережі «Миколаївоблгазу».

11. 14 березня в селі Олишівка Чернігівської області російські війська обстріляли будівлю на території підземного газосховища. Снарядом було пошкоджено насосну станцію подачі метанолу на майданчик газозбірного пункту.

12. Навесні 2022 року російськими обстрілами було пошкоджено Чернігівську ТЕЦ під час облоги міста. Зруйновані вузол хімічної підготовки води, центральна щитова, ділянки теплових магістральних мереж та вузол подачі вугілля, через що ТЕЦ тепер може працювати лише на газу. Для усунення пошкоджень необхідно 800 мільйонів гривень.

13. Наприкінці березня Лисичанський НПЗ був обстріляний російськими військами. На початку липня навколо заводу точилися військові дії.

14. 2 квітня 2022 року російська авіація атакувала місто Кременчук. Під обстріли потрапив Кременчуцький НПЗ та навколишні склади паливно-мастильних матеріалів. Інфраструктура підприємства була знищена. 12 травня завод було обстріляно повторно чотирма ракетами, а 18 червня у підприємство влучило ще 6 ракет.

15. 28 травня з метою збереження життя та здоров'я персоналу Слов'янської ТЕС, оскільки вона постійно перебуває під ракетно-артилерійським обстрілом з боку російських окупаційних військ, а також у зв'язку з необхідністю евакуації працівників та членів їхніх сімей прийнято рішення про зупинення роботи станції.

16. Наприкінці червня було обстріляно Шебелинський газопереробний завод. Зазнають обстрілів Криворізька ТЕС та Курахівська ТЕС, що розташовані дуже близько біля лінії фронту.

17. 3 15 липня відновився наступ російських військ на Вуглегірську ТЕС у Світлодарську Донецької області та в районі Миронівської ТЕС, які були захоплені 27 липня.

18. 9 серпня стало відомо, що внаслідок російських обстрілів Харкова було пошкоджено ТЕЦ-3, що забезпечує теплом близько третини міста.

19. 11 вересня росія вдарила ракетами по Зміївській ТЕЦ та ТЕЦ-5 у Харкові. Без світла частково залишились Полтавська, Дніпропетровська, Харківська, Сумська та Донецька області.

20. У ніч на 19 вересня російськими військами був обстріляний Південноукраїнський енергокомплекс. Потужний вибух стався за 300 метрів від реакторів Південноукраїнської АЕС. Ударною хвилею пошкоджено будівлі АЕС, розбито понад 100 вікон. Відключився один з гідроагрегатів Олександрівської ГЕС, яка входить до складу Південноукраїнського енергокомплексу. Відключилися також три високовольтні лінії електропередачі. Після початку повномасштабного вторгнення російські ракети кілька разів пролітали критично низько над Південноукраїнським енергокомплексом.

21. З початку жовтня 2022 року російські окупаційні війська почали терористичні напади дронами-камікадзе та ракетні обстріли цивільних об'єктів критичної інфраструктури України. 10 жовтня російські війська завдали перший масований удар ракетами та дронами-камікадзе по критичній інфраструктурі України. Було випущено 84 крилаті ракети і 24 безпілотні літальні апарати (із них 13 – іранські дрони-камікадзе Shahed-136). За експертними підрахунками їх середня загальна вартість становила \$400–700 млн. Ракетами були обстріляні дві з восьми теплоелектростанцій, що управляються ДТЕК, зокрема чотири ракети влучили у Бурштинську ТЕС. 11 жовтня росія повторила ракетні удари: двічі обстріляли Ладижинську ТЕС та енергетичну інфраструктуру у Львові. 12 жовтня – енергооб'єкт у Сумській області, 13 жовтня – у Харкові. Щоб стабілізувати енергосистему, Україні довелося з 11 жовтня зупинити експорт електроенергії, який приносив країні дохід у \$150 млн на місяць. Також були введені графіки аварійних відключень споживачів. Влада звернулась до українців з проханням зменшити споживання електроенергії вранці і ввечері, коли навантаження на систему максимальне.

22. 17-18 жовтня відбулася хвиля ударів під час якої росіяни обстріляли енергооб'єкти Києва, Вінниччини, Дніпропетровщини, Житомирщини. Внаслідок обстрілів Деснянський район столиці залишився без світла. Електроенергія зникла в Житомирі, окремих районах Дніпра та ще в сотнях менших населених пунктів. Вкотре були обстріляні електростанції ДТЕК (в основному удари здійснювалися по електричних підстанціях). Внаслідок двох тижнів атак загинули 120 людей, житловій, соціальній та енергетичній інфраструктурі України завдано значні збитки, пошкоджено енергооб'єкти 11 областей і Києва, за різними оцінками зруйновано 25-35% об'єктів на українських електростанціях. Обстріли спричинили масові відключення електроенергії по всій країні.

23. 22 жовтня обстрілами другої масованої ракетної атаки було пошкоджено обладнання магістральної мережі української енергосистеми в центральних областях, дефіцит електроенергії в Києві склав 30%.

24. 31 жовтня росія здійснила третю масовану ракетну атаку по всій території України. Влучання ракет по об'єктах енергетичної інфраструктури зафіксовано у Харкові, Запоріжжі, Черкаській, Київській, Дніпропетровській областях – загалом 18 об'єктів у 10 регіонах, зокрема по Дніпровській ГЕС, Дністровській ГЕС і Кременчуцькій ГЕС. Внаслідок ударів по об'єктах критичної інфраструктури в Київській області близько 80% споживачів у Києві лишилися без води, були перебої зі світлом.

25. 15 листопада хвиля ракетних атак, яка стала четвертим масованим ракетним ударом по енергетичним спорудам України, вразила об'єкти критичної інфраструктури у всій країні. За даними уряду та українських ВПС, для завдання ударів було використано близько 100 ракет, які здебільшого

влучили в об'єкти інфраструктури, а також пошкодили цивільні будівлі та спричинили жертви серед цивільного населення щонайменше у 16 регіонах. Атака спричинила масштабні відключення електроенергії в Києві та могла бути спрямована на Київську ГАЕС або Київську ГЕС, що розташовані за 3,8 і 2,3 кілометри від місця атаки відповідно. Ракетними ударами було виведено з ладу майже половину енергосистеми України

26. 23 листопада росія випустила щонайменше 70 ракет по інфраструктурних цілях в Україні, залишивши мільйони людей без світла та води на години, а іноді й на дні, залежно від регіону. За офіційними даними 80% населення Києва втратили доступ до електроенергії та водопостачання одразу після нападу, через нестачу електричної енергії обмежено роботу метро, тимчасово зупинено роботу трамваїв і фунікулера. В шахтах Дніпропетровської області через знеструмлення опинились заблокованими майже три тисячі гірників. Через відсутність електроживлення було призупинено оформлення осіб та транспорту на кордонах. Через перебої без електричної енергії залишилась вся Молдова. Атаки 23 листопада призвели до того, що чотири діючі українські атомні електростанції були відключені від національної енергетичної мережі. Повернути знеструмлені АЕС до енергомережі вдалось лише наступного дня о 4-й ранку. Внаслідок завданих пошкоджень вперше в історії енергетична система України зазнала системного збою (блекаут): втратила єдність та розпалась на ізольовані островці. Втім, українським фахівцям вдалось відновити єдність системи у доволі стислий термін.

27. 5 грудня російські військові завдали шостого масованого ракетного удару по енергетичній інфраструктурі України, всього було запущено понад 70 ракет. Внаслідок завданих ушкоджень об'єктам інфраструктури довелось застосувати аварійні відключення електричної енергії, однак енергосистема України зберегла цілісність та працювала синхронно з Європейською електромережею: Сумська область залишилася повністю без електропостачання; в Одесі після вибухів знеструмленими лишилися всі насосні станції та резервні лінії, водопостачання було відсутнє у цілому місті; частина Кривого Рогу лишилася без електроенергії, було вимкнено деякі котельні та насосні станції; більша частина Житомира опинилася без електроенергії; у Кропивницькому були знеструмлені всі насосні станції. У Молдові були тимчасові перебої з постачанням електричної енергії.

28. 16 грудня російські терористи-окупанти випустили 76 ракет по об'єктах критичної інфраструктури України, 60 з них збила ППО України. Це була одна з найбільш масованих ракетних атак на столицю України за весь час повномасштабного вторгнення росії. Через дефіцит електроенергії метро в Києві зупинилося до кінця доби. Більшість будинків Києва залишилася без світла та водопостачання до 17 грудня. На наземні маршрути замість трамваїв та тролейбусів вивели автобуси. Російські окупанти пошкодили енергооб'єкти ДТЕК Київські електромережі, що живлять один з об'єктів

водоканалу та частину жителів Троєщини. У Київському регіоні було пошкоджено об'єкт критичної інфраструктури. У Харківській області ракета влучила в об'єкти критичної інфраструктури Чугуївського району, знеструмивши Харків та область. У Дніпропетровській області відбулося влучання в об'єкти енергетичної інфраструктури в різних районах області, що призвело до повного знеструмлення області. В Дніпрі тимчасово зупинився електротранспорт та метро.

29. 29 грудня російські військові атакували Україну дронами-камікадзе та 69 крилатими ракетами. Було пошкоджено 10 об'єктів критичної інфраструктури.

30. 31 грудня в Україні відбувся черговий масований ракетний обстріл. Під час повітряної тривоги у повітряному просторі перебувало орієнтовно 20 російських ракет.

Таким чином, з вересня 2022 року відбулося 10 масованих ракетних обстрілів об'єктів енергетики, що значно ускладнило ситуацію в українській енергетиці. Не дивлячись на це, критична інфраструктура відновлювалася та продовжувала працювати.

Окремо слід зазначити, що одним з наслідків підготовки до можливих ракетних обстрілів була активна підготовка до опалювального сезону 2022/2023 років. У результаті цієї підготовки було проведено низку заходів, які дозволили забезпечити населення та промисловість країни теплом та електроенергією:

- підготовка енергоблоків для максимальної доступності в зимовий період, включаючи законсервовані газові блоки;
- перехід на біомасу для централізованого теплопостачання, де можливо;
- активізація роботи з розширення сполучення (експорт/імпорт електроенергії, імпорт нафтопродуктів);
- накопичення газових резервів в підземних сховищах газу;
- масштабне впровадження енергоефективності та підготовка житла до зими.

7.2. СТАН ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ ТА ТАКСОНОМІЯ

Війна змушує нас переосмислити спосіб виробництва та використання енергії. Нам потрібні більш надійні джерела енергії та раціональніші підходи до її споживання, які є стійкі, безвуглецеві та екологічно чисті.

На початку червня 2022 року, в Україні частка чистої енергії (атомна, гідро, вітрова, сонячна, біогенерації) в енергобалансі досягла 87,4%. Тобто, майже 9 із 10 спожитих в Україні кіловат-годин були вироблені без жодних викидів CO₂. За рівнем розвитку безвуглецевої генерації Україна знаходиться на одному рівні, інколи навіть перевищує відповідні показники країн ЄС. Так, у 2021 році середньозважена частка безвуглецевого енергоміксу країн ЄС склала 63%, в той час як в Україні досягла 70%.

В історичній ретроспективі з 2011 по 2021 рік частка відновлюваних джерел енергії в Україні зросла з 4% до майже 14%. На початок 2022 року Україна мала значний потенціал для виробництва водню, зокрема, зеленого, та біометану. Водночас Україна досягла великих успіхів з впровадження енергоощадних технологій, зокрема, розпочався перехід до сучасних європейських практик у сфері енергоаудиту та енергоменеджменту, еко-дизайну, розробляються державні програми, що сприяють зменшенню споживання енергії.

Зважаючи на сьогоденні реалії, енергоефективність – це не лише питання захисту клімату чи економії домогосподарств. Це також питання енергетичної незалежності, ключової складової енергетичної безпеки держави та сталого інноваційного розвитку.

Війна, яку російська влада веде проти України, пошкодила і зруйнувала нашу енергетичну інфраструктуру. Її відбудова потребуватиме величезних зусиль і капітальних вкладень. Водночас в цьому вбачається можливість переформувати українську енергетику відповідно до цілей XXI століття в рамках Європейської зеленої угоди.

Вбачається, що в центрі післявоєнного відновлення України має бути зелена трансформація. Декарбонізація енергетичного сектору України можлива завдяки розвитку безпечної та вуглецево-нейтральної ядерної енергетики, а також поетапній відмові від вугільних електростанцій, розвитку відновлюваних джерел енергії, розгортанню акумулюючих потужностей.

Отримавши статус кандидата на вступ до Європейського Союзу (23 червня 2022 року країни члени Європейського Союзу проголосували за надання Україні статусу країни кандидата на вступ до Європейського Союзу), ми маємо думати про досягнення цілей Європейської зеленої угоди одночасно з іншими державами ЄС та розробляти відповідну політику з дотриманням принципів європейського законодавства, наших майбутніх зобов'язань щодо членства в ЄС.

Влітку 2022 року рішенням Європейського парламенту було легітимізоване

рішення Єврокомісії щодо включення атомної енергетики та газу до «зеленої» таксономії. Атомна енергетика давно зарекомендувала себе як потужна та надійна. Продовження використання атомних потужностей окремих європейських країн дозволить значно зменшити залежність від російських енергоносіїв.

Для України визнання атомної енергетики «зеленою» відкриє можливість більш широкого інвестування в будівництво нових енергоблоків за інноваційними технологіями. Це означає, що українська енергетика стане більш вуглецево-нейтральною, а завдяки збільшенню експорту до Європи ми допоможемо декарбонізувати і європейський енергомікс.

Визнання газу як перехідного виду палива від викопних енергоресурсів до відновлюваних джерел енергії також важливе для зміцнення енергетичної безпеки європейського континенту. Інвестиції в українську газотранспортну систему, яка на сьогодні здебільшого орієнтована на транзит газу з РФ, допоможуть розвинути газову інфраструктуру для постачання з інших регіонів. Крім того, Україна має значні власні запаси газу як на суші, так і на шельфі Чорного моря. Інвестування у видобуток також сприятиме досягненню енергетичної незалежності. І ще один аспект – розвиток інфраструктури для LNG. Будівництво LNG-терміналів сприятиме диверсифікації постачання газу і в Україну, і в країни Європи. Розвиток інфраструктури для зберігання газу підвищить надійність газопостачання у пікові періоди та зменшить цінові коливання на ринку, які спостерігаються останнім часом.

В липні Україна почала комерційні поставки електроенергії в Європу. Першою країною стала Румунія. Стартовий обсяг поставок 100 МВт з поступовим збільшенням. Це перший комерційний експорт у рамках ENTSO-E (Європейської мережі операторів системи передачі електричної енергії). Також здійснюється експорт в Польщу в обсязі 201 МВт та виконуються поставки в Молдову (потенційні поставки можуть бути до 650 МВт. Тож технічно Україна може експортувати до 2 ГВт електроенергії на добу порівняно з поточними поставками після встановлення статичних компенсаторів реактивної потужності (статкомів) або систем накопичення енергії. Також для збільшення експорту електроенергії з України необхідно відновити більше ліній електропередач у Європу. Вже підписано угоду з польською стороною про відновлення прямої лінії між країнами, яка дасть додаткові потужності. Так само є кілька проектів по інших лініях, у тому числі, з Румунією, щоб збільшити пропускну спроможність. Загалом перспектива експортних поставок електроенергії це 6 ГВт. Завдяки цьому країна може заробляти на продажу електроенергії до 70 млрд грн на рік. При цьому Європа отримає чисту низьковуглецеву енергію, економить на споживанні викопного палива. В Україні закривається питання профіциту електроенергії. Наприкінці липня в ЄС було прийнято рішення про скорочення на 15% споживання російського газу. З метою замінити цей обсяг споживання було прийнято рішення збільшувати обсяг експорту з України.

Тимчасова окупація території України повинна стати передумовою «перезавантаження» енергетики. Цей сектор ще тривалий час буде функціонувати в умовах постійного тиску, спричиненого агресивною політикою рф, яка нарощувала та урізноманітнювала важелі деструктивного впливу. Відповідно, державна політика має зосереджуватися не лише на подоланні основних перешкод для стратегічно орієнтованого розвитку галузі, зумовлених наслідками російської агресії, а й на створенні передумов стійкого розвитку на тлі високих та малопередбачуваних зовнішніх ризиків. За такої ситуації необхідно забезпечити сприятливі умови для відновлення та розвитку енергетичного сектору на інноваційних засадах із сприятливим середовищем для інвестицій.

7.3. СВІТОВІ ІНІЦІАТИВИ ПОДОЛАННЯ КРИЗИ

Широкомасштабна збройна агресія російської влади проти України змусила лідерів Європейського Союзу ухвалити план подолання залежності від російських енергоносіїв. На зустрічі, що відбулася в Парижі 10-11 березня 2022 року, лідери ЄС прийняли **декларацію про російську агресію проти України, а також про посилення обороноздатності, зменшення енергетичної залежності та побудову міцнішої економічної бази**. Лідери ЄС домовилися «якнайшвидше припинити нашу залежність від російського імпорту газу, нафти та вугілля» й доручили Єврокомісії запропонувати план зменшення енергетичної залежності ЄС до кінця травня 2022 року. Було започатковано непростий процес пошуку рішень для практичного зниження залежності від російських енергоносіїв та відповідних компромісів між державами-членами ЄС. **Рада ЄС 24 – 25 березня 2022 року підтвердила рішення саміту в Парижі та уточнила завдання з підготовки плану практичних кроків щодо подолання залежності ЄС від імпорту російських енергоресурсів до 2027 року**. Зокрема, повідомлено про наміри ЄС до кінця 2022 року скоротити імпорт російського газу на 100 млрд куб. м (постачання до ЄС з РФ у 2021 році – 155 млрд куб. м).

Світовий банк у квітні 2022 року представив своє попереднє бачення повоєнного відновлення України у неформальній аналітичній записці **«Relief, Recovery and Resilient Reconstruction: Supporting Ukraine's Immediate and Medium-Term Economic Needs»**. Світовий банк розрізняє три напрямки-етапи відбудови України: допомога під час війни (relief), відновлення після війни (recovery) та стійка відбудова (середньострокова стратегія). Завданням першого напрямку є підтримка функціонування економіки та захист населення, другого - швидкі та скоординовані заходи відновлення від наслідків війни та вихід з політик воєнного часу, третього - планування та забезпечення відновлення через економічні інструменти, подолання бідності, відбудову промисловості та модернізації сільського господарства.

На відміну від бачення Європейської Комісії, Світовий банк приділяє значну увагу конкретним секторальним цілям та завданням, особливо на третьому етапі. За своїм змістом такі цілі та завдання по суті визначають пріоритетні напрямки розвитку. Особлива увага приділена макроекономічній стабільності, стимулюванню динамічного приватного сектору, відновленню сектору державних соціальних послуг та побудові нової інфраструктури (енергетичної, транспортної тощо). На думку Світового банку, Україна зможе нарешті відмовитись від багатьох елементів радянського спадку та не лише відбудувати будівлі та інфраструктуру, але й створити економічні інституції для побудови динамічної економіки. Значна увага приділена енергетиці та сільському господарству.

Таким чином, бачення повоєнного відновлення України Світовим банком

передбачає як повоєнну відбудову, так і цілі й завдання розвитку держави у середньостроковій перспективі, та містить конкретні секторальні пріоритети та завдання.

18 травня 2022 року Європейська Комісія представила пакет заходів під назвою «REPowerEU Plan». У зверненні Єврокомісії до Європейського парламенту та Ради ЄС зазначено, що неспровокована та невинуватена збройна агресія російської влади проти України зруйнувала світову енергетичну систему, спричинила складнощі у вигляді високих енергетичних цін та безпекові ризики внаслідок надмірної залежності від імпорту газу, нафти та вугілля з РФ: «REPowerEU спрямовано на швидке зниження нашої залежності від російського викопного палива шляхом швидкого просування чистого енергетичного переходу й об'єднання зусиль для досягнення стійкішої енергетичної системи та справжнього енергетичного союзу». Таким чином, Єврокомісія підтвердила свою політику сприяння енергетичному переходу й досягнення цілей побудови кліматично нейтрального континенту (Fit for 55), узгодила ці пріоритети з проблемами забезпечення енергетичної безпеки з урахуванням російської агресивної політики. Пакет Європейського Союзу, спрямований на скорочення викидів парникових газів у Європейському Союзі на 55% до 2030 року. Пакет був запропонований у липні 2021 року Європейською комісією. У рамках прискореного законодавчого процесу ці плани можуть стати законом у 2022 році. Заходи включають додаткову підтримку чистого транспорту, відновлюваних джерел енергії та тариф під назвою Механізм регулювання кордонів вуглецю на викиди для імпорту з високим вмістом вуглецю з країн, які не мають достатніх власних заходів щодо скорочення викидів парникових газів. Він пропонує поширити Схему торгівлі викидами на транспорт і тепло. Порівняно зі сценарієм чистого нуля від Міжнародного енергетичного агентства, план містить більше заходів для забезпечення того, щоб енергія залишалася доступною.

Єврокомісія наголошує, що реалізація плану REPowerEU структурно трансформує весь енергетичний сектор ЄС. Водночас реалізація такої амбітної мети потребує ефективної координації між загальноєвропейськими регуляторними та інфраструктурними заходами й національними інвестиціями та реформами енергетичного сектора, а також формування спільної енергетичної дипломатії.

Реалізація плану також вимагатиме координації дій споживачів енергії (для зменшення енергоспоживання й трансформації промислових процесів з метою заміщення газу, нафти й вугілля відновлюваною енергетикою та воднем) і дій постачальників/виробників енергії (для створення необхідних потужностей, структури енергетики та забезпечення гнучкості систем відповідно до пріоритетів енергетичного переходу, зокрема розширення використання відновлюваної енергетики).

Разом з тим план REPowerEU зазначає, що в новій безпековій ситуації

споживання газу в ЄС зменшуватиметься швидшими темпами, обмежуючи роль газу як перехідного палива до кліматично нейтральної енергетики. Відмова від російського викопного палива потребуватиме масштабних цільових інвестицій для гарантування безпеки постачання, розвитку електричних мереж та водневої інфраструктури в усьому ЄС. Деякі з наявних потужностей вугільної енергетики зможуть слугувати довше від очікуваного. Важливу роль збережуть ядерна енергетика та внутрішні ресурси вуглеводнів країн ЄС.

До раніше прийнятих планів і пріоритетів розвитку енергетики план REPowerEU визначає додаткові пріоритети.

1. Збереження та ефективне використання енергії. Енергозбереження є найшвидшим і найдешевшим способом подолання поточної енергетичної кризи та зменшує імпорт російського викопного палива. За цим напрямом план передбачає досягнуту скорочення потреби на 60 млрд куб. м газу. Виокремлено два пріоритетних напрями дій: посилення структурних змін в енерговикористанні за допомогою середньо- і довгострокових заходів з енергоефективності та досягнення швидкої економії енергії за допомогою змін у поведінці споживачів. Наступне скорочення споживання енергії порівняно з цілями енергоефективності та вищі цілі щодо відновлюваної енергії дадуть змогу ЄС цілковито досягти мети REPowerEU. Для цього Єврокомісія пропонує збільшити до 13% обов'язкову ціль енергозбереження в Директиві про енергоефективність, посилити визначені в Директиві про енергетичну ефективність будівель вимоги щодо енергоефективності в будівлях, а також уточнити вимоги Регулювання ЄС щодо екологічного дизайну стійких продуктів. Для зміни поведінки споживачів Єврокомісія у співпраці з Міжнародним енергетичним агентством (МЕА) запускає план «Відіграю свою роль», який сприятиме реалізації короткострокових заходів з енергозбереження, що на 5% скоротить попит на газ (близько 13 млрд куб. м) і нафту (близько 16 млн тонн нафтового еквіваленту). Державам-членам ЄС також пропонують використовувати цінові й податкові інструменти (як-от знижені ставки ПДВ) для впровадження високоефективних систем опалення та ізоляції будівель.

2. Диверсифікація постачання енергоресурсів. Єврокомісія та держави-члени створюють Енергетичну платформу ЄС (EU Energy Platform) для добровільної спільної закупівлі газу, зрідженого природного газу (ЗПГ) та водню. Енергетична платформа має сприяти:

- агрегації та структуруванню попиту: визначатиме обсяги необхідного скорочення споживання газу країнами (за достроковими контрактами з РФ, які невдовзі закінчуються) та можливі гнучкі обсяги скорочення споживання (за довгостроковими контрактами, що триватимуть довше), що може привести до зменшення попиту приблизно на 30 – 70 млрд куб. м в короткостроковій перспективі;

- оптимізації та прозорому використанню інфраструктури імпорту, зберігання й транспортування газу, що забезпечує максимальну безпеку

постачання та поповнення сховищ;

- міжнародній енергетичній дипломатії, коли об'єднані зусилля країн ЄС буде зосереджено на довгостроковій співпраці з надійними партнерами через угоди, які підтримують закупівлю газу та водню й розробку проєктів з екологічно чистої енергії.

Далі Комісія розгляне розроблення добровільного оперативного «механізму спільних закупівель», призначення відповідального за переговори та укладання контрактів від імені держав-учасниць щодо сукупного попиту на газ та конкурентного випуску на ринок. Зазначено, що такий механізм може бути у формі спільного підприємства країн ЄС або окремого утвореного суб'єкта господарювання. Енергетична платформа працюватиме також через регіональні робочі групи, які визначатимуть потреби, диверсифікуватимуть варіанти постачання та координуватимуть договірні питання в певних регіонах. Наголошено, що Енергетична платформа ЄС буде відкритою для країн Енергетичного співтовариства, зокрема для України, і сприятиме партнерам, відданим правилам внутрішнього енергетичного ринку ЄС та спільній безпеці постачання. ЄС надасть своїм міжнародним партнерам довгострокові перспективи для взаємовигідного співробітництва шляхом інтеграції розвитку водню, відновлюваної енергетики й торгівлі. Здійснюватимуться заходи з диверсифікації постачання ядерного палива для держав-членів, які наразі залежать від росії. Для цього треба забезпечити можливість постачати уран з альтернативних джерел та нарощувати доступні в Європі або в глобальних партнерів потужності з перероблення, збагачення та виробництва палива. План закликає держави-члени за можливості підтримувати й нарощувати внутрішній видобуток природного газу.

3. Відмова від використання викопних видів палива, пришвидшення європейського чистого енергетичного переходу. Єврокомісія наголошує, що збільшення використання відновлюваної енергетики у виробництві електроенергії, промисловості, будівництві й транспорті прискорить поетапну відмову від російського викопного палива. REPowerEU передбачає активізацію зусиль ЄС за різними напрямками стимулювання енергетичного переходу. Комісія пропонує до 2030 року збільшити ціль у Директиві про відновлювані джерела енергії до 45% проти 40% у тогорічній пропозиції. Це дасть можливість до 2030 року довести загальні потужності виробництва відновлюваної енергії до 1236 ГВт в порівнянні з 1067 ГВт до 2030 року, задекларованих у рамках кліматичних цілей Fit for 55. Передбачено, що розширене використання сонячної та вітрової енергетики дозволить знизити споживання газу на 21 млрд куб. м. Наголошено на використанні сонячної та вітрової енергетики. Комісія встановлює ціль – понад 320 ГВт сонячних панелей до 2025 року, що вдвічі перевищує сьогоднішній рівень, і майже 600 ГВт до 2030 року. Для досягнення таких цілей Комісія в межах плану REPowerEU представила Стратегію розвитку сонячної енергетики (EU solar energy strategy) та Європейську ініціативу щодо

сонячних дахів (European Solar Rooftop Initiative). Для майбутнього посилення глобальної конкурентоспроможності вітрового сектора ЄС та досягнення цілей REPowerEU запропоновано заходи з посилення енергетичних систем (ліній) з віддалених регіонів та ланцюгів постачання обладнання, що дасть можливість різко прискорити зростання обсягів виробництва електроенергії вітровими установками. Пріоритетною є підтримка розвитку потужностей акумуляторних батарей для зберігання електроенергії. Комісія пропонує розглядати системи накопичення енергії як такі, що становлять суспільні інтереси, і сприяти видачі дозволів на їх розміщення. ЄС має прагнути подвоїти поточну швидкість використання індивідуальних теплових насосів, зокрема встановити 10 млн одиниць протягом наступних 5 років. Держави-члени можуть прискорити розгортання та інтеграцію великомасштабних теплових насосів, геотермальної та сонячної теплової енергії через:

- розвиток та модернізацію систем централізованого тепlopостачання;
- використання промислового скидного тепла;
- поліпшення нормативної бази та забезпечення сталості експлуатації систем протягом життєвого циклу.

4. Комісія вважає, що водень, вироблений у відновлюваній енергетиці, стане ключовим для заміни природного газу, вугілля та нафти в галузях і транспорті, які важко декарбонізувати. REPowerEU ставить за мету досягнути 10 млн тон внутрішнього виробництва водню та 10 млн тон імпорту до 2030 року (це дозволить замінити до 27 млрд куб. м природного газу). Для цього Комісія узгодить цілі Директиви про відновлювані джерела енергії для промисловості й транспорту з цілями REPowerEU (75% для промисловості та 5% для транспорту), що дасть змогу швидко завершити перегляд пакету законодавства щодо ринку водню та газу. Необхідно також прискорити розгортання водневої інфраструктури для виробництва, імпорту й транспортування 20 млн тон водню до 2030 року. Щоб забезпечити імпорт до 10 млн тон водню, Комісія підтримуватиме розвиток трьох основних коридорів імпорту водню – через Середземне, Північне моря та Україну (тільки-но сприятимуть умови). Запропоновано збільшити стале виробництво біометану до 35 млрд куб. м до 2030 року (для заміщення близько 17 млрд куб. м природного газу). Щоб збільшити потужність виробництва біогазу в ЄС та сприяти його перетворенню на біометан, Комісія визначає необхідність інвестувати 37 млрд євро в розвиток виробництва протягом цього періоду. Відзначено, що й далі важливу роль відіграватиме біоенергія, яка сьогодні становить 60% від загального обсягу відновлюваної енергії в ЄС. Це доступне та стабільне джерело енергії. Пріоритетність використання неперероблюваних відходів біомаси, а також сільськогосподарських і лісових відходів забезпечить стале виробництво енергії, що може сприяти досягненню цілей REPowerEU. Іншим напрямом здійснення енергетичної трансформації ЄС є зменшення споживання викопних матеріалів у промислових і транспортних галузях.

Енергоефективність, заміна палива, електрифікація та посилене використання водню, біогазу та біометану в промисловості можуть заощадити близько 35 млрд куб. м природного газу до 2030 року на додаток до того, що передбачено в рамках Fit for 55. Виробництво неметалевих корисних копалин, цементу, скла та кераміки, виробництво хімікатів та нафтопереробні заводи дають найбільші можливості скоротити потреби у викопному газі – майже 22 млрд куб. м. Також є великий потенціал для електрифікації промисловості. Сучасні технології вже дають можливість промисловим компаніям зменшити свою залежність від викопного палива. На транспорті електрифікацію можна поєднувати з використанням водню без викопних речовин для заміни викопного палива.

Розумне поєднання політики інвестування та реформ. REPowerEU передбачає додаткові інвестиції розміром 210 млрд євро до 2027 року окрім того, що необхідно для реалізації цілей Fit for 55.

Упровадження програми Fit for 55 і плану REPowerEU дасть можливість ЄС до 2030 року заощадити 80 млрд євро на імпортних витратах на газ, 12 млрд євро – на імпорті нафти й 1,7 млрд євро – на імпорті вугілля. Основними напрямками зусиль визначено:

1. Розвиток інфраструктури та взаємозв'язків енергосистем. План REPowerEU передбачає значні зміни в енергетичній електросистемі ЄС з точки зору кількості й напрямів енергетичних потоків. Настав час для реалізації багатьох довготривалих проєктів з особливим акцентом на транскордонних зв'язках для побудови інтегрованого енергетичного ринку, який забезпечує постачання в дусі солідарності. Структура транс'європейських енергетичних мереж (TEN-E) допомогла створити стійкішу європейську газову інфраструктуру, яка дає змогу диверсифікувати постачання. Після того, як поточні проєкти спільного інтересу будуть реалізовані, усі держави-члени та сусідні країни матимуть доступ щонайменше до трьох джерел газу або до світового ринку ЗПГ. Зберігання газу є ключовим для підвищення безпеки постачання. Запропонований план передбачає підтримку, зокрема фінансову, проєктів, спрямованих на збільшення потужностей для зберігання газу, щоб забезпечити підвищений рівень готовності та реагування на ризики його постачання. Пріоритетним визначено також розвиток газової інфраструктури, щоб імпортувати достатню кількість ЗПГ від неросійських постачальників. Це передбачає інвестування 10 млрд євро в розвиток мережі терміналів імпорту ЗПГ, трубопроводів для підключення недостатньо використовуваних терміналів імпорту ЗПГ до мережі ЄС, а також реверсування потоків до 2030 року. Заходи з підвищення взаємозв'язку регіональних ринків електроенергії та спроможності електромереж прийняти більше енергії з відновлюваних джерел також передбачено планом REPowerEU. До 2030 року для розвитку електричної мережі необхідно додатково 29 млрд євро, щоб зробити її придатною для збільшення використання та виробництва електроенергії. Усі відповідні проєкти вже введено до 5-го списку проєктів спільного інтересу ЄС.

2. Національні реформи та інвестиції в енергетичний сектор. Хоча більшість цілей і завдань є загальноєвропейськими, виконання багатьох заходів залишається за державами-членами й потребує цілеспрямованих реформ та інвестицій. План закликає національні уряди прийняти необхідні закони та запропонувати механізми підтримки реалізації заходів, визначених планом REPowerEU. Єврокомісія пропонує державам-членам додати до своїх чинних Планів відновлення та забезпечення стійкості (The Recovery and Resilience Plans) окремий розділ із заходами досягнення цілей REPowerEU щодо диверсифікації постачань енергії та зменшення залежності від викопного палива.

3. Фінансування плану. Щоб мобілізувати фінансування для покриття короткострокових інвестиційних потреб REPowerEU, Комісія пропонує внести зміни до законодавства, чинних програм та механізмів фінансування проєктів на рівні ЄС. Зокрема, запропоновано внести зміни до Регламенту відновлення та фінансування (the Recovery and Facility Regulation), Системи торгівлі викидами (the Emissions Trading System). Також державам-членам рекомендують скористатися більшою гнучкістю передавання ресурсів, виділених їм відповідно до Регламенту загальних положень (Common Provisions Regulation EC) та Стратегічних планів спільної аграрної політики (CAP strategic plans). У рамках функціонування Фондів політики гуртування (Cohesion policy funds) ЄС підтримуватиме проєкти з декарбонізації та зеленого переходу на суму до 100 млрд євро. Комісія запропонує гнучкий інструмент, щоб допомогти державам-членам мобілізувати приватні інвестиції, та до кінця 2022 року врегулює прискорення розробки й відшкодування вартості проєктів з енергоефективності та відновлюваних джерел за допомогою стандартних схем відшкодування. Держави-члени можуть розглянути інструменти оподаткування для підтримки цілей REPowerEU. Так, запропоновано знизити/звільнити від оподаткування купівлю та використання електричних і водневих транспортних засобів, зменшити податкові вирахування, пов'язані з енергозбереженням, і поступово припинити екологічно шкідливі субсидії. Комісія вже запропонувала зміни до Директиви про оподаткування енергії (the Energy Taxation Directive), які сприяють цілям плану.

4. Посилення готовності до кризових ситуацій. Європа має бути готовою до серйозних перебоїв постачання. Треба підготуватися до ризику того, що без наступних заходів у найближчі місяці сховища не будуть достатньо заповнені для зими. Отже, разом із прийняттям змін до законодавства, що регламентує терміни та обсяги накопичення природного газу, Єврокомісія закликає держави-члени:

- запровадити систему повідомлень про економію (the EU Save Energy Communication). Заощаджений за короткий термін газ можна буде використати, зокрема, для поповнення підземних сховищ перед осінньо-зимовим періодом 2022/2023;

- оновлювати свої плани дій у надзвичайних ситуаціях, беручи до уваги рекомендації, що містяться в огляді готовності Єврокомісії;
- запропонувати операторам транспортних систем прискорити технічні заходи, що можуть збільшити пропускну здатність зворотного потоку із заходу на схід до осінньо-зимового періоду 2022/2023;
- укласти відкриті двосторонні домовленості про солідарність між сусідніми країнами.

Чинна законодавча база ЄС вже передбачає, що в разі надзвичайної ситуації держави-члени можуть вимагати від сусідніх держав-членів заходів солідарності. Єврокомісія підготує рекомендації щодо визначення критеріїв пріоритетності незахищених клієнтів, зокрема в промисловості, забезпечення газом яких матиме пріоритетне значення в межах механізмів солідарності.

Комісія також сприятиме створенню скоординованого плану ЄС стосовно скорочення попиту з добровільними заходами, готовими активуватися до фактичного виникнення надзвичайної ситуації. Цей план міститиме добровільні ринкові заходи, спрямовані на скорочення споживання підприємствами і, таким чином, гарантуватиме пріоритетність забезпечення захищених споживачів. Окрім того, Комісія переглядає плани готовності держав-членів до ризиків в електроенергетиці (Risk Preparedness Plans), щоб мінімізувати вплив потенційних перебоїв з газом на виробництво електроенергії.

REPowerEU є черговим прикладом формування та реалізації стратегії трансформації економіки й енергетичного сектора для досягнення кліматичної нейтральності континенту та здійснення технологічної революції у виробництві та використанні енергії. Заходи у сфері енергетичної безпеки, зокрема зниження залежності ЄС від постачання енергоресурсів з РФ, цілковито узгоджуються з раніше ухваленими стратегічними рішеннями щодо здійснення чистого енергетичного переходу.

Підсумовуючи вищезазначене можна виокремити такі цілі REPowerEU, що спряють зниженню залежності від російського газу:

- повне зменшення залежності до 2027 року (€310 млрд відповідно потреби Fit for 55 та €210 млрд до 2027 року);
- потенційна економія на імпорті викопних видів палива (€80 млрд на імпорті газу, €12 млрд на імпорті нафти, €1,7 млрд на імпорті вугілля);
- зменшення на 30% споживання газу (~110 млрд куб. м);
- збільшення на 20 млн тон (10 млн тон за рахунок імпорту) відновлюваного водню до 2030 року;
- збільшення на 45% кінцевого споживання відновлювальних джерел енергії;
- підвищення на 13% енергоефективності;
- виробництво до 35 млрд куб. м біогазу та біометану.

Визначені цілі будуть реалізовуватися через заходи різного строку дії шляхом внесення змін до законодавства та виділення необхідних коштів.

Зокрема, короткострокові заходи (приблизно 2022-2023 роки):

- додаткове постачання зрідженого природного газу (50 млрд куб. м) і трубопроводного газу (10 млрд куб. м);
- продовження роботи вугільних електростанцій (знижує потребу у природному газу на 24 млрд куб. м), необхідні інвестиції в розмірі €2 млрд.;
- продовження роботи атомних електростанцій (знижує потребу у природному газу на 7 млрд куб. м);
- економне споживання енергетичних ресурсів житловим фондом (знижує потребу у природному газу на 9 млрд куб. м);
- заходи ЄС щодо попиту на енергоресурси (економія до 10 млрд кубометрів);
- згортання промисловості (як надзвичайний захід).

Середньострокові заходи (приблизно до 2027 року):

- нова LNG- та трубопровідна інфраструктура (необхідні інвестиції в розмірі €10 млрд);
- додаткові інвестиції в електромережі та системи зберігання енергії (€39 млрд);
- використання біомаси для виробництва електроенергії (заміщення до 1 млрд куб. м; необхідні інвестиції в розмірі €2 млрд);
- енергоефективність і теплові насоси (заміщення 37 млрд куб. м, необхідні інвестиції в розмірі €56 млрд);
- будівництва вітростанцій та встановлення сонячних панелей (заміщення 21 млрд куб. м, необхідні інвестиції в розмірі €86 млрд);
- виробництво біометану (заміщення 17 млрд куб. м, необхідні інвестиції в розмірі €37 млрд);
- зменшення використання в промисловості (до 12 млрд кубометрів, необхідні інвестиції в розмірі €41 млрд).

Довгострокові заходи (приблизно після 2027 року):

- відновлюваний водень (потрібно 27 млрд кубометрів, необхідні інвестиції в розмірі €27 млрд).

REPowerEU демонструє високий рівень амбіцій та вимагає від держав-членів ЄС зусиль щодо структурної трансформації енергетичного сектора. План стимулює країни, учасників енергетичних ринків та кінцевих споживачів досягати нової якості у сфері енерговикористання. Водночас REPowerEU формує майбутні засади енергетичної незалежності від агресивних постачальників енергоресурсів.

Для України REPowerEU надає механізми та способи повноцінної інтеграції енергетичного сектора країни до спільного енергетичного ринку ЄС та системи забезпечення солідарної енергетичної безпеки. На цьому шляху необхідно створити умови, щоб учасники внутрішнього енергетичного ринку України чітко усвідомлювали правила ринку ЄС, та заохотити їх до виконання цих правил. Іншим викликом є необхідність технологічної модернізації

енергетичного сектора країни, що потребуватиме значних інвестицій і стабільності економічної політики.

Позиція та бачення Європейської Комісії щодо повоєнного відновлення зафіксована у *комюніке «Ukraine Relief and Reconstruction» від 18 травня 2022 року*. Як випливає з самої назви, ЄК чітко розділяє негайну допомогу під час війни (relief) та відбудову після війни (reconstruction). Для цілей нашого аналізу релевантним є другий елемент – відбудова України.

Цілями плану відбудови України мають бути:

- відбудова країни від наслідків війни;
- створення основ для вільної та процвітаючої країни, що заснована на європейських цінностях, глибоко інтегрована в європейську та світову економіку;

- підтримка України на шляху до ЄС.

Відбудова України має складатись з чотирьох елементів:

1. Відбудова країни, зокрема інфраструктури, медичних послуг, житла та шкіл, а також цифрової та енергетичної стійкості відповідно до найновіших європейських політик та стандартів.

2. Подальша модернізація держави та її інституцій для забезпечення належного врядування та поваги до верховенства права шляхом надання підтримки адміністративного потенціалу та технічної допомоги, у тому числі на регіональному та місцевому рівнях.

3. Реалізація структурного та регуляторного порядку денного з метою поглиблення економічної та соціальної інтеграції України та її народу з ЄС відповідно до її європейського шляху.

4. Підтримка відновлення економіки та суспільства України, сприяючи сталій та інклюзивній економічній конкурентоспроможності, сталій торгівлі та розвитку приватного сектору, водночас сприяючи зеленій та цифровій трансформації країни.

На думку Єврокомісії, процес відбудови має спиратись на принципи авторства України, співпраці та стратегічного партнерства з ЄС. Так, Єврокомісія очікує, що план відбудови представить сама Україна для схвалення на двосторонній платформі. Тому, на відміну від України, Європейська Комісія не пропонує секторальних завдань чи стратегічних проєктів. Як і Україна, Єврокомісія хоче бачити тісний зв'язок процесу відбудови із широким порядком денним реформ.

З точки зору тривалості процесу відбудови, ЄК передбачає, що відповідні заходи будуть здійснюватися «понад десятиліття».

Таким чином, ЄК сформувала своє бачення повоєнного відновлення як системного процесу, що включає відбудову від наслідків війни, модернізацію держави, проведення широкого спектру євроінтеграційних реформ та підтримку середньострокового розвитку економіки та суспільства.

У цілому, можна зробити висновок, що і влада України, і міжнародні

партнери мають доволі спільне бачення повоєнного відновлення України, яке включає не лише подолання прямих наслідків війни (наприклад, відбудову мостів чи будівель), але й комплексний план (стратегію) розвитку держави в середньостроковій перспективі. Окрім того, їх об'єднує розуміння поділу процесу відновлення на три етапи.

7.4. ПІДГОТОВЧІ ЗАХОДИ З ВІДНОВЛЕННЯ ЕНЕРГЕТИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

Створена Указом Президента 266/2022 Національна рада з відновлення України від наслідків війни має три основні завдання:

- розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку;
- визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди;
- підготовка стратегічних ініціатив, проектів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди.

Виходячи із використання понять післявоєнне «відновлення» та «розвиток», а також поділу на «воєнний» та «післявоєнний» періоди можна зробити висновок, що наразі держава розуміє під відновленням як власне подолання наслідків війни (включаючи післявоєнне відновлення), так і стратегічний розвиток після війни. Саме в такому ключі і відбулась презентація на *Конференції з питань відновлення України в Лугано 4-5 липня 2022 року проекту Плану відновлення України на 10 років*. Серед представлених національних програм було презентовано програму «Енергетична незалежність та зелений курс» обсягом \$130 млрд. Програмою передбачається розвиток у двох напрямках – Посилення стійкості інтегрованої енергосистеми (~\$14 млрд) та Підтримка зеленого енергетичного переходу ЄС (~\$114 млрд). В напрямку посилення стійкості інтегрованої енергосистеми вбачається необхідним:

- розширення міжсистемних зв'язків із ENTSO-E (~\$0,6 млрд);
- створення запасів нафти та нафтопродуктів більше ніж на 30 днів (~\$1,2 млрд);
- поповнення запасів газу (~\$5 млрд);
- забезпечення постачання/зберігання природного газу для ЄС та України (наприклад, розширення терміналу зрідженого природного газу в Свиноусьце/Гданську та/або імпорту з Туреччини/ Італії/ Німеччини) (~\$0,7 млрд);
- розширення нафтопереробних потужностей після війни (відбудова Кременчуцького НПЗ, будівництво нового НПЗ та нафтопроводу Броди- Адамова Застава) (~\$2,5 млрд);
- будівництво інфраструктури нафтопродуктів з ЄС та безпечні сховища (~\$0,7 млрд);
- модернізація газотранспортної системи та газорозподільчих мереж (~\$2,5 млрд);
- відбудова пошкоджених енергетичних об'єктів, включно з Кременецькою ТЕЦ, Чернігівської ТЕЦ та Охтирською ТЕЦ (~\$0,6 млрд).

У напрямку підтримки зеленого енергетичного переходу ЄС необхідно:

- будівництво 5-10 ГВт потужностей відновлювальних джерел енергії та ~3,5 ГВт потужностей ГЕС та ГАЕС (може бути вища потужність, в залежності

від потенційного експорт (~\$15 млрд);

- підвищення потужності атомної генерації (подовження терміну експлуатації, дотримання вимог безпеки, підвищення коефіцієнту використання встановленої потужності (КВВП) і добудова 2 ГВт на Хмельницькій АЕС) (~\$14 млрд);

- розвиток виробництва біопалива (біоетанол, біодизель, біометан) з агропродукції та відходів (~\$4,2 млрд);

- створення неповного циклу ядерного виробництва (екологічний видобуток урану, завод з виробництва ядерного палива, сховище використаного ядерного палива) (~\$1,3 млрд);

- збільшення видобутку газу з існуючих родовищ та щільних порід (за виключенням шельфу Чорного моря ~\$11 млрд) (~\$18 млрд);

- будівництво 1,5-2 ГВт потужностей пікової та напівпікової генерації та 0,7-1 ГВт систем накопичування енергії (~\$2,8 млрд);

- локалізація виробництва обладнання для відновлювальних джерел енергії (вітрові вежі, трансформатори, електролізери, батареї) (~\$2 млрд);

- будівництво ~15 ГВт електролізерів (~\$7 млрд);

- розвиток водневої інфраструктури для під'єднання місць виробництва водню до споживачів в Україні та за кордоном (~\$2 млрд);

- будівництво більше 30 ГВт потужностей відновлювальних джерел енергії для виробництва водню (~\$38 млрд);

- будівництво розумних мереж (smart grids) (~\$5-10 млрд).

Війна в Україні завдала величезних руйнувань енергетичній інфраструктурі країни, залишивши тисячі людей без світла та тепла. Чимала частина енергогенеруючих підприємств, включно з найбільшою атомною електростанцією Європи – Запорізькою АЕС, опинилася в руках загарбників. Налагодження нормальної роботи галузі та її модернізація потребуватиме багато часу і значних інвестицій.

Поточна ситуація вимагає «швидкого ремонту» – швидко підключати людей до енергозабезпечення і повертати їм можливість отримувати газ і електрику. В цьому питанні дуже допомагають зарубіжні партнери: передають обладнання і генератори, інші необхідні засоби, щоб можна було швидко повернути людям світло і газ.

У широкому сенсі постає питання, що у майбутньому Україна не потребує тієї структури енергетичної системи, яка є зараз. Вже давно говорилося, що її треба змінювати, реформувати, відмовлятися від природного газу, максимально переводити міста, містечка на електроенергію та біопаливо. І після війни є можливість скористатись саме таким підходом.

Також, зважаючи на те, що внаслідок війни в країні втрачено чимало шахт, генерації теплової енергії, можна розглядати варіант відновлювати теплову генерацію в іншому вигляді, ніж в тому як вона існувала до цього.

Важливо, щоб сама реформа енергетичного сектору враховувала

безпековий фактор, розглядаючи варіанти прокладки, наприклад, ліній електропередач з урахуванням можливої військової загрози, ракетних ударів. Треба інвестувати в будівництво надсучасного обладнання, яке має враховувати такі ризики.

25 жовтня 2022 року у Берліні відбулася конференція з відбудови України на якій більше говорили про термінові потреби країни. Вони оцінюються в \$38 млрд бюджетного дефіциту та \$17 млрд так званого Fast Recovery Plan. Концепт останнього – термінова відбудова найбільш критичних об’єктів: транспортна, енергетична інфраструктура та школи й лікарні.

Напередодні очільниця Єврокомісії фон дер Ляєн та канцлер Німеччини Шольц на правах співорганізаторів Берлінської конференції опублікували спільну статтю, [2], в якій анонсували створення координаційної платформи для донорів відбудови України.

Очільниця Єврокомісії заявила, що цей механізм потрібно створити вже найближчими місяцями – до кінця 2022-го або на початку 2023 року. У майбутньому ці координаційна платформа має стати основою для «Плану Маршалла XXI століття», як охарактеризували його фон дер Ляєн та Шольц. До ініціативи мають долучитися не лише країни Європи, а й учасники G7 та інші бажачі.

Але поки що платформа виконуватиме, ймовірно, функції «фінансового Рамштайну» – майданчику для регулярних зустрічей союзників України, де будуть обговорюватися її термінові грошові потреби з поступовим переходом до середньострокових задач.

Учасники конференції спиралися на опубліковану Світовим банком на початку вересня оцінку збитків України: \$349 млрд станом на 1 червня, однак з уточненням, що для відбудови на першому етапі в півтора-три роки країна потребуватиме лише \$105 млрд. Це утричі менше, ніж передбачає план, представлений у м. Лугано, (Швейцарія). Тож основними цифрами, які звучали під час публічних дискусій на берлінській конференції, були \$2–4 млрд на місяць, які потрібні Україні наступного року, щоб покрити дефіцит держбюджету.

Зважаючи на інтенсивні обстріли критичної інфраструктури України країни «Великої сімки» (США, Канада, Великобританія, Франція, Німеччина, Японія та Італія) 4 листопада 2022 року створили координаційний механізм G7, щоб допомогти Україні ремонтувати та захищати її енергетичну і водну інфраструктуру [3]. В той же час ці країни активно почали надавати різні системи ПРО та ППО.

13 грудня 2022 року у Парижі відбулася міжнародна конференція «Солідарність з українським народом». Мета Паризької конференції – запровадити оперативний механізм координації, щоб у режимі реального часу реагувати на потреби України. Головне питання конференції – підтримка України взимку, ураховуючи пошкоджену російськими обстрілами

інфраструктуру. Міжнародні партнери визначилися із підтримкою в 5 ключових секторах: доступ до енергії, доступ до води, агропродовольство, охорона здоров'я та транспорт. Під час конференції вдалося зібрати близько \$1 млрд на підтримку. З них половина – грантові кошти. Друга половина – товари, роботи, кредити. На основі даної конференції створено платформу, яка узагальнюватиме інформацію про потреби України та забезпечить механізм взаємодії. Було ініційовано програму заміни 50 млн ламп розжарювання на нові LED-лампи для того, щоб заощадити 1 ГВт. Під час конференції відбувся **«Форум із економічної стійкості та відбудови України»** та низка інших заходів за участю представників профільних міністерств України.

У довоєний час Україна утримувала лідерство у створенні однієї з найбільших енергосистем Європи, яка розвивалася протягом останніх 100 років – із понад 56 ГВт загальної встановленої потужності та 9,6 ГВт відновлюваної енергії.

Відновлення енергосистеми країни має базуватися на електрифікації та мінімізації використання газу, міжнародних електричних стандартах (ІЕС), інноваційних технологіях (розумні мережі, відновлювані джерела енергії, малі модульні реактори, акумуляторні батареї, водень), розвитку електроенергетики країни.

Що стосується розподільчої мережі України, наразі потрібні кабелі та дроти, трансформатори, модульні підстанції, підтримка операторів систем розподілу – особливо в пост-окупаційних містах, таких як Херсон і Харків.

З точки зору реконструкції системи передачі та генерації сьогодні понад 40% підстанцій і високовольтних ліній потребують ремонту, близько 100 силових трансформаторів потребують заміни та нових високовольтних ліній.

Що стосується зеленого переходу України, то в поточній ситуації важко обговорювати декарбонізацію, розумні мережі тощо через жакливу ситуацію з енергопостачанням в країні. З довгострокової перспективи для модернізації енергетичного сектору України відповідно до стандартів ЄС може знадобитися близько десяти років. У рамках цієї трансформації ми можемо побачити модернізацію ядерного сектору України та більшу залежність від відновлюваних джерел енергії, при цьому Україна знову стане основним експортером енергії до Європи.

Література до розділу:

1. Layne Philipson, Katherine Lawlor, Karolina Barros, Angela Howard, and Frederick W. Kagan. Russian offensive campaign assessment. URL: <https://www.understandingwar.org/background/russian-offensive-campaign-assessment-august-8> (дата звернення 30.01.2023)
2. Von Der Leyen U., Scholz O. Ein Marshallplan für die Ukraine, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 23.10.2022. URL: <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/ukraine-wiederaufbau-scholz-und-von-der-leyen-wollen-marshallplan-18408678.html> (дата звернення 27.01.2023)
3. G7 Foreign Ministers' Statement, 4.11.2022. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/en/newsroom/news/g7-foreign-ministers-statement/2561876> (дата звернення 30.01.2023)

РОЗДІЛ 8.

АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС ПІД ЧАС ВІЙНИ: НАСЛІДКИ, ОЦІНКА ТА ПРОГНОЗИ

8.1. ВПЛИВ ВІЙНИ НА АГРОПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС

В 2022 році, з початку вторгнення росії до України, досить сильно постраждала вся економічна система українського АПК. Зміни відбулись не лише в торгівлі агропродовольчою продукцією, а вздовж усього ланцюга: від полів до експортних ринків. Зокрема:

- фізичне зменшення посівних площ 2022 року щонайменше на 25% від звичайного обсягу сільськогосподарських угідь, які засівались кожного року, через те, що деякі регіони знаходяться під окупацією, а частина полів замінована і непридатна до обробки найближчим часом. Частиною даної проблеми є масштабні крадіжки зерна росією з окупованих територій України (уже близько 600 тис. т) з наступними спробами його продажу;

- розбалансований внутрішній ринок через відсутність вноцінного експорту та імпорту. Подорожчання всіх складових виробництва, від пального до насіння, та незрозумілі перспективи збуту вирощеної продукції за конкурентною ціною через заблоковані порти;

- руйнування інфраструктури (елеваторів, портових терміналів) і логістики та значне подорожчання логістики як всередині країни, так і міжнародних перевезень. На прикладі зернових можна сказати, що через відсутність морських шляхів експорту логістичні витрати на тону зерна зросли приблизно в 5 разів із довоєнних часів, що призводить до значного підвищення кінцевої ціни української продукції на світових ринках;

- найбільша проблема експорту - фізична обмеженість ринків збуту; насамперед маємо зазначити суттєве зменшення фізичних обсягів експорту через проблеми з логістикою, відповідно і значне зменшення валютних надходжень від продажу продукції АПК за останні місяці. Фактично найбільшою проблемою в експорті сьогодні є значна обмеженість доставляти зернові нашим традиційним покупцям, наприклад, в Азії чи країнах Близького та Середнього Сходу. Власне, і експорт до країн ЄС теж не проста задача зараз.

За цей період український агросектор зазнав значних збитків у земельних, економічних, виробничих, технічних та людських ресурсах. Серйозним викликом для держави та агросектору стала проблема з експортом українського зерна, яка вже давно вийшла на міжнародний рівень. Українські аграрії мужньо прийняли удар ворога і в надскладних умовах провели посівну на підконтрольних Україні територіях.

За даними KSE загальні збитки від війни в сільському господарстві України сягнули 4,3 млрд дол. США станом на 17.06.2022. Підрховуючи загальну

суму збитків Експерти KSE Institute спільно з Мінагрополітики України включили до загальної суми збитки за пошкодження земель, нерухомого майна, сільськогосподарських угідь, меліоративної водогосподарської інфраструктури, сільськогосподарської техніки, паливно-мастильних матеріалів, поголів'я тварин, та інших активів аграріїв [1].

Складно прогнозувати розвиток ситуації в умовах активних бойових дій на частині території країни та за тимчасової окупації іншої частини областей. Сказати тут можна лише одне: чим далі триває агресія і війна росії проти України, тим складнішою стає ситуація для українського АПК і світових ринків, які щодалі виходять з рівноваги.

І тут надзвичайно важливими є технологічні компанії, адже саме їхні розробки рухають світовий аграрний сектор уперед і дають можливість збільшувати врожайність, розробляти нові підходи у вирощуванні тих чи інших культур, шукати інноваційні шляхи адаптації сектору до кліматичних змін і багато іншого. Робота таких компаній – це не лише про забезпечення продовольчої безпеки, але й сталого розвитку всіх взаємопов'язаних екосистем.

Зростання світових цін на продовольство – це не тільки проблема голоду в окремих країнах. Це й проблема геополітична, тому що суттєво зростає ризик соціальних протестів, зміни влади, локальних конфліктів. В цьому контексті угода щодо відновлення експорту зерна з України має позитивні наслідки для імпортерів зерна, світової економіки і також для економіки України. За умови, що потужності портів «Одеса», «Чорноморськ» та «Південний», які були зафіксовані в угоді, будуть використані принаймні на довоєнному рівні, експорт зерна може більше ніж подвоїтись порівняно з поточними обсягами перевалки наземними шляхами, сягнувши майже 5 Мт на місяць – близько до довоєнного рівня. Це дозволить збільшити експортну виручку на 800 млн. дол на місяць або на 25% порівняно з поточним обсягом, що позитивно вплине на валютний ринок та знизить тиск на резерви НБУ. Хоча поступово позитивний ефект буде нівелюватись збільшенням імпорту.

Інший важливий фактор для економіки – врожай наступного року. Тривалий експорт портами допоможе розвантажити елеватори для зберігання зерна від майбутнього врожаю. Це разом із збільшенням доходів від експорту дозволить аграріям розширити посівні площі за рахунок північних регіонів, які були заміновані під час посівної цього року. Таким чином врожай зернових наступного року може зрости 15%. Для порівняння, до розблокування портів ми очікували зниження врожаю на 10% р/р, через брак коштів на посівну та потужностей для зберігання.

Таким чином, за умови безперебійного виконання угоди, експерти оцінюють її загальний вплив на зростання економіки на рівні 5,0 відсоткових пунктів. При цьому очікують прискорення інфляції на 3% відсоткових пунктів, адже поживлення експорту зерна сприятиме відновленню внутрішніх цін, що з часом відобразиться на цінах на борошно та хліб. При цьому ризики

виконання угоди залишаються високими, адже вона діє 120 днів з можливістю пролонгації, на що росія може не дати згоди. Також можуть бути затримки кораблів при інспекції чи порушення гарантій безпеки.

Роль України як одного з гарантів світової продовольчої безпеки та надійного експортера зернових є незаперечною, а дії уряду свідчать про відданість глобальним зобов'язанням України у відповідній сфері, наголошується у заяві Міністерства закордонних справ України щодо надання гуманітарної допомоги Ефіопії та Сомалі. «Україна висловлює підтримку діяльності Всесвітньої продовольчої програми, яка здійснює системну роботу з організації доставки зерна та його подальшого розподілення в районах, які потерпають від голоду», – наголошується у заяві. У міністерстві також виділили роль Франції та Німеччини, які вирішили приєднатися до української ініціативи та покрити витрати, пов'язані з фінансуванням доставки гуманітарного вантажу до цих африканських країн.

Кабінет Міністрів України виділив Державній службі з надзвичайних ситуацій 420 млн грн для надання гуманітарної допомоги Ефіопії та Сомалі. Згідно з Постановою №1040 від 16 вересня, уряд виділив Міністерству внутрішніх справ (для Державної служби з надзвичайних ситуацій) 420 млн грн для відшкодування вартості зерна пшениці (не нижче 3 класу) у кількості до 50 тис. метричних тон із метою надання гуманітарної допомоги.

Очікуємо, що за 2022 рік ВВП України скоротиться на третину і лише частково нівелює ці втрати протягом 2023-2024 років. Зрозуміло, що такі втрати цього року зумовлені ефектами війни: прямими втратами інфраструктури, руйнуванням підприємств, блокуванням морських портів, низьким попитом у більшості секторів, значною міграцією, суттєвою втратою людського потенціалу.

Очікуємо, що вплив цих факторів буде досить вагомими до кінця цього року і відновлення у наступні роки буде зумовлюватися насамперед зниженням безпекових ризиків. Водночас, враховуючи значні втрати виробничого та людського потенціалу та все ще високі безпекові ризики – темпи відновлення у 2023-2024 роках становитимуть близько 5-6% на рік.

Сьогодні світ говорить про можливість «українського економічного дива» – що відбувається при стратегії розвитку в основі якої завершення ліберальних реформ, завершення приватизації, впровадження ліберальної податкової системи, яка має знищити економічну базу корупції; завершення дерегуляції, створення компактної сервісної держави, інноваційне зростання, діджиталізація традиційних секторів, інтеграція в світові ланцюги, а найголовніше – це розвиток людського капіталу. Саме це все є головним в «українському економічному диві» та стає базою економічного зростання.

Передумовами «українському економічному диву» мають бути обов'язковими:

- «парасолька безпеки» від потужних країн, яка дозволить спрямувати

основні сили на розвиток;

- бажання критичної маси громадян не жити більше по-старому, жити по-новому;

- верховенство права. Повне перезавантаження судової системи;

- економічна свобода. (У 2022 році Україна 130-та в світі за рейтингом економічної свободи);

- значні (макро) інвестиції. Внутрішні і зовнішні, приватні і публічні.

А також реалізація стратегічних завдань агропромисловим комплексом України, зокрема:

- активізація інтересу іноземних інвесторів до галузей, пов'язаних з виробництвом продовольства, що призведе до зростання інвестиційних вкладень в економіку регіонів України;

- залучення у світову систему поділу праці, розвиток виробництва з високою часткою доданої вартості;

- створення умов для диференціації структури експорту, тобто зменшення залежності експорту від кон'юнктури світових сировинних ринків, збільшення частки експорту товарів з високою доданою вартістю;

- інтегрування в систему міжнародних транспортних коридорів, що призведе до збільшення логістичних можливостей зовнішньої торгівлі і географічної диверсифікації експорту;

- створення сприятливих економічних, фінансових та правових умов для підприємницької та іншої діяльності господарюючих суб'єктів – учасників зовнішньоекономічних відносин;

- оптимізація структури експортно-імпоротної діяльності;

- формування на міжрегіональному рівні гнучких механізмів товарних потоків, взаємних платежів і розрахунків, реалізації інвестиційних проектів і програм соціально-економічного розвитку.

Глобальна економіка – це складний організм, в якому Україна вже відіграє важливу роль. І зупинити серйозні негативні процеси, викликані такою ситуацією, як війна в Україні, просто і швидко не вийде. Однак, однозначним є факт: чим скоріше Україна переможе і відкине агресора за межі своєї території, тим скоріше почнеться відновлення світової економіки. Адже одним із рушійних чинників, що впливають на рівень світового прогресу і розвиток економіки будь-якої країни, є міжнародна економічна співпраця. Активізація розвитку міжнародних економічних зв'язків сприяє економічному зростанню країн світової співдружності, підтримці та зміцненню мирних взаємовідносин, зниженню міжнародної напруги та утворенню системи міжнародної безпеки.

8.2. ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ РОЗВИТКУ АПК

Проте і у повоєнний стан на сучасному етапі розвитку економіки агропромисловий сектор України залишається найважливішою ланкою економічних системи нашої держави.

Після закінчення війни шляхи розвитку агропромислового сектору України передбачають збалансовану та взаємопов'язану структурну перебудову всіх її галузей, а також провадження новітніх розробок та інноваційних продуктів. Розвиток агропромислового комплексу України та його провідних галузей є пріоритетним в економіці, так як дає можливість забезпечити продовольчими товарами населення, сировиною промисловість та експортними товарами зовнішню торгівлю.

Питання розвитку агропромислового розвитку стосується не лише національного рівня, тобто внутрішніх ринкових відносин, а й зовнішньоекономічних відносин, саме тому агропромисловий сектор займає провідне місце на міжнародній арені.

Сучасний міжнародний ринок агропромислової продукції є глобальною системою економічних взаємовідносин, яка пов'язана завдяки міжнародним контрактам купівлі-продажу агропромислової продукції. Ціна на одну культуру в Україні може відрізнятись від цін на ідентичну культуру в Німеччині чи Китаї, тому при формуванні міжнародних контрактів орієнтиром ціни є її ціна на міжнародній біржі. Однією із найбільших світових бірж є Чиказька товарна біржа. На даній біржі відбувається торгівля товарними ф'ючерсами, валютними ф'ючерсами та процентними ф'ючерсами.

Таким чином, сільгоспвиробник в США може брати участь в торгах на Чиказькій товарній біржі та страхувати свої виробничі ризики, чи навіть знайти покупця на вирощену продукцію. Саме тому, сучасний міжнародний ринок агропромислової продукції є надзвичайно складним та цікавим економічним явищем одночасно, так як існує товарний ринок, який виражається в сотнях навалочників у світових портах, та фінансовий ринок, який рухається синхронно із товарним, але дозволяє знижувати цінові ризики сільгоспвиробникам, та дає можливість стати учасником ринку тому, хто не має площ та можливостей стати виробником, завдяки купівлі та продажу ф'ючерсних контрактів.

Агропромисловий комплекс є пріоритетним сектором економіки України. Основними структурними складовими агропромислового комплексу є наступні, що відображені на рис. 8.1 [2].

Агропромисловий сектор України, основним компонентом якого є сільське господарство, виступає системо-утворюючим компонентом національної економіки [3].

Перед Україною стоїть завдання визначити перспективні сфери конкуренції на зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції. Основними суб'єктами ринку є сільськогосподарські підприємства, які є двигуном

агропромислової сфери.

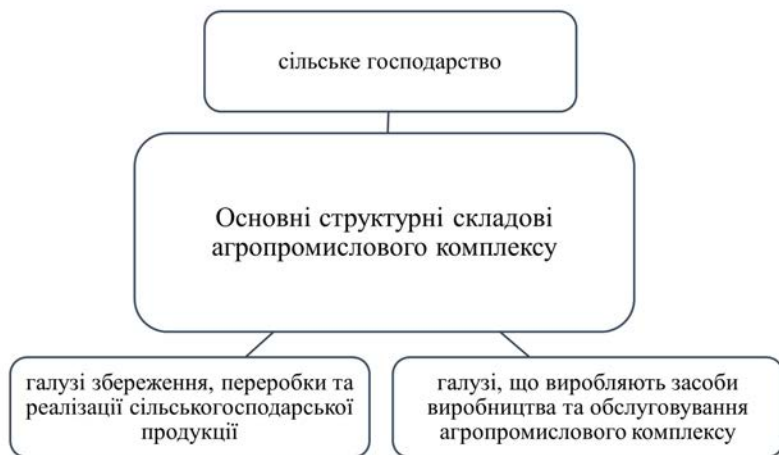

Рис. 8.1. Основні структурні складові агропромислового комплексу

Джерело: побудовано на основі [2]

Агропромисловий комплекс України поєднує в собі вирощування та виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечує її переробку та забезпечує засобами виробництва виробників. До АПК входять галузі які обслуговують АПК. Сукупність даних виробників створює розгалужену систему економічних взаємовідносин. Для того, щоб зрозуміти стан ринку АПК слід дослідити його структуру та складові.

АПК можна розділити на три основні сфери. До першої сфери слід віднести тракторне і сільськогосподарське машинобудування, виробництво та продаж агрохімії та засобів захисту рослин, машинобудування для підприємств харчової промисловості які обробляють сільськогосподарську продукцію, виробництво кормів та сільську будівництво. До другої сфери АПК слід віднести безпосередньо рослинництво, тваринництво та рибальство, тобто вирощування продукції. Третя сфера АПК складається з підприємств харчової промисловості, складське та транспортне господарство, торгові підприємства які продають продукцію споживачу.

Обсяги реалізованої продукції суб'єктів господарювання за видами економічної діяльності показують, що продукція сільського, лісового та рибного господарства становить 540509,3 млн грн. що становить 5,3% від загальних обсягів [3]. Варто зазначити, що обсяг реалізованої продукції підприємства становить 97,1% від обсягів реалізованої продукції сільським рибним та лісовим господарствами в 2020 році, 2,9% виробляють фізичні особи-

підприємці. Аналіз структури кількості підприємств за видами економічної діяльності з розподілом на великі, середні, малі та мікропідприємства показав, що 50504 підприємств зайняті сільським рибним та лісовим господарствами, із них 23 великих підприємства, 2298 середніх підприємств (4,6% від загальної кількості), 48183 малих підприємств (95,4% із яких 85% мікропідприємства) [4].

Як зазначалося раніше, до АПК також входять сільськогосподарське машинобудування та харчова промисловість, виробництво кормів та агрохімія, серед яких переважна більшість малі та середні підприємства. Слід зазначити, що серед компаній які займаються безпосереднім вирощуванням продукції мала кількість великих підприємств та підприємств з іноземними інвестиціями, на відміну від підприємств які займаються агрохімією та сільськогосподарським машинобудуванням, серед яких переважна більшість транс національні корпорації.

Загалом, ринок АПК не є олігополією чи монополією. На ньому переважають малі та середні підприємства з частиною ТНК, що свідчить про ринкові умови. Це значно підвищує конкуренцію між виробниками, та стимулює їх до підвищення ефективності виробництва, а завдяки глобалізаційним процесам та наявності ТНК на ринку, підвищення ефективності є доступним шляхом закупівлі високоякісного насіння чи кормів, оновлення обладнання. В рамках зовнішньоекономічної діяльності, ринкові умови сприяють підвищенню обсягам експортованої продукції.

Після вступу в дію Закону про ринок землі України, очікується зміна обсягів оброблюваних площ, вихід на ринок нових гравців. Завдяки обмеженням для фізичних осіб в 100 га кількість учасників на ринку сільськогосподарської продукції має збільшитися. У 2024 році розпочнеться продаж землі юридичним особам в обсягах до 10000 га. Такі значні площі для юридичних осіб можуть призвести до утворення ТНК серед сільгоспвиробників. Малі підприємства та мікропідприємства не зможуть конкурувати з ТНК, так як ТНК зазвичай мають передові засоби праці та мають високу ефективність виробництва.

Важливими принципами вільного розвитку сільськогосподарського підприємництва в умовах європейської інтеграції є наступні, що відображені на рис. 8.2.

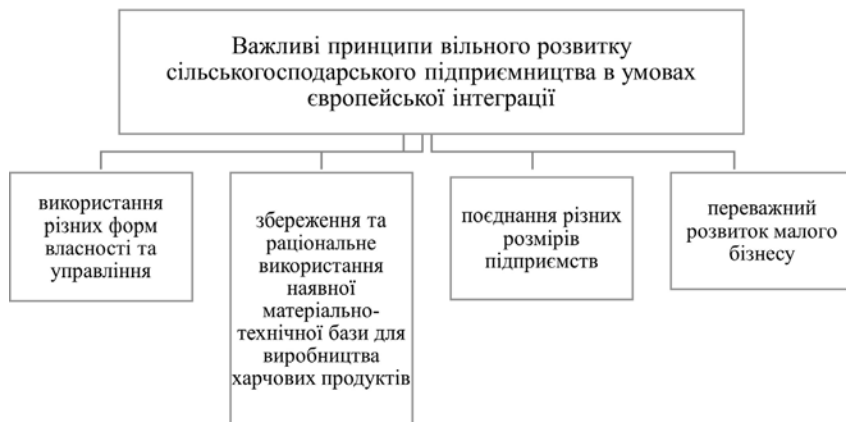

Рис. 8.2. Важливі принципи вільного розвитку сільськогосподарського підприємництва в умовах європейської інтеграції

Джерело: побудовано на основі [5]

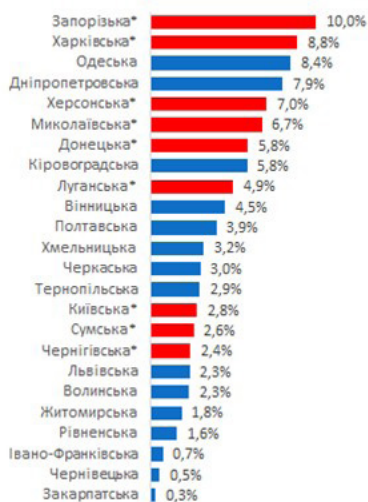
За даними Світового банку, в Україні земельні ділянки які відведені для сільського господарства становлять 71,2% загальної території. М'який клімат та високопродуктивні земельні ресурси є визначальними факторами, що визначають сприятливі умови для сільського господарства [6]. Агропромисловий комплекс забезпечує близько 16% робочих місць і є одним з основних бюджетоутворюючих, експортно орієнтованих галузей національної економіки, частка яких у зведеному бюджеті України за останні роки складає в середньому 20%, а також утворює близько 10% ВВП і близько 30% експорту товарів [7]. Якщо говорити про внутрішню спеціалізацію України у сільському господарстві, то перевага надається рослинництву.

Рис. 8.3. Динаміка виробництва зернових культур в Україні
 Джерело: прогноз ІА «АПК-Інформ» [8]

Найважливішим сільськогосподарським виробництвом в Україні є зерно та зернобобові продукти, які займають перше місце у всіх районах.

**Частка областей в загальній площі
сівби озимої пшениці під урожай
2022 р. в Україні, %**

* Тут і надалі червоном позначені області, небезпечні для проведення польових робіт внаслідок військових дій
Джерело тут і далі: ІА "АПК-Інформ"

**Частка областей в загальній
площі сівби ярої пшениці під
урожай 2021 р. в Україні, %**

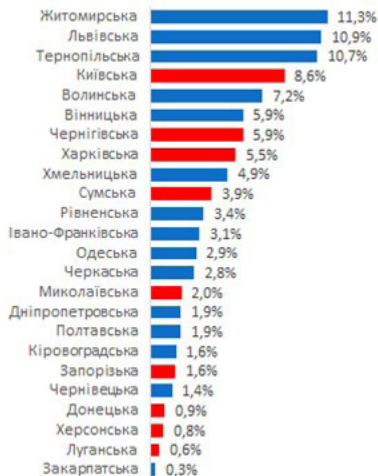

Рис. 8.4. Динаміка частки областей в загальній площі сівби озимої пшениці та ярої пшениці під урожай 2022 року в Україні, %
Джерело: прогноз ІА «АПК-Інформ» [8]

Частка областей в загальній площі сівби кукурудзи під урожай 2021 р. в Україні, %

Рис. 8.5. Динаміка частки областей в загальній площі сівби кукурудзи під урожай 2022 року в Україні, %

Джерело: прогноз ІА «АПК-Інформ» [8]

Основна частина виробництва кукурудзи припадає на Полтавську, Чернігівську, Сумську область [4]. Виробництво ячменю зосереджено в Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській областях.

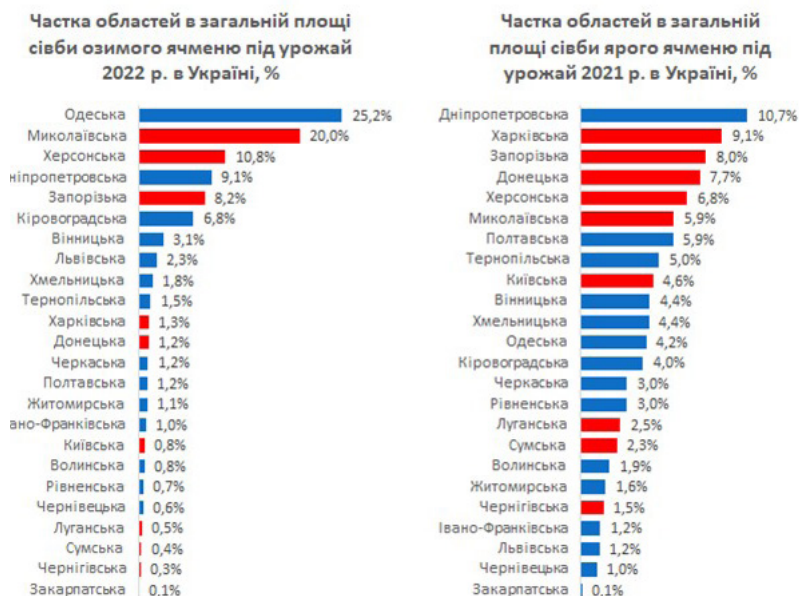

Рис. 8.6 Динаміка частки областей в загальній площі сівби озимого ячменю та ярого ячменю під урожай 2022 року в Україні, %

Джерело: прогноз ІА «АПК-Інформ» [8]

Обсяг виробництва соняшнику передовий у таких районах, Кіровоградська, Дніпропетровська, Харківська області. Сою вирощують у Хмельницькій, Полтавській, Житомирській областях.

Рис. 8.7 Динаміка частки областей в загальній площі сівби соняшника та сої під урожай 2022 року в Україні, %

Джерело: прогноз ІА «АПК-Інформ» [8]

Сільське господарство – це галузь економіки, що переважно займається виробничою діяльністю, в результаті якої вирощується або виробляється сільськогосподарська продукція, що потребує подальшої переробки і реалізації споживачам. Нині аграрне підприємство є найбільш ризиковим видом діяльності. Це пов'язано з тим, що процес виробництва має кілька стадій (наприклад, у галузі рослинництва – це оранка, підготовка ґрунту до сівби, сівба культур, догляд за посівами, збір урожаю тощо) на кожній з яких аграрний товаровиробник може зазнати збитків внаслідок помилкових дій, прийняття невірних рішень або негативної дії оточуючого середовища.

Ризик у діяльності агропромислових підприємств можна охарактеризувати як ймовірність (загрозу) втрати підприємством частини свого виробничого потенціалу, наявних ресурсів, недоотримання прибутку або виникнення додаткових витрат у результаті здійснення виробничо-фінансової діяльності.

Неминучість ризику господарської діяльності викликана дією об'єктивних законів ринкового механізму, свободою підприємництва і конкуренцією. При цьому чинники ризику ділять на зовнішні і внутрішні (табл. 8.1-8.2).

Таблиця 8.1

Зовнішні чинники виникнення ризиків

Зовнішні чинники	
Прямої дії	Побічної дії
• Суперечність законодавства; • Непередбачені дії державних органів; • Нестабільність економічної, фінансової, податкової, зовнішньоекономічної політики; • Непередбачені зміни кон'юнктури зовнішнього ринку; • Непередбачені дії конкурентів, корупція і рекет; • Розвиток НТП	• Нестабільність політичних і соціальних умов; • Непередбачені зміни економічної обстановки в регіоні, в галузі, в міжнародному стані; • Стихійні сили природи
Чинники ризику	
• Стан продуктивних сил; • Фінансово-кредитна політика; • Паритет цін на сільськогосподарську продукцію і цін галузей виробництва засобів виробництва; • Розвиток інфраструктури(розміщення підприємств, їх збутова мережа, кредитно-фінансової установи, система торгівлі, каналів реалізації сільськогосподарської продукції, постачання, транспорт і ін.)	

Джерело: побудовано автором [9]

Виникнення об'єктивних чинників зовнішнього ризику обумовлене системою взаємозв'язку і взаємодії господарюючих суб'єктів між собою, з державними структурами, податковими, фінансовими інститутами, зовнішньо торгівельними організаціями тощо. Чинниками зовнішнього ризику виступають соціально-політичні умови, загальноекономічна обстановка, зовнішньоекономічна ситуація, ринкова обстановка, соціально-демографічна ситуація, нормативно-правова база, науково-технічний рівень, інформаційна база, природно-кліматичні умови.

Крім зовнішньої дії галузі аграрного сектора випробовують на собі вплив величезної кількості чинників внутрішнього середовища сільськогосподарського виробництва, таких як інтенсивність (екстенсивність) виробництва, ресурсний потенціал, система ведення землеробства, сорти вирощуваних культур, система вирощування сільськогосподарських тварин, їх породи, форма організації виробництва, кваліфікація персоналу, тощо. При цьому особливу групу чинників серед внутрішніх займають чинники ризику у сфері управління економічними процесами.

Таблиця 8.2

Внутрішні чинники виникнення ризиків

Внутрішні чинники	
Об'єктивні	Суб'єктивні
• Непередбачені зміни в процесі виробництва(фізичний і моральний знос устаткування, машин, механізмів); • Розробка і впровадження нових технологій, способів організації праці; • Непередбачені зміни у внутрішньогосподарчих відносинах; • Недолік інформації; • Проблеми фінансової стійкості, платоспроможності	• Недостатній рівень кваліфікації управлінських кадрів і фахівців; • Некомпетентна робота підрозділів; • Недотримання договорів; • Відсутність у персоналу здібності до ризику; • Помилки при ухваленні і реалізації рішень
Чинники ризику	
• Погодна мінливість і стихійні бід; • Хвороба тварин і рослин; • Відсутність достовірної інформації; • Моральне старіння виробництва унаслідок НТП; • Зміна господарського законодавства, виробничі травми, поломки машин і устаткування; • Динаміка ринкової кон'юнктури; • Невиконання договірних зобов'язань контрагентами; • Інфляція, зміна курсу обміну валют; • Людський чинник	

Джерело: систематизовано автором [9]

Визначаючи специфіку ризиків у сфері аграрного виробництва, переважно мають на увазі небезпеку виникнення різних втрат і збитків. Однак, якщо б ризик був пов'язаний лише з можливими негативними наслідками, то єдине рішення – вийти із зони ризику. Однак господарські рішення, пов'язані з ризиком, передбачають і можливість одержання додаткових прибутків. Тобто ризик дає шанс отримати додатковий дохід і водночас допускає ймовірність опинитися в прогаші. Кваліфіковане застосування усього інструментарію управління ризиками у зовнішньоекономічній діяльності дозволить визначити їх оптимальний рівень, який сприятиме розвитку агропромислових підприємств та зростанню прибутку від діяльності на міжнародних ринках [10].

У зв'язку зі значною кількістю ризиків для сільгоспвиробників, аграрії України відпрацьовують навички управління ризиками своїх підприємств. Для сільгоспвиробника управління ризиками передбачає комбінування різної діяльності для отримання найменших ризиків. Можна сказати, що управління ризиками передбачає вибір рішення серед альтернатив для зменшення ризику на фермі і, таким чином, вплив на добробут господарства. Інші стратегії управління ризиками (такі як диверсифікація) зменшують ризик в процесі функціонування агропідприємства. Також відома практика підряду, коли

сільгоспвиробник наймає компанію яка виконає певний процес і відповідатиме за всі поєднані з цим ризики.

В Україні бракує сприятливого інституційного середовища та відносин між владою та суспільством, тобто виявляються недосконалості механізму реалізації інституціонального механізму. Інституційний механізм розвитку аграрного сектору повинен бути спрямований на координацію інтересів на різних рівнях аграрного сектору, що є комплексом взаємозв'язків та взаємодій усіх його учасників. Це визначає складність структури агропромислового комплексу та специфіку аграрного інституційного механізму, який повинен враховувати пріоритети його розвитку. Незважаючи на позитивні тенденції, соціально-економічний потенціал аграрного сектору в сучасних економічних умовах недостатньо реалізований, що призводить до ослаблення економічної безпеки держави, особливо її структурних складових, таких як макроекономічна, фінансова, промислова, зовнішньоекономічна, соціальна, продовольча.

Продуктивність та інноваційність агробізнесу не тільки сприяють формуванню валового внутрішнього продукту (ВВП), але й формують глобальну продовольчу безпеку. Частка агропромислового сектору у національному ВВП залежить від ряду факторів, таких як екологічні умови, доступ до ринків, спеціалізація тощо.

Зовнішньоекономічна торгівля відіграє важливу роль в економіці України. Протягом минулих 5 років було зменшення експорту товарів при одночасному скороченні експорту продукції АПК. Натомість, незважаючи на загальну негативну тенденцію, експорт несільськогосподарської продукції скорочувався швидше на відміну від аграрної, і в 2021 році експорт сільського господарства збільшувався.

В останні роки Україна динамічно завойовує зовнішні ринки та розширює експорт продукції АПК. За 2021 рік порівняно з 2020 роком імпорт товарів збільшився на 34%, до 72,82 мільярда доларів, експорт – на 38,4%, до 68,09 мільярда доларів. Сальдо зовнішньої торгівлі товарами було від'ємним і становило 4,728 млрд дол. За 2020 рік цей показник також був негативним і становив 5,144 млрд дол. Зовнішньоторговельні операції у 2021 році проводились із партнерами із 235 країни світу. Найбільше товарів за минулий рік Україна експортувала до Китаю (на 8 млрд дол.; на 12,7% більше, ніж за 2020 рік), Польщі (на 5,23 млрд дол.; на 59,7% більше) та Туреччини (на 4,14 млрд дол.; на 70,0% більше). Більш за все у 2021 році Україна продала на зовнішніх ринках зернових (на 12,34 млрд дол.; на 31,2% більше); жирів та олій тваринного або рослинного походження (на 7,04 млрд дол.; на 22,5% більше) [4; 8; 11].

Україна поступово займає вагомe місце на світовому продовольчому ринку. До війни ми експортували понад 15% від світового продовольства кукурудзи та близько 10% зернових. Тобто ми були в одному та іншому сегменті одним із найбільших світових експортерів. Однак, український продовольчий ринок

знаходиться у кризовому стані через дію багатьох факторів, які поступово діяли вже протягом достатньо довгого періоду.

По-перше, минулі роки були достатньо несприятливі погодні умови для світового врожаю сільгосппродукції (в Україні цього не відчули, тому що у 2021 році мали рекордний врожай).

По-друге, зростання цін на енергоносії, в першу чергу на газ, які збільшили ціни на добрива. А добрива, це звичайно, важливий компонент собівартості зерна та інших сільськогосподарських продуктів.

По-третє, саме вторгнення росії в Україну та початок війни теж суттєво вплинуло на світовий продовольчий ринок. Адже багато компаній не захотіли співпрацювати з країною-агресором.

По-четверте, звичайно, відсутність експорту зерна із України, також підштовхнуло на зміну цін на продовольство у світі. А за цінами на зерно почали зростати ціни на м'ясо та інші продовольчі товари. Також був ще один фактор, який суттєво вплинув на економіку, та він буде ще мати довготривалий ефект на ринок продовольства. Йдеться про передумову внутрішнього споживання у Китаї. Там все більше людей споживають протеїн і перелаштовуються саме на яловичину. І це своєю чергою збільшує потребу не тільки у м'ясі, але і в зерні, який є кормом для худоби. Усі ці фактори загалом призвели до того, що ціни на продовольство у світі за останні два роки зросли на 60%. Це агрегований індекс який розраховує FAO – Продовольча та сільськогосподарська організація ООН. І у цьому контексті цікавим є власне їхній аналіз, що зараз рівень цін на продовольство у світі він є найвищим за останні десятиріччя. Середньозважений індекс цін на аграрний експорт України у липні зріс на 16- 20% до рівня 2021 року [12].

Даних щодо товарної структури зовнішньої торгівлі за 7 місяців також небагато. Ключовими позиціями імпорту за цей період стали обладнання та транспорт (8,3 млрд дол.), продукція паливно-енергетичного комплексу (7,6 млрд дол.), продукція хімічної промисловості (5,5 млрд дол.). Найбільше Україна експортувала за січень-липень продукції АПК та харчових продуктів (11,5 млрд дол.), металів та виробів з них (4,4 млрд дол.), машин та обладнання (2,7 млрд дол.) [4; 11].

Втім, щоб отримати повнішу картину, знову можна звернутися до митної статистики за 6 місяців 2022 року. Основу імпорту за цей період склали: паливо, обладнання та транспорт, продукція хімічної промисловості, сільгосппродукція (несподівано, як для країни з потужним аграрним сектором, але цілком очікувано в умовах нестачі деяких товарів), текстиль, метали та деревина.

Зовнішньоторговельний оборот України за січень-липень 2022 року зрівнявся з обсягом зовнішньої торгівлі за аналогічний періодом довоєнного 2021 року. Проте експерти вважають, що за підсумками року зниження експорту та імпорту все одно перевищить 30%.

Державна митна служба оприлюднила дані про зовнішньоторговельний оборот України за 7 місяців 2022 року. Обсяг зовнішньої торгівлі товарами – імпорту плюс експорт – за січень-липень цього року досяг 55,7 млрд дол. Це практично така сама сума, як і за аналогічний період 2021 року (якщо порівнювати з даними самої митниці). У першому півріччі 2022 року імпорту та експорту товарів сумарно був на 21% нижчим, ніж у січні-червні 2021 р. [13].

Експорт українських товарів загалом за 2022 рік складе близько 42 млрд дол., імпорту у нашу країну сягне 52 млрд дол. При цьому сальдо торговельного балансу (товари та послуги) складе у 2022 році -11,4 млрд дол. проти «мінус» 3 млрд дол. у 2021 році.

У той же час зростає зовнішньоторговельний дефіцит. За 1 півріччя він становив 2,6 млрд дол., а за 7 місяців – вже майже 4,3 млрд дол. У січні-липні 2021 року негативне сальдо зовнішньої торгівлі зафіксовано на рівні 2,2 млрд дол. Зростання негативного сальдо зовнішньої торгівлі свідчить про те, що розрив між обсягом експорту та імпорту продовжує зростати. Проблеми з логістикою українських товарів до кінця не вирішені. Повітряні перевезення повністю заморожені, порти заблоковані (якщо не брати до уваги угоду про експорт українського зерна Чорним морем), залишаються лише сухопутні маршрути через сусідні країни ЄС.

Таблиця 8.3

Експорт з України зернових, зернобобових та борошна

	2022/2023 МР		2021/2022 МР	
	Всього	в тому числі:	Всього	в тому числі:
		у вересні		у вересні
Зернові та зернобобові, всього	5805	1508	10926	2301
пшениця	1834	577	6418	1844
ячмінь	525	195	3069	314
жито	1,3	0,8	18,5	6,0
кукурудза	3424	730	1391	127
Борошно пшеничне, тис. тон	16,2	5,6	27,9	4,0
Борошно інше, тис. тон	2,1	0,6	0,3	0,1
Борошно разом, тис. тон	18,3	6,2	28,2	4,1
Експорт разом (зерно + борошно)	5829	1516	10963	2306

Джерело: дані Держмитслужби [13]

Постачання імпортової продукції теж ускладнено. Але валютні надходження від імпортерів, як ми бачимо, все одно зростають. Це пов'язано з тим, що Верховна Рада України з липня відновила податки на імпорт (мита та ПДВ).

Крім того, у липні Національний банк України девальвував гривню відносно долара одразу на 25%. Та й у принципі імпортувати доводиться більше через дефіцит окремих товарів усередині країни, починаючи з палива і закінчуючи сіллю.

Топ-3 торгових партнерів України за 7 місяців 2022 року, за даними Держмитниці, це Польща (3,8 млрд дол.), Румунія (1,7 млрд дол.) та Китай (1,6 млрд дол.). Головні покупці українських товарів – Китай, Польща та Німеччина. З ними ми за січень-липень 2022 року наторгували на 4,2 млрд дол., 2,7 млрд дол. і на 2,6 млрд дол. відповідно.

За 6 місяців 2022 року у статистиці зовнішньої торгівлі фігурують ще країни СНД. На їхню частку припадає близько 6% українського експорту та 15% імпорту, який завозиться до нашої країни.

Даних щодо товарної структури зовнішньої торгівлі за 7 місяців також небагато. Ключовими позиціями імпорту за цей період стали обладнання та транспорт (8,3 млрд дол.), продукція паливно-енергетичного комплексу (7,6 млрд дол.), продукція хімічної промисловості (5,5 млрд дол.). Найбільше Україна експортувала за січень-липень продукції АПК та харчових продуктів (11,5 млрд дол.), металів та виробів з них (4,4 млрд дол.), машин та обладнання (2,7 млрд дол.).

Таблиця 8.4

Динаміка зовнішньої торгівлі України

	6 місяців 2021 року	6 місяців 2022 року	Зростання/ зниження	7 місяців 2021 року	7 місяців 2022 року	Зростання/ зниження
Імпорт	31,1	25,3	-18,6%	28,9	30,0	3,8%
Експорт	29,9	22,7	-24,1%	26,7	25,7	-3,7%
Зовнішньо- торговельний баланс	60,9	48,0	-21,2%	55,5	55,7	0,4%
Сальдо зовнішньої торгівлі	-1,2	-2,6	116,7%	-2,2	-4,3	99,1%

Джерело: дані Держмитслужби [13]

Втім, щоб отримати повнішу картину, знову можна звернутися до митної статистики за 6 місяців 2022 року. Основу імпорту за цей період склали: паливо, обладнання та транспорт, продукція хімічної промисловості, сільгосппродукція (несподівано, як для країни з потужним аграрним сектором,

але цілком очікувано в умовах нестачі деяких товарів), текстиль, метали та деревина.

І без того висока імпортозалежність української економіки лише посилилася після масштабних військових руйнувань виробничих та невиробничих активів.

Ситуація суттєво покращилась після того, як НБУ послабив офіційний курс та зафіксував його на новому рівні, а Уряд разом з Парламентом відновили оподаткування імпорту. Найважливіше завдання для всіх органів влади під час війни – зберегти макроекономічну і фінансову стабільність.

У цілому, обсяг зовнішньоторговельного обороту України (за товарами) за підсумками 2022 року може вийти на цифру близько 94 млрд дол. Це на 33% менше, ніж у 2021 році (якщо порівнювати з даними Держмитниці).

Якщо брати за основу прогноз, який був озвучений вище, то в середньому зниження експорту за 2022 рік може бути в межах 34-38% до рівня 2021 року. Найскладніша ситуація у основних експортних галузях – АПК і металургії.

Однак, аграрії поступово збільшують постачання продукції, у тому числі через порти, три з яких вже працюють у двосторонньому режимі. З огляду на середньостатистичні ціни на світовому ринку Україна заробить на експорті зернових як мінімум 20 млрд дол. А експорт м'яса та молочних продуктів у травні-червні взагалі досяг рівня 2021 року. Постачання цих товарів від морських маршрутів майже не залежать.

Щодо імпорту, то він у 2022 році знизиться більш, ніж на 25%. Серед основних чинників впливу на імпорт – девальвація гривні. Істотний внесок у обсяги імпорту роблять енергетичні товари. Це як закупівля газу НАК «Нафтогаз України», який активно готується до опалювального сезону, так і постачання палива всіх видів, щомісячна потреба якого становить 400-500 тис тон.

Національний банк також підкреслив, що важливою передумовою стабільного функціонування економіки в умовах війни є прогрес у співпраці з міжнародними партнерами, у тому числі МВФ. МВФ зайняв пасивну позицію у питанні фінансування України, яка має щомісячні потреби у фінансуванні держбюджету в умовах війни \$5 млрд цього року і \$3 млрд наступного. З лютого 2022 року близько 40% бюджету допомагають фінансувати міжнародні партнери, тому Україна потребує допомоги МВФ. Адже Україна намагається виконувати міжнародні зобов'язання.

Лідерами за вартістю експорту в серпні 2022 року стали:

- соняшникова олія (443 млн доларів). Обсяги її експорту зросли на 30% до 366 тис тон. Україна почала вивозити менше сировини – насіння соняшнику та більше продукції переробки;
- кукурудза (347 млн доларів). Експорт її збільшився на 31% до 1,5 млн тон. Саме цей експортний сегмент найбільше виграв від деблокади портів, з яких вийшли завантажені ще в лютому 2022 судна;
- ріпак (305 млн доларів). Україна вже експортувала 665 тисяч тон цієї

культури нового врожаю;

- пшениця (213 млн доларів). У серпні Україна вивезла в 2,3 рази більше зерна, ніж в липні, обсягом 880 тис тон;
- руда (172 млн доларів). Через окупацію та руйнування південно-східних регіонів обсяги експорту металургійної продукції знижуються;
- кабельна продукція (89 млн доларів). Попри скорочення обсягів експорту на 9,8%, ця категорія товарів залишається однією з ключових;
- електроенергія (73 млн доларів). Виручка від електроенергії зросла в 2 рази у порівнянні з липнем. Це результат успішної інтеграції української енергетики до ENTSO-E – енергетичної системи Європейського союзу;
- насіння соняшнику (71 млн доларів). Поступово цей сегмент експорту буде скорочуватися за рахунок зростання переробки;
- м'ясо птиці (67 млн доларів). Експорт продукції демонстрував зниження порівняно з липнем;
- соя (62 млн доларів). В серпні зростання її експорту склало +30% до 148 тисяч тон.

Важливо, що стабільну висхідну динаміку демонструє кондитерська переробна продукція: хлібобулочна +19,4%, цукрова +9,1%, шоколад +25% [4; 11; 13; 14].

Проте у цій складній ситуації для вітчизняного АПК, яка склалась через війну, будь-яка підтримка з погляду збільшення можливостей двосторонньої торгівлі та більш вільного експорту української продукції без тарифних чи нетарифних бар'єрів до таких великих ринків як ЄС та Велика Британія, є надзвичайно важливою. Звичайно, це не знімає з вітчизняних виробників зобов'язання відповідати досить високим стандартам ЄС у виробництві своєї продукції, але відміна імпорتنих обмежень, включаючи тарифні квоти, є додатковим вікном можливостей для компаній, які вже мають так званий «єврономер».

ЄС і Велика Британія зробили цей крок виключно тому, що розуміють, що зараз українські виробники надзвичайно послаблені й будуть неспроможні експортувати великі обсяги продукції взагалі, однак є підсектори АПК, які продовжують досить успішно працювати попри війну. Тож їхня продукція може тепер із меншими перепонами знаходити своїх покупців на даних ринках - наприклад, мед, кондитерські вироби, м'ясо птиці, олія (не лише соняшникова) тощо.

Важливим є рішення Єврокомісії в галузі органічного сільського господарства, а саме: виключення України зі списку країн, продукція походженням з яких мала проходити додаткові заходи з перевірки при ввезенні на територію ЄС. Цей інструмент нетарифного регулювання робив для наших сумнівних виробників органічної продукції експорт до ЄС задорогим. А ринок органіки ЄС для нас є ключовим.

Зважаючи на всі обставини, можна очікувати падіння показників експорту

продукції АПК на 40-45%. Але такі прогнози теж не будуть точними, оскільки цей результат залежатиме від подальшого розвитку подій з активними воєнними діями, успішності розблокування портів та від швидкості деокупації наших територій.

Війна 2022 року визначила аспекти важливості України як для глобальних аграрних ринків, так і для економіки Європейського Союзу.

Спільна сільськогосподарська політика ЄС була започаткована в 1957 р. Однією з головних цілей Спільної Сільськогосподарської Політики (ССП) є постачання сільськогосподарської продукції населенню за нормальними цінами та підвищення прибутків селян, завдяки збільшенню доходів фермерів на душу населення та надання їм гідного рівня життя. У той же час, Європейський Союз витрачає понад 40 мільярдів євро щорічно на виконання ССП, тобто 45% її бюджету, тоді як сільське господарство вносить лише близько 2% у валовий внутрішній продукт ЄС. У той же час 80% усіх витрат ЄС на спільну сільськогосподарську політику спрямовується на субсидії на підтримку цін і доходів селян [15].

Механізм зовнішньоторговельних відносин, головним компонентом якого є регулювання цін, спрямований на захист національних ринків та виробників у західних країнах. Таким чином, світові ціни формуються на основі витрат у кращих умовах виробництва, що означає сукупність природних, технічних, технологічних та соціально-економічних умов. Такі умови для виробництва більшості сільськогосподарських товарів є в США, де на біржах формуються світові ціни.

Комісія ЄС періодично регулює ціни за трьома основними критеріями:

1. рекомендовані ціни (орієнтовні – на зернові, молоко, цукор, соняшник; орієнтовні – на велику рогату худобу, вино; цільові – на тютюн);
2. мінімальні імпорتنі ціни (граничні – на крупи, цукру, молочну продукцію;
3. посилення – на фрукти, овочі, вино, рибні продукти; шлюзи – на свинину, яйця, птицю).

Імпорт захищається введенням додаткового мита, рівного різниці між національною торговою ціною та ціною імпорту. Окрім обмеження обсягів імпорту, використовується стимулювання експорту за межі ЄС за рахунок експортних субсидій [16].

Орієнтація на політику регіонального розвитку в європейських країнах – це, насамперед, забезпечення конкурентоспроможності окремих регіонів України, які залежать від конкурентних переваг об'єднаної економіки Європи на світовому ринку, а також її здатності використовувати такі фактори розвитку, як інвестиції та інноваційні ресурси, можливості електронної комерції, швидка адаптація до нових технологій, зростання продуктивності тощо. Але провідне місце серед них займає проблема підприємництва як системи спеціальних функцій, спрямованих на забезпечення розвитку та вдосконалення економічного

механізму, постійне оновлення економіки суб'єктів господарювання, створення інноваційного поля діяльності. Саме ця сфера соціально-економічного розвитку є предметом дослідження в Україні не лише науковців, а й тих, хто зацікавлений у практичній реалізації ідей, пов'язаних із різними аспектами підприємництва. Створення нових організаційних форм інтеграції та удосконалення має вивести АПК України на новий етап розвитку, який відповідатиме вимогам ринкової економіки європейських країн, досягаючи високої ефективності завдяки впровадженню нових інтенсивних технологій, які забезпечують мінімізацію відходів при переробці агропромислової сировини. Скорочення та повне усунення втрат ресурсів та висока якість готової продукції сприятиме виходу агропромислового виробництва України на новий глобальний рівень.

Рівень, що дозволить реалізовувати зразки діючих механізмів в агрокомплексах, що захищають від дешевого імпорту окремих видів сільськогосподарської продукції і в той же час регулюють потік продукції, яка не виробляється або виробляється в недостатній кількості на внутрішньому рівні та, окрім захисту від імпорту, стимулювання експорту за межі ЄС експортні субсидії, мінімальні ціни, мета яких – гарантувати виробнику нормальний рівень доходу та диференціювати закупівельні ціни за регіонами та видами виробництва.

Так, вищезазначена система перетворила ЄС у головного експортера продовольства за найкращих умов виробництва. Спільна агропромислова політика ЄС передбачає використання квотного інструменту для регулювання агропромислового ринку. Суть його полягає в тому, що підтримка цін на продукцію призводить до її надвиробництва, тому квоти на виробництво певних видів (молоко, цукор, алкоголь, крохмаль) вводяться з метою підтримання високого рівня внутрішніх цін, запобігання надвиробництва та зменшення витрати з бюджету ЄС.

Вартість американської підтримки сільськогосподарського сектору на душу населення становить 350 доларів в США, в країнах ЄС - 336 доларів, у Польщі - 107 доларів, в Угорщині - 111 доларів США. Поки Україна витрачає на ці цілі не більше 20 доларів США на душу населення. Бюджетування на гектар землі на бюджетну підтримку в Україні становило у 2019 році лише 19,3 доларів США, що майже в 20 разів менше, ніж у країнах ЄС та США. З 01.09.2022 р. розпочинається дві програми підтримки аграріїв України. Перша – це виплата на гектар у розмірі 3100 грн на 1 га. Максимальний розмір – до 120 га. Друга програма – підтримка тих, хто тримає від 3-х до 100 корів. Виплата буде в розмірі 5300 грн на корову [11; 13].

8.3. СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ АПК В ПОВОЄННІЙ ЕКОНОМІЦІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

В Україні немає необхідності проводити політику, аналогічну спільній аграрній політиці ЄС, навіть якщо вона могла б дозволити собі таку політику. Крім того, така політика, яка є аналогічною ССП Європейського Союзу, буде неможливою для України. Варто зазначити, що ССП спочатку зосереджувався на ситуації з імпортом, і лише тоді розвинені країни почали орієнтуватися на модель експорту (субсидування експорту з країни) на основі значних державних субсидій. Членство у Всесвітній організації торгівлі є викликом для України розробити таку аграрну політику, яка дозволила б ефективно допомагати агропромисловим підприємствам і одночасно відповідати вимогам СОТ, що передбачає значну лібералізацію міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією в найближчому майбутньому [16, с. 178] та використання державного регулювання агропромислового ринку. Глобальними особливостями державного регулювання агропромислового ринку є такі, що відображені табл. 8.5.

Таблиця 8.5

Глобальні особливості державного регулювання АПК

Рівень	Характеристика
Глобальні особливості державного регулювання агропромислового ринку	Державна допомога у розширенні потенціалу національного сільськогосподарського ринку та стимулювання експорту сільськогосподарської продукції на світовий ринок
	Зменшення підтримки сільськогосподарського виробництва щодо субсидування аграрного сектору, рівень якого в розвинених країнах коливається, як правило, в межах 30-80% собівартості продукції
	Посилення регуляторної ролі держави та протекціонізму для національного виробника сільського господарства розвинених країн, незважаючи на вимоги СОТ
	Прагнення розвинутих країн «відкрити» сільськогосподарські ринки країн, що розвиваються, «закриваючи» при цьому свої ринки

Джерело: систематизовано автором [17]

Таким чином, система механізмів державної підтримки агропромислового господарства розвинених зарубіжних країн характеризується не тільки стимулюванням виробництва, хоча, наприклад, податки виступають як механізм стимулювання агропромислового виробництва або його обмеження. Зниження податкового тиску дозволяє збільшувати на макроекономічному рівні стабільність функціонування економічного механізму фермерського господарства, збільшення оборотного капіталу та збільшення самофінансування.

Що стосується державної політики підтримки аграрного сектору в Україні, то вона повинна в сучасних умовах стимулювати насамперед

внутрішнє виробництво агропромислової продукції та реалізацію експортно орієнтованої стратегії її розвитку, яка буде виконувати роль поштовху до зростання всієї економіки країни і на цій основі підвищувати рівень життя населення України. Спеціалізація України в рамках міжнародного поділу праці є сільськогосподарською, включаючи зернові, сояшник та олію з неї, ріпак. Такий розподіл праці є основою для розширення міжнародної торгівлі та розвитку світового продовольчого ринку. Іншим таким фактором є глобальний науково-технічний прогрес та використання новітніх технологій та ноу-хау, що забезпечує стабільну перевагу однієї країни перед іншою.

Сьогодні новітні розробки зробили відновлення основних фондів постійними та безкінечними (наприклад, прискореною амортизацією обладнання, постійними інвестиціями в нові вискоєфективні сільськогосподарські технології), змінили способи використання сільськогосподарської продукції та перетворили основи виробництва та організації роботи в АПК.

Крім того, передові технології формують надзвичайно сприятливі умови для одного із гравців на ринку, що призведе до монопольного становища на ринку агрономічних культур. За таких умов країни та корпорації, які створюють та володіють новими технологіями, мають високі прибутки.

Іншим фактором розвитку сучасного процесу глобалізації в аграрній сфері є рівень відкритості економіки.

Корпоративні переваги транснаціоналізації є водночас причиною активного розвитку ТНК.

Таблиця 8.6

Причини розвитку ТНК

Причини	Характеристика
Причини розвитку ТНК	Створення можливостей для підвищення ефективності та конкурентоспроможності.
	Недосконалість ринкового механізму у реалізації власності на технологію, виробничий досвід та інші «нечутливі» активи, насамперед досвід управління та маркетингу. У межах ТНК такі активи стають мобільними, які можуть передаватися в інші країни, і зовнішні ефекти використання цих активів не виходять за рамки ТНК.
	Поява додаткових можливостей для підвищення ефективності та конкурентоспроможності через доступ до ресурсів зарубіжних країн. Вони реалізуються за рахунок використання дешевої або більш кваліфікованої робочої сили, сировини, дослідницького потенціалу, виробничих можливостей та фінансових ресурсів країни перебування.
	Використання наближення до споживачів продукції закордонного відділення фірми та можливість отримати інформацію про перспективи ринків та конкурентний потенціал фірм приймаючої країни. Філії ТНК отримують важливі переваги перед приймаючими фірмами завдяки використанню наукового, технічного та управлінського потенціалу материнської компанії

Причини	Характеристика
Причини розвитку ТНК	Реалізація можливості використовувати на власну користь особливості держави, включаючи податки, політику в різних країнах, різницю валютних курсів тощо. Така можливість реалізується, як правило, у зменшенні транзакційних витрат, що безпосередньо впливають на ефективність ТНК, її ділової діяльності.
	Поява здатності продовжувати життєвий цикл своїх технологій та продуктів. Це забезпечується тим, що є можливість «скинути» застарілі технології та продукцію іноземним філіалам та зосередити зусилля та ресурси підрозділів на розробці нових технологій та продукції

Джерело: систематизовано автором [18]

Стимулом до прямих іноземних інвестицій часто створюється національними тарифними бар'єрами.

На сьогоднішній день не існує жодного значного процесу у світовій економіці, який би відбувався без участі ТНК. Вони беруть участь у глобальному політичному процесі, виступаючи основною силою, яка формує теперішній та майбутній вигляд світу. ТНК виступають як безпосередні учасники всього спектру світових економічних відносин, як "локомотиви" світової економіки [19, с. 154].

У сьогоднішньому контексті, Україна є учасником зовнішньоекономічної торгівлі продуктами агропромислового сектору завдяки глобалізаційним процесам та міжнародному поділі праці. Глобалізаційні процеси надзвичайно позитивно впливають на економіку країни, саме тому потрібно підвищувати рівень відкритості економіки та залучати якомога більше як малих підприємств, так і великих гравців.

Вплив глобалізації на ринок агропромислової продукції важко недооцінити, так як близько 70% всієї вирощеної продукції експортується за кордон. Завдяки глобалізаційним процесам стало можливо експортувати продукцію. Міжнародні сполучення та домовленості сприяють знаходженню покупця продукції, одночасно глобалізаційні процеси принесли з собою і вплив зовнішніх цін на внутрішні. Як зазначалося раніше, значна частина вирощеної продукції експортується, тому на внутрішні ціни значний вплив приносять і ціни зовнішніх конкурентів на міжнародному ринку сільськогосподарської продукції.

З іншої сторони, ціна на продукцію під тиском виробничих витрат сільгоспвиробника який поніс витрати на придбання добрив, оплату праці, купівля насіння та інші виробничі витрати, також слід додати витрати на послуги елеватора та логістичні витрати.

Розглядаючи форми економічної та видів організаційної інтеграції, можна зробити висновок, що в аграрному секторі України створюються умови для посилення інтеграційних процесів з метою створення конкурентоспроможного масштабного агропромислового виробництва з можливим використанням

механізмів взаємних відносин:

- кооперативний, особливо важливий для об'єднання, господарств, сільськогосподарських виробничих кооперативів;
- асоціативний, що поєднує як великі, так і малі форми сільськогосподарського бізнесу;
- корпоративний, який в основному інтегрує діяльність сільськогосподарських підприємств корпоративного типу (товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з повною відповідальністю, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства відкритого та закритого типу тощо) [20, с. 150].

Успішне функціонування інтеграційних формувань вважається можливим у разі розвитку економічних відносин між його учасниками. Важливими є принципи вільного розвитку сільськогосподарського підприємництва в умовах європейської інтеграції: використання різних форм власності та управління, поєднання різних форматів підприємств; надання переваги розвитку малого бізнесу; збереження та раціональне використання наявної матеріально-технічної бази для виробництва харчових продуктів.

Головне в системі цих відносин – механізм отримання позитивного синергетичного ефекту від спільної діяльності у вигляді максимізації прибутку при мінімальних витратах. Попередній досвід аграрних змін показав проблему низького рівня теоретичного обґрунтування трансформації відносин власності в умовах європейської інтеграції.

Важливим є розробка методології та об'єктивного аналізу практики, виявлення переваг та недоліків окремих видів бізнес-структур, розробка пропозицій та підходів до їх формування та функціонування, побудова внутрішніх економічних відносин. Окремі організаційні механізми – це форми спілкування між учасниками агропромислової інтеграції, а також форми управління процесами спільної діяльності (нормативно-правові норми, організаційні, економічні та правила взаємодії). Вони впливають на учасників, цілеспрямовано регулюючи ці відносини у формуванні, функціонуванні та розвитку інтеграційних процесів у певній галузі агрокомплексу. Рівень їх досконалості та ефективності визначається тим, наскільки забезпечені економічні інтереси, і кожен учасник зосереджений на досягненні цілей.

Нині, в умовах жорсткої конкуренції, що посилюється на внутрішньому ринку агропродовольчих товарів, коли непрофесійні дії управління можуть коштувати великих втрат, а іноді і банкрутств підприємства, часи інтуїтивного прийняття рішень на основі суб'єктивного вибору напрямки та шляхи розвитку учасників ринку повільно проходять. Все частіше проблема вибору чіткої та узгодженої стратегії, стратегічного управління та політики планування для кожного підприємства окремо та для галузі в цілому стає все більш важливою. У світовій практиці існує три основні типи стратегій розвитку підприємства, кожна з яких повністю виправдана специфікою виробництва.

Таблиця 8.7

Основні типи стратегій розвитку підприємства

Типи	Характеристика
Основні типи стратегій розвитку підприємства	стратегія зростання (розвитку) відображає намір компанії збільшити продажі, прибуток, капітальні вкладення;
	стратегія стабілізації (стійкості) характеризує прагнення підприємства підтримувати досягнуті обсяги виробництва в умовах значної обсягів обороту;
	стратегія виживання – стратегія придатна до використання під час кризових явищ, яка дає можливість зберегти діяльність в умовах кризи

Джерело: систематизовано автором [21]

На сьогодні агропідприємства України знаходяться в критичній ситуацією, яку важко передбачити – війна з росією, безліч нових директив та законодавчих актів, агресивність оточення у фінансовій сфері. Сьогодні важливим є застосування у практиці АПК ідей та технологій стратегічного управління господарською діяльністю. Тому стратегія управління господарською діяльністю сільгосппідприємства передбачає комплексний розвиток та підвищення економічної ефективності підприємства в поєднанні із підвищенням конкурентоспроможності.

Аграрний сектор України, базовою складовою якого є сільське господарство, формує продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та створює соціально-економічні умови сільського розвитку.

Агропромисловий комплекс дає близько 9-13% валової доданої вартості країни, є одним з основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить в середньому 20%, а у товарній структурі експорту – понад чверть, забезпечуючи перше місце на світовому ринку олії соняшникової, друге місце – за експортом зернових (без рису). Проте майже половина валової продукції сільського господарства сьогодні виробляється в господарствах населення.

Особливістю сільськогосподарського виробництва є наявність територій, на які постійно впливають небезпечні стихійні явища (посухи, підтоплення, зсуви, селі тощо), внаслідок чого аграрії зазнають значних матеріальних збитків. Втрати врожайності в окремих господарствах можуть сягати 50 відсотків, а при поєднанні кількох несприятливих факторів – до 70%.

За даними експертної оцінки, проведеної Державною службою статистики України [4], основними чинниками, які перешкоджають розвитку діяльності вітчизняних підприємств, є: нестача власних коштів (80,1% досліджених підприємств), великі витрати на нововведення (55,5%), недостатня фінансова

підтримка держави (53,7%), високий економічний ризик (41%), недосконалість законодавчої бази (40,4%), тривалий термін окупності нововведень (38,7%), відсутність коштів у замовників (33,3%), нестача кваліфікованого персоналу (20%), відсутність можливостей для кооперації з іншими підприємствами і науковими організаціями (19,7%), нестача інформації про ринки збуту (17,4%), нестача інформації про нові технології (16,1%).

Конкурентні позиції вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках не є стабільними внаслідок незавершеності процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів, значних коливань цін на світовому ринку, нестійкості торговельних відносин з країнами-імпортерами.

Низькі темпи техніко-технологічного оновлення виробництва, зростає рівень зношеності техніки, переважає використання застарілих технологій, збільшується вартість невідновних природних ресурсів у структурі собівартості виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції, зростає залежність виробництва від природно-кліматичних умов, обмежений доступ до фінансових ресурсів.

Сезонність сільськогосподарського виробництва обумовлює необхідність залучення запозичених коштів у значних обсягах (понад 100 млрд грн в рік), у структурі кредитного портфелю банків 75% припадає на коротко- та середньострокові кредити та взагалі відсутні довгострокове кредитування з терміном користування 10-15 років.

Ситуація, що склалася в аграрному секторі, створює ряд викликів.

Українським підприємствам необхідно виробляти таку продукцію, яка буде конкурентоспроможною на зарубіжних ринках. У добу глобалізації це й запорука втримання позиції на внутрішньому ринку, й умова ефективного включення у світовий економічний простір. Стандарти міжнародної якості, так само як і інші позиції з набуття вітчизняними підприємствами конкурентних переваг, можуть бути розроблені в рамках стратегії просування національної експортної продукції на світовому ринку [22].

Висока конкурентоспроможність дозволяє здійснювати диверсифікацію, переборюючи залежність від невеликої групи експортних сировинних товарів, збільшувати інноваційний потенціал експортної продукції. Вона забезпечує можливості для більш повної реалізації ефекту «масштабу й охоплення» завдяки доступу на світові ринки. У свою чергу, експорт підкріплює потенціал, що лежить в основі конкурентоспроможності, – він змушує підприємства орієнтуватися на більш високі стандарти, забезпечує їм можливість доступу до інформації та створює умови більш жорсткої конкуренції. При забезпеченні високої продуктивності сільськогосподарського виробництва та наявності провідних технологій та устаткування підприємств із переробки сільськогосподарської продукції, могли б успішно просуватися на міжнародному ринку [22].

На сьогодні рівень розвитку двох факторів – інфраструктура та інформація – в Україні є недостатнім. Експортери мають низький рівень кваліфікації й поінформованості щодо ситуації на міжнародних ринках. У результаті це часто призводить до невиправданого заниження цін і проведення демпінгових торговельних операцій на світовому ринку, що веде до відповідної реакції з боку партнерів.

Подальший розвиток аграрного сектору, що є одним з найбільш важливих в економіці України, потребує якісних перетворень, спроможних забезпечити підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках та продовольчу безпеку держави. Вдосконалення організації зовнішньоекономічної діяльності агропромислових підприємств через систему управління ризиками ЗЕД одна із ефективних технологій реалізації викликів.

Аналіз шляхів подолання кризових явищ та вибір ефективних орієнтирів економічного розвитку агропромислового комплексу (АПК) свідчить, що найоптимальнішим із можливих напрямів у сільськогосподарській сфері є інноваційний.

Лише таким чином можна швидко й ефективно трансформувати сільськогосподарське виробництво, стимулювати мале і середнє підприємництво та водночас забезпечити вихід на світовий ринок, що надзвичайно важливо для нашої держави з її значним потенціалом аграрної країни. Конкурентоспроможність продукції АПК та конкурентоспроможність суб'єктів господарювання має ґрунтуватися на певному рівні інноваційного розвитку, що сприятиме формуванню їх нових компетенцій [23].

Для того, щоб вибрати стратегію подальшого розвитку сільськогосподарського товаровиробника, вибрати шляхи його реалізації, необхідно врахувати наступні фактори, що визначають конкретні вимоги до аналізу навколишнього середовища, що є основою стратегічного управління. У сучасних умовах кожному сільськогосподарському підприємству необхідно виявити значні можливості та небезпеку зовнішнього середовища, що вплине на підприємство в довгостроковій перспективі.

Агропромислові підприємства змушені орієнтуватися на елементарне вдосконалення технології виробництва та зберігання виробництва, що пов'язано зі зміною кількості та параметрів робочих операцій та підвищенням їх якості. Серед перспективних напрямків розвитку аграрного сектору є наступні, що відображені на рис. 8.8.

Також агропромислові підприємства мають зосередитись на елементарному вдосконаленні технології виробництва та зберігання виробництва, що пов'язано зі зміною кількості та параметрів робочих операцій та підвищенням їх якості. а також дотримання вимог щодо якості та безпеки сировини та продуктів харчування; що має особливе значення в умовах сталого розвитку. Основна проблема на цьому шляху – недосконале функціонування організаційно-

правового механізму підтримки розвитку агропромислового господарства. Тому зараз бракує повноцінної фінансової підтримки законодавчої бази, тобто в нашій країні характерна низька виконавська дисципліна в органах державної влади [24, с. 24].

Отже, нові виклики зі сторони економічної кризи потребують своєчасного реагування від держави, поєднаного з діяльністю аграрної науки та вимогами практики. Подальші перспективи розвитку аграрного сектору України залежать від його оперативної адаптації до нових економічних умов, що може бути досягнуто за допомогою ефективної державної інноваційної політики, яка відповідатиме потребам сталого розвитку.

Рис. 8.8. Перспективні напрямки розвитку аграрного сектору
Джерело: систематизовано автором

Інновації – суттєво важливі в сфері агропромислового виробництва та ринку в усьому світі. Існують різні способи вирішення проблеми розвитку інноваційної інфраструктури. Європейська модель розвитку базується на державних інвестиціях та субсидіях і спрямована на створення нових робочих місць. В азіатських країнах інноваційна інфраструктура розвивається через формування технополей (Японія) – створення локальних технопарків, також в галузі ІТ (Індія), розвиток різних типів інноваційних структур з фінансовою підтримкою держави (Китай). Модель розвитку інноваційної інфраструктури США менш орієнтована на державне фінансування та функціонує головним чином за рахунок інвестицій зацікавлених фірм та наукових установ.

Таблиця 8.8

Особливості розвитку інноваційних інвестиційних процесів

Процес	Фактори
Особливості розвитку інноваційних інвестиційних процесів	Природні фактори - якщо процес виробництва в галузі призводить до зміни виду і форми предмета праці, то створення споживчих цінностей в агропромисловому виробництві залежить від прямого впливу кліматичних умов і ряду інших природних умов;
	Організаційні фактори - використання як основного засобу виробництва землі спричиняє сезонність виробництва та значну територіальну розповсюдженість;
	Технологічні - одержаний продукт у агропромисловому виробництві не є завершальним етапом технологічного процесу виробництва та харчування.
	Інтеграційні процеси: • збільшення доходів призводить до збільшення попиту на непродовольчі товари порівняно з продуктами харчування; • низький темп зростання цін на сільськогосподарську продукцію по відношенню до інших цін; • низька мобільність робітників, зайнятих в агропромисловому виробництві; • зменшення частки сільського господарства у вартості кінцевої продукції

Джерело: систематизовано автором [25]

Ці особливості агропромислового виробництва створюють фундаментальну ефективність технологій, масштабів, розміщення та організації агропромислової організації однією дією в інших економічних економіках, що можливо для використання в різних формах.

Поширення інновацій в агропромисловому комплексі має свою специфіку, пов'язану з тим, що:

- необхідно адаптувати та перенести новітні розробки до різних можливостей та рівня готовності малих, середніх та великих агропідприємств;
- у сфері інформаційно-дорадчих служб доцільно скористатися можливостями регіональних консультативних служб із розширенням їх

функцій та залученням наукового потенціалу науково-дослідних установ, розташованих у регіоні;

- напрям активізації інноваційно-інвестиційної діяльності агропромислових підприємств - це формування інноваційних центрів в органах управління агропромислового комплексу, оскільки в кризові періоди та при обмеженні державного бюджету, що стимулює процеси створення та розвитку інноваційних центрів, є дещо проблематично.

Можливість та характер розвитку інноваційних інвестиційних процесів у галузі агропромислового виробництва визначаються його особливостями. Крім того, інформаційна підтримка інноваційної інвестиційної діяльності є найбільш вразливим елементом механізму регулювання цього процесу. У світі спостерігається сплеск ділової інформації, яка широко використовується для розвитку світових досягнень та для представлення власних переваг. Тому в Україні необхідно активізувати створення інформаційних зв'язків для успішного та перспективного інформаційного забезпечення вітчизняного агропромислового бізнесу та забезпечення його конкурентоспроможності.

Література до розділу:

1. Аграрне інформаційне агентство «Agravery». URL: <https://agravery.com>
2. Гудима О.В., Левченко Ю.Г. Основні стратегії розвитку аграрного сектору України. Формування ринкових відносин в Україні. 2016. № 5. С. 12-15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvch_2016_5_5
3. Іжєвський П. Г. Агропромисловий комплекс України: сучасний стан, тенденції та перспективи розвитку. Інтелект XXI. 2018. № 3. С. 59-64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/int_XXI_2018_3_14
4. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
5. Беззубченко О.А. Конкурентні позиції українських підприємств на європейському ринку. Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки». 2019. №51. С. 30.
6. Духницький Б.В. Основні аспекти регулювання міжнародної торгівлі агропродовольчою продукцією. Економіка АПК. 2019. № 4. С. 74.
7. Дем'яненко М.Я., Саблук П.Т., Скупий В.М. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія / ред. М.Я. Дем'яненко. Київ: ННЦ ІАЕ, 2011. 369 с.
8. Інформаційно-аналітичне агентство «АПК-Інформ». URL: <https://www.apk-inform.com/uk>
9. Вітлінський В.В., Великоіваненко Г.І. Ризикологія в економіці та підприємствстві : монографія. Київ : КНЕУ, 2004. 480 с. URL: <https://ua1lib.org/book/3183886/82c7c2?id=3183886&secret=82c7c>
10. Бірдуєс Л.В., Бірдуєс М.А. Стратегічне управління аграрним сектором економіки України. Економіка та держава. 2015. № 11. С. 92-94.
11. Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна». URL: <https://interfax.com.ua>
12. World Bank Group (WBG). URL: <https://thedocs.worldbank.org>
13. Державна митна служба. URL: <https://customs.gov.ua/>
14. Українська асоціація розвитку тваринництва та технологій. URL: https://ualdt.org.ua/novyny-haluzi/no-novyny-haluzi_category/index-silskogospodarskoyi-produkczyi-zris-na-16
15. Туболец К.Г. Теоретичні засади формування механізму управління маркетинговою діяльністю аграрних підприємств на продовольчому ринку. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 14. С. 83-85.
16. Стан фінансування програм підтримки АПК у 2019 році. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/pidtrimka/stan-finansuvannya-program-pidtrimki-apk-u-2019-roci>
17. Духницький Б.В. Потенціал розвитку агропродовольчого ринку України. Економіка АПК. 2019. № 11. С. 27.
18. Солодкий М.О. Шляхи подолання кризового стану біржового аграрного ринку країни. Агросвіт. 2011. № 1. С. 7-9.

19. Трокоз В. Економічна суть, зміст ринку агропродовольчої продукції та практичні рекомендації щодо стимулювання зростання АПК. *Економіка та держава*. 2017. № 8. С. 99-103.
20. Беззубченко О.А. Конкурентні позиції українських підприємств на європейському ринку. *Міжнародні відносини. Серія «Економічні науки»*. 2019.
21. Самофалов П.П. Загальні аспекти розвитку біржової діяльності в Україні. *Держава та регіони. Серія «Економіка і підприємництво»*. 2014. №6. С. 122-126.
22. Кобець Є.А. Економічна сутність інтеграції в аграрному виробництві. *Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво»*. 2007. № 1. С. 146-149.
23. Костюк О.Д. Концепції сучасних систем управління якістю продукції та послуг. URL: <http://www.nbuv.gov.ua>
24. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806- р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-p>
25. Стан фінансування програм підтримки АПК у 2019 році. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/pidtrimka/stan-finansuvannya-program-pidtrimki-apk-u-2019-roci>

ЕКОНОМІКА ВІДНОВЛЕННЯ

Навчальний посібник

За редакцією Грушка В. І.

м. Київ, Україна

Підписано до друку 20.12.2021 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 19,8. Наклад 300 прим.
Зам. 232

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com